

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
В НІМЕЧЧИНІ

Наталія Полонська-Василенко

ЗАПОРІЖЖЯ ХVІІІ СТОЛІТТЯ
ТА ЙОГО СПАДЩИНА

Том II

Видання «ДНІПРОВОЇ ХВИЛІ», Мюнхен

ЗАПОРІЖЖЯ НА ПОСЛІДНЬОМУ РОЗДІЛІ ТА ЙОГО СПАДЩИНА

UKRAINISCHE FREIE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
UKRAINIAN FREE ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES

Natalia Polonska-Vasylenko

THE UKRAINIAN ZAPOROZHIAN-STATE
IN THE XVIII-th CENTURY AND THEIR HERITAGE

Volume II.

ZAPORIŽŽJA DES XVIII JAHRHUNDERTS
UND SEIN ERBE

Band II.

Published by DNIPROVA CHVYLA, Munich

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
В НІМЕЧЧИНІ

Наталія Полонська-Василенко

ЗАПОРІЖЖЯ ХVІІІ СТОЛІТТЯ
ТА ЙОГО СПАДЩИНА

Том II

diasporiana.org.ua

Видання «ДНІПРОВОЇ ХВИЛІ», Мюнхен

Copyright 1967 by DNIPROVA CHVYLA, Munich, W. Germany
Druckerei „Logos“ GmbH, München 19, Bocherstr. 14

ПЕРЕДМОВА

Другий том «Запоріжжя та його спадщина» тісно зв'язаний з першим томом; він дає переважно документальну картину історії Південної України після зруйнування Запорізької Січі, розподілу «запорізької спадщини», соціальний та національний склад «спадкоємців» запорозьких козаків, господарства на запорозьких землях та адміністрації.

Статті, що друкуються в цьому томі, були переважно надруковані у виданнях Української Академії Наук, і фірма Української Вільної Академії Наук підкреслює внутрішній зв'язок між цими академіями.

Я приношу глибоку подяку УВАН за цю фірму, президентові її Європейського Відділу професорові П. П. Курінному, що був ініціатором цього видання. Висловлюю глибоку подяку п. д-рові Б. Ф. Корчмарикові та п. магістрові А. Жуковському, які уможливили це видання: вони розшукали в бібліотеках потрібні видання й надіслали мені фотокопії моїх статей. Щиро дякую також п. д-рові О. Вінтонякові за видання цих збірників.

Н. Полонська

ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ XVIII СТ. (1734—1775 рр.)

Доба середини XVIII століття в історії Південної України, взагалі мало вивченої, найменше досліджена як українськими, так і російськими вченими. Проте вона надзвичайно цікава і важлива для дальшого розгортання історичного процесу Південної України, а також і тих подій, що відбувалися на території інших частин України. Хронологічні дати: 1734 р. — повернення запорожців на їхні колишні землі з під татарської протекції та 1775 р. — зруйнування Запорізької Січі дають повне право виділяти цей період в окрему ланку історії Південної України.

Першим значним істориком Південної України був А. О. Скальковський, що залишив ряд капітальних праць¹ та кілька десятків статей з приводу різних питань з історії та економіки Південної України, які друкувалися протягом XIX стол. в різних часописах та збірниках України та Росії. Заслуга А. О. Скальковського перед історичною наукою дуже велика: праці його опиралися головним чином на архівних матеріалах, більша частина яких тепер уже загинула, і твори Скальковського деякою мірою замінюють оці першоджерела. Автор часто цитував різні документи, або вміщав їх цілком у додатках до своїх праць. Протягом 45 років Скальковський був майже єдиним автором, що невпинно працював над історією «Новоросії», як офіційно називали тоді Південну Україну, і вплив його позначився не тільки на наукових творах XIX ст., але й на художній літературі.

Серед незначної кількості праць, не зв'язаних з А. О. Скальковським, треба відзначити працю архієпископа Гавриїла (Розанова)² та сторінки, присвячені Південній Україні в «Истории России». М. Соловйова.

¹ «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края». Одесса, 1836; «История Новой Сечи». Одесса, 1842; вид. II — Одесса, 1846; вид. III — Одесса, 1885—1886; «Опыт статистического описания Новороссийского края». Одесса, 1850.

² «Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый». Тверь, 1857.

З початку 80-их років XIX ст. збільшується інтерес до історії Південної України. Року 1880 вийшла у світ книга єпископа Федосія (Макаревського): «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии».³ У цій праці вміщено багато важливих відомостей про заселення сіл та слобід Південної України. Автор цитує, а іноді наводить цілком, прохання мешканців різних сіл про дозвіл збудувати церкву. У тих проханнях зазначається, скільки населення в селі, звідки воно прийшло, якої національності тощо. Починаючи з 1882 року, О. О. Андрієвський друкує ряд статей та матеріалів з київських архівів; матеріали ці характеризують запорізьку та сербську колонізацію країни та їх взаємовідносини.⁴ У той же час у «Чтениях Московского Общества Истории и Древностей» друкувалися спогади одного з діячів сербської колонізації, майора С. Пишчевича.⁵ Ломаною «руською» мовою, але жваво й яскраво, Пишчевич описував самих колоністів, їхніх командирів (Хорвата, Шевича, Десперадовича), російську адміністрацію та побут країни. Додатком до цих спогадів були записки сина С. С. Пишчевича, О. С. Пишчевича, які характеризували вже наступну добу та людей її.⁶

Близька до цих матеріалів стаття архієпископа Арсенія: «Софроний Добрашевич»; у цій статті подано цікаві відомості про склад Сербського корпусу та про церковну справу в Новій Сербії.⁷

Цінні матеріали мають в собі документи, які надрукували В. В. Антонович та М. І. Костомаров в «Киевской Старине» — з

³ На титульній сторінці книги не названо автора. Праця вийшла двома випусками.

⁴ «Исторические материалы из архива Киевского Губернского Правления». Вып. I—X, Киев, 1882—1885; «Материалы, касающиеся запорожцев с 1715—1774 гг.» («Записки Одесского Общества Истории и Древностей», т. IV). Теж окремо: «Материалы для истории Южно-русского края в XVIII ст.», Одесса, 1886; «Материалы по истории Запорожья и пограничных сношений» («Записки Одесского Об-ва, тт. XVI—XVII»). Статті в «Киевской Старине»: «Запорожские выборы и порядки половины XVIII ст.», т. VI, 1883; «К истории пограничных наших сношений с Крымским ханством», т. XI, 1885; «Серби в Киеве», т. XI, 1885, та низка дрібних заміток.

⁵ «Известия, о жизни и происхождениях Симеона, сына Степанова Пишчевича» («Чтения», 1881—1883); Окремо — М., 1884.

⁶ А. С. Пишчевич. «Примечания на Новороссийский край». «Киевская Старина», том VIII, 1884 г.

⁷ «Софроний Добрашевич, архимандрит Нової Сербії». «Киевская Старина», т. VIII, 1884 г.

історії Коліївщини та участі в ній населення Новоросійської губернії.⁸

Дуже цікава невелика стаття з уривком із мемуарів барона Тотта про татарський наскок на Єлисаветградську провінцію року 1769.⁹

Важливі для вивчення торгівлі Новоросійської губернії праці В. А. Уляницького.¹⁰

Надзвичайно важливі матеріали подають документи з архіву «Кріпости Св. Єлисавети», надруковані В. М. Яструбовим: ці документи освітлюють побут Нової Сербії, взаємовідносини населення її з українською людністю Слобідського полку.¹¹

Велике значення мають статті, що присвячені останнім рокам Запоріжжя та його боротьбі за землі: А. Р. Шиманова¹² та А. В. Твердохлібова.¹³

Треба звернути увагу також на історичні передмови до «Матеріалов для оценки земель Херсонской губернии», які видавала Херсонська губерньська управа; зокрема цінні передмови до описань Єлисаветградського та Олександрійського повітів.¹⁴

Року 1889 була надрукована перша стаття з історії Запоріжжя — Д. І. Яворницького. З того часу до 1926 року Д. І. Яворницький невпинно працював в галузі історії Південної України. Він видав багато різних статей, монографій, кілька збірок документів, серед яких найбільше значення мали «Источники для истории запорожских казаков».¹⁵

⁸ «Материалы для истории Коляивщины». «Киев. Стар.», т. III, 1882 г.

⁹ «Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании на Украине 1768 года». Там же, т. VII, 1883 г.

«Записки барона де Тотта о татарском набеге на Ново-Сербию». «Киев. Стар.», т. VII, 1883 г.

Додовняють цю статтю матеріали студента Татарчевського: «Путешествие и деятельность барона Тотта». «Известия Киев. Университета».

¹⁰ «Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII ст.». «Сборник Главного Архива Министерства Иностранных Дел», вып. 3—4, Москва, 1883 г.

¹¹ «Записки Одесского Общества Истории и Древностей», т. IV.

¹² «Предсмертная борьба Запорожья». «Киев. Стар.», т. VII, 1883 г.

¹³ «Эпизод из предсмертной борьбы Запорожья». Там же, т. XVI, 1886 г.

¹⁴ «Материалы для оценки земель Херсонской губернии», т. II, 1886 та т. III, 1888, Херсон.

¹⁵ «Жизнь запорожских казаков». «Киев. Стар.», т. VII, 1883; «Число и порядок запорожских сечей, там же, т. VIII, 1884; «Монографический очерк Запорожья», там же, т. IX, 1884; «Остров Хортица», там же, т. XIV, 1886 г.

Року 1839 була надрукована стаття Д. І. Багалія: «Колонизація Новоросійського краю», в якій автор дав спробу об'єднати в єдине ціле історію заселення Південної України та історію запорозьких козаків; ця праця мала великий успіх і була передрукована вже українською мовою під назвою «Заселення Південної України».¹⁶ На початку 90-их років під редакцією Д. І. Багалія було надруковано уривок із найціннішого джерела історії Південної України XVIII стол. — «Подорож академіка Гільденштедта» — ту частину, де він описував Слобідську Україну.¹⁷

Протягом 90-их років видано було кілька дуже важливих збірок документів, які торкалися Південної України; дуже цінні матеріали подавав «Сенатский архив»: там надруковано протоколи засідань Сенату; в тих протоколах велику увагу приділялося заселенню Нової Сербії та Слов'яносербії, а також справам Запоріжжя.¹⁸

Велике значення для історії Південної України мало видання наказів депутатам в «Комісію для составления Нового Уложения» 1767 р.¹⁹ та стаття А. Флоровського — «Депутаты Войска Запорожского в Законодательной Комиссии 1767 г.»²⁰ Дуже цінна стаття Д. П. Міллера «Пикинерия» подавала важливі матеріали до повстання пікинерів 1769—1772 рр.²¹

Окремими виданнями вийшли: «Запорожье в остатках старины и преданиях народа», СПб., 1888; «Вольности запорожских казаков», СПб., 1898; «Очерки по истории Запорожья и Новоросийского края», СПб., 1889; «История запорожских казаков», I—III, 1890—1897. Деякі з цих праць витримали по кілька видань. Крім того було надруковано низку популярних статей Д. Яворницького в різних часописах: «Историческом Вестнике», «Русской Мысли» та інших. Останній твір Яворницького було видано року 1926 — «Дніпрові пороги». Дуже цінні збірки матеріалів: «Сборник материалов для истории запорожских казаков», СПб., 1888; «Источники для истории запорожских казаков», Владимир, 1903, т. I—II; «Две поездки в Сечь — Яценки-Зеленевского, Екатеринослав», 1915; «До історії Степової України», Дніпропетровськ, 1929.

¹⁶ «Киев. Стар.», 1889, т. XXV — Українське видання — Харків, 1920.

¹⁷ Надруковано в «Харьковском Сборнике» 1891 г. На жаль праця акад. Гільденштедта «Reisen durch Russland... Bde I—II, S. Petersburg 1791», не перекладена на українську мову, хоч має виключне значення для історії України, головню Південної. Уривки з неї були надруковані в «Записках Одесского Об-ва», т. I, та в газеті «Елисаветградский Вестник» 1884 та 1889 рр.

¹⁸ «Сенатский Архив», тт. VIII—XV, СПб., 1897—1911.

¹⁹ «Сборник Русского Исторического Общества», т. 3, СПб., 1894.

²⁰ «Зап. Одесск. Об-ва», т. 31, 1912.

²¹ «Киев. Стар.», 1899, т. 67.

На початку ХХ-го століття почав друкувати свої статті та збірки документів В. О. Віднов: «Последний кошовый атаман Кальнишевский»,²² «Сичевой архимандрит В. Сокальский».²³ Пізніше, вже на еміграції, він надрукував «Атакування Запорізької Січі».²⁴

Цінні праці синтетичного характеру належать проф. Є. О. Загоровському: «Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во время Новой Сечи»²⁵ та «Славянская колонизация на юге России».²⁶

За радянський період кількість праць, присвячених історії Південної України, була невелика. М. С. Слабченко надрукував дуже цікаві праці з історії Запоріжжя у виданнях Української Академії Наук; у тих виданнях, користуючись «Запорозьким Архівом», він зробив спробу по новому освітлити питання соціального устрою Січі.²⁷

Питанню революційних рухів на Запоріжжі були присвячені статті В. О. Грекова²⁸ та О. О. Рябініна-Скляревського.²⁹

Історії Нової Сербії була присвячена стаття М. М. Ткаченка: «Утворення Нової Сербії на запорозьких землях»;³⁰ повстанню пікінерів присвячено збірник матеріалів К. Г. Гуслистого: «До історії клясової боротьби в Степовій Україні».³¹

Звичайно, тут не подається повного реєстру праць, присвячених історії заселення Південної України в середині ХVІІІ ст., тут згадано тільки найбільш поважні праці. До цього можна додати, що здебільшого присвячені вони зовнішній історії країни, і мало

²² «Летопись Екатеринослав. Учен. Архив. Ком.», 1905, т. I.

²³ Там же, вип. X; на ту ж тему — «Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові», 1927 р., т. 147.

²⁴ «Літературно-Науковий Вісник», 1925, кн. ІХ.

²⁵ «Зап. Одеск. Об-ва, т. 31, 1913 р.

²⁶ «Военно-Исторический Вестник», К., 1910—1911.

²⁷ «Організація місцевої адміністрації на Запоріжжі». («Записки Истор.-Филолог. Вид. ВУАН», т. VI, 1925); «Соціально-правова організація Запорозької Січі». («Праці Комісії для вивч. історії захід.-руськ. і україн. права», ВУАН, в. 3, К. 1927); та «Паланкова організація Запороз. Вольностей», там же, в. 6, К. 1929.

²⁸ «Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 р.» («Зап. Истор.-Филол. Вид. ВУАН», т. XI, К., 1927. Документи, вміщені тут, були раніше надруковані Н. Терновським у «Вестнике Екатерины. Земства» 1904—1905 рр., під назвою «К истории Запорожского края»).

²⁹ «Запорозькі бунти Дунайців 1771—1774 років». («Науковий Збірник Историч. Секції Україн. Акад. Наук», 1927, Київ).

³⁰ «Україна», 1926, кн. 2—3.

³¹ «Держвидав», 1930.

уваги приділяють як самому залюдненню, так і побутові населення Південної України.

Поки запорізький кіш перебував «під татарською протекцією», в «запорізьких вольностях» усе залишалося майже без переміни. За підрахунком О. О. Русова, в степах залишалося чимало людності: в самій північній частині правобережного Запоріжжя в 30-их роках XVIII-го століття було коло 40 000 поселень.

Використовуючи відсутність хазяїнів степу, козаки та посполиті Миргородського та Полтавського полків почали поволі просуватися на правий берег Дніпра; влітку переїздили вони, щоб випасати тут худобу, косити сіно; потім почали залишатися й на зиму, засновувати хутори, села. Так у 20-их та 30-их роках XVIII століття з'являються села та містечка вже на південь від річки Тясміна. Людність цих поселень починає швидко зростати на початку 30-их років, коли в Правобережній Україні закінчується термін «слобід», на які польські пани закликали селян, що повтікали або були виведені після Прутського миру, що перетворив Правобережну Україну на пустку. Здебільшого термін пільг давали пани на 15—30 років; таким чином перші пільгові роки закінчувалися для деяких слобід на початку 30-их років, і селяни мусіли вже відбувати панщину. Тоді знову почалися втечі селян за Дніпро, головним чином на запорізькі степи.

Року 1734 запорожці повернулися на свої «вольності» і знайшли там чимало нових поселенців. Спочатку вони не звернули на це уваги: землі було досить для всіх, інтенсивного господарства запорожці не мали й до переселенців-втікачів завжди ставилися добре; єдина умова, яку ставили вони їм — це визнання «зверхності» запорізького коша. На цьому ґрунті виникли перші непорозуміння між запорожцями та новими поселенцями, бо територію, залюднену виходцями з Миргородського та Полтавського полків, полковники вважали вже за територію цих полків, есупереч тлумаченню коша, який вважав, що навпаки: піддані тих полків оселилися на його землях і тим прийняли підданство коша. Становище стало ще більш напруженим після Білградського миру та «Инструмента» 1740 року, який вніс доповнення до трактату 1739 року: тепер уся територія запорозьких козаків визнавалася належною Російській імперії.

Після 1740 року царський уряд починає вже сам звертати увагу на заселення північної частини запорозьких «вольностей», так званих «Заднепровских» місць. Щоб захистити ці землі від татарських наскоків, а разом з тим і від запорожців (про що офіційно не згадується), на правому березі Дніпра російський

уряд починає будувати форпости, ретраншементи, ставити гарнізони. Вони виростають на південь від р. Тясьміна по річкам Синюсі та Бузі. Під захистом форпостів засновуються слободи. Заснування слобід звичайно доручається «осадчим», які скликають людиність — головним чином з Правобережної України, а «під рукою» не відмовляють і втікачам з Лівобережної України. Щобільше зростають слободи, тим далі на південь посувається лінія укріплень та форпостів. У самому серці Запоріжжя, біля самої столиці коша, засновується Новосіченський ретраншемент, де постійно перебуває комендант, з гарнізоном. Так само відбувається процес і на лівобережній частині Запоріжжя. Ще року 1731 там почали будувати велетенську «Українську лінію», яка простягалася на кілька сот кілометрів від устя Самари до Сіверського Дінця. Десятки фортець були зв'язані величезним валом з глибоким ровом. Біля лінії оселяють ландмилицькі полки та заснують поселення однодвірників. Цю лінію будовано для того, щоб захистити землі Слобідської та Лівобережної України від нападів кримських татар. Далі на південь висуюються фортечки та укріплення, в міру того, як просувалося населення у Запорізькі степи. Відбудовується Старосамарська кріпость.

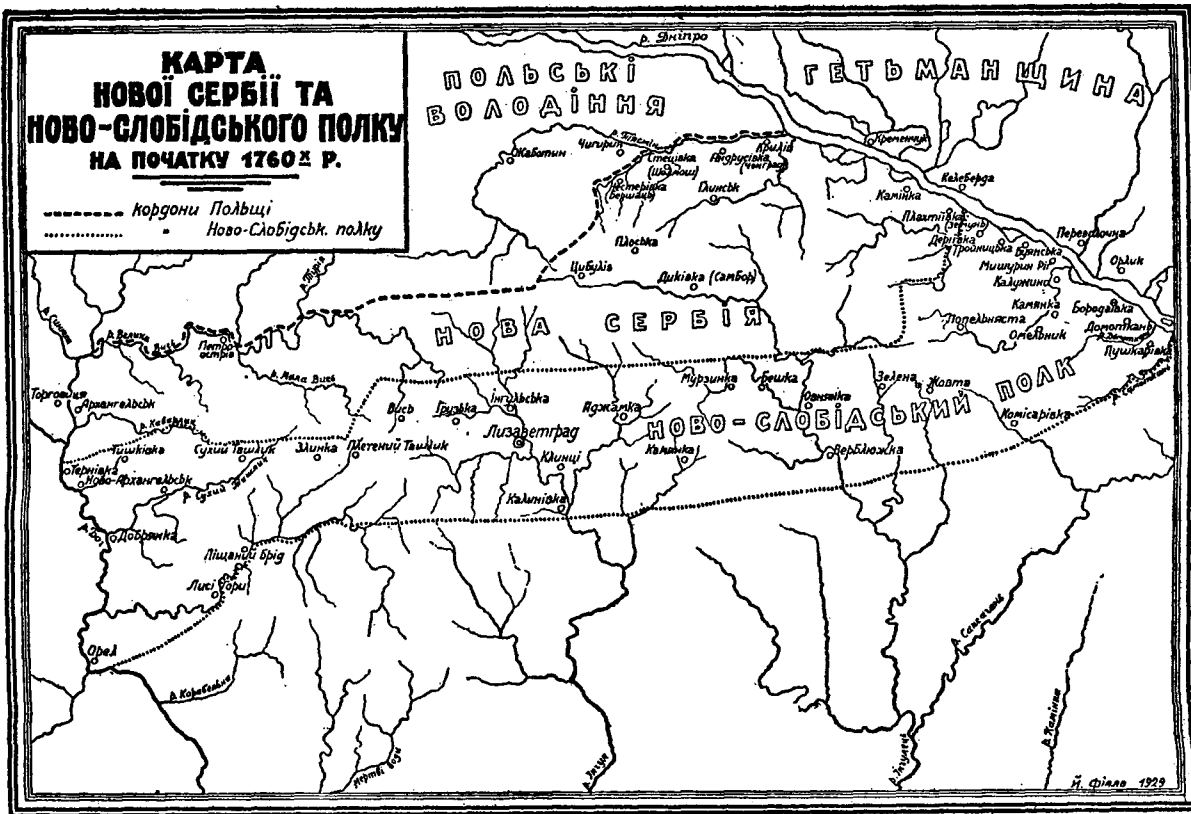
У той час Миргородський та Полтавський полки починають домагатися перед царським урядом про закріплення за ними території, на якій оселилися їхні козаки та посполиті. У наслідок цих клопотань містечко Крилов, с. Цибулев, Андрусовка — були приписані до Миргородського полку, Мишурин-Ріг, Усть-Самара, Ненасицький ретраншемент — до Полтавського.

Таке становище починає хвилювати запорожців. Вони звертаються до царського уряду з проханнями повернути їм захоплені землі, покликаються на грамоти Стефана Баторія, на універсал Богдана Хмельницького. Не чекаючи рішення царського уряду, запорожці переманюють поселенців нових слобід до себе та захоплюють землі, які вважали за свої. У той же час, коли запорожці скаржилися на захоплення їхніх земель, полковники скаржаться на запорожців за те, що до них тікають посполиті та козаки з Лівобережної України. Такі взаємовідносини утворюються між запорожцями та новими сусідами в середині XVIII століття, і щодалі атмосфера обопільного недовір'я та ворожости зміцнюється і набуває все більшої напружености.

Щоб ясніше уявити собі всі умови цієї боротьби, треба мати на увазі, що запорожці, повертаючись до своїх «старих місць» з-під «татарської протекції», були певні, що царський уряд повертає їм їхні «вольності» так, як вони володіли ними до 1709 року. Підстави для цього давали — з одного боку — невіразна

**КАРТА
НОВОЇ СЕРБІЇ ТА
НОВО-СЛОБІДСЬКОГО ПОЛКУ
НА ПОЧАТКУ 1760-х Р.**

----- кордони Польщі
 Ново-Слобідськ. полку

грамота цариці Анни запорожцям року 1734, а ще більше — переговори з Київським генерал-губернатором фон Вейсбахом, який від імени царського уряду запевняв запорожців, що вони, як і раніше, будуть повними господарями на своїх «вольностях». Події найближчих часів показали запорожцям, що не можна було вірити ні цариці Анні, ні її урядові.

Року 1750 до російського уряду звернулася група сербських офіцерів, з полковником Хорватом на чолі, з пропозицією переселитися до Росії й заснувати тут поселені полки. Серби ці переселилися з Сербії до Австро-Угорщини і спочатку дуже добре влаштувалися там. Вони організували «граничарські» полки, уряд дав їм багато землі та різні привілеї. Проте через деякий час становище їхне погіршало, перевели їх на гірші землі, обмежили привілеї і переформували ті полки на звичайні регулярні полки. Царський уряд охоче прийняв пропозицію Хорвата, бо уряд той прагнув встановити озброєний кордон між запорізькими «вольностями» та російськими землями. Сербам було відведено територію для поселення в північній частині запорізьких володінь, між Дніпром та р. Синюхою, на південь від р. Тясміна. Ці землі було названо «Новою Сербією». Хорват одержав ранг генерала й командування над «сербським» корпусом. Він обіцяв поселити тут два полки — кавалерійський гусарський та піхотний пандурський; людність цих полків повинна була нести військову службу в полках і в той же час провадити господарство на відведених їм ділянках. Хорватові та його полкам дано було великі привілеї, право вільної торгівлі, великі гроші та устаткування тощо.

Незабаром, року 1752, полковники Шевич та Депрерадович звернулися до царського уряду з пропозиціями, аналогічними пропозиціям Хорвата. Вони були теж прийняті і тим сербам було відведено землі на лівобережній частині запорізьких «вольностей», між Луганню та Бахмутом; ці землі дістали назву Слов'яносербії. Там Шевич і Депрерадович заснували полки, були командирами їх і незалежними один від одного. Так почалася слов'янська колонізація запорізьких степів.

У Новій Сербії та Слов'яносербії було організовано своєрідне управління: в обох країнах було призначено головних командирів, в особах російських генералів, але головним чином управління було довірено сербським командирам: Хорватові, Шевичу та Депрерадовичеві. Воєнне начальство було в той же час і цивільним начальством над всією людністю, що мешкала там, і влада їхня, зокрема Хорвата, була дуже велика. Усі офіцери одержували, крім платні, так звані рангові землі, розмір яких відпо-

відав рангові офіцера: від 75 до 225 десятин. Ця земля не була власністю офіцера: він не мав права ні продати, ні заставити землю, і тільки тоді, коли він заселив її людьми на власний кошт — земля переходила в його власність.

Головним завданням командирів та офіцерів сербських полків було залюднити землю відповідним числом поселенців. Хорват зобов'язався привести для кожного полку по тисячі чоловік не рахуючи членів родини. Для «визивання» людей з-за кордону виводилися спеціальні люди, яким давали великі кошти на дорогу та на оплату переселенців. Царський уряд поставився до справи дуже толерантно: він не цікавився національністю людей і ставив одну тільки вимогу — щоб переселенці належали до православної церкви. Проте, сусідні держави заявляли протести проти виводу їхніх підданих: протестувала Австрія, звідки головним чином передбачали переселити сербів; протестувала Туреччина тому, що почали переходити молдавани та валахи, а також болгари. Справа заселення була дуже складна. Агенти Хорвата, Шевича та Депрерадовича перехоплювали людей один у одного, набирали без розбору всіх, хто тільки згоджувався їхати. Один із таких агентів, Пищчевич, писав у своїх спогадах, що серед переселенців був різний набір, навіть лісові розбишачи; були й попи, що зріклися сану; були волоцюги. Усі вони не вміли та й не хотіли працювати, не могли служити і в війську. Проте виклик їх коштував російському урядові дуже дорого, бо кожному давали субсидію, платню, землю, а офіцери за вивід людей власним коштом одержували ранги. Утворилася в Новій Сербії та Слов'яносербії оригінальна система: кожен ротний командир мав «власну» роту, яку він набирив сам, власним коштом, і таким чином взаємовідносини між офіцером та його підвладними носили приватний характер.

Усі заходи командирів були марні: до кінця існування сербських полків вони не мали комплекту. Не високо стояли ці полки і в військовому відношенні: весь час сербські роти охороняли російські та українські залоги. Фортецю св. Єлисавети будували козакі гетьманських полків; в Слов'яносербії всю охорону поселення несли слобідські козаки.

Уся українська людність, яка почала заселяти територію, відведену під сербські колонії, була трактована царським урядом як «безуказне» населення, що самовільно оселилося тут. Відводячи сербам землю, царський уряд ставився до неї, як до «порожньої» землі. Усім українцям, що оселилися тут, було наказано «повернутися на старі місця», навіть тим, що перейшли до Південної України з Правобережної: вони мусіли поверну-

тися на ті місця, де жили до переходу на Правобережжя. Незабаром після цього наказу було видано нове розпорядження: українське населення мусіло тимчасово залишитися тут, але з умовою — постачати новим колоністам все потрібне для їх життя. За тим було видано ще нове розпорядження: всі ремісники, ковалі, теслярі тощо, повинні були залишатися в Новій Сербії, щоб обслуговувати сербів. Далі — сербським офіцерам дозволено було оселювати на відведених їм землях українців, як «деньщиків». Таким чином, українська людність була поставлена в Новій Сербії в становище підлеглої, яка повинна була служити «для лучшей выгоды» сербів. У Новій Сербії утворилося таке положення: в полках було небагато привілейованих чужоземців — сербів, словинців, болгар, валахів тощо; число їх не доходило до $\frac{1}{4}$ частини комплекту. І поруч з ними в полках зростала кількість підлеглого їм українського населення, яке обслуговувало сербів, господарювало, постачало колоністам усе потрібне. Не задовольняючись цим положенням, серби намагалися використовувати для своїх приватних господарств тих козаків, яких надсилали їм для захисту та гарнізонної служби в Новій Сербії та Слов'яносербії.

Не всі українці залишилися в Новій Сербії: багато з них поверталось на Правобережну Україну, а ще більше тікало на Запоріжжя. Цей вплив населення почав турбувати російський уряд і щоб покласти цьому край, він року 1753 заснував козацький полк на зразок «Слобідських полків». Для нього було відведено смугу землі на південь від Нової Сербії, себто захоплено чималу смугу запорозьких «вольностей». Таким чином російський уряд хотів затримати втечу української людности, дати їй певну організацію й виставити новий бар'єр проти запорожців.

Служити в Слобідському полку мали право тільки українці. До нього посунула українська людність з Нової Сербії, а також з Правобережної України; царський уряд видав низку наказів, яким дозволяв всім втікачам з Гетьманщини та Слобожанщини, що перейшли до Правобережної України, селитися в Слобідському полку. Переходило чимало люду також з Лівобережної України, де в той час збільшувався визиск посполитих старшиною. З одного тільки Миргородського полку протягом 1758 року втікло 200 чоловік; частина їх записувалася в козаки, частина оселялася в казенних слободах. Багато люду приходило з Правобережжя ще й тому, що там у ті роки зміцнювався гніт з боку польської шляхти, посилювалися гайдамацькі рухи, і населення шукало виходу з кріпацького ярма.

У протилежність повільному рухові чужоземної колонізації Нової Сербії, в Слобідському полку швидко зростала людність: року 1760 тут було 4 159 козаків, року 1762 — вже 6 215.

Крім козаків, в Слобідському полку було багато вільних селян; для них засновували казенні слободи. Щоб прискорити заселення країни, російський уряд дозволив переходити з Правобережної України російським «старообрядникам», що втікли з Росії від «Никоніянської ересі» та обов'язкової військової служби. Вони здебільшого оселялися в окремих слободах.

Слобідський полк поділявся на сотні; полковник та сотники були військовим начальством і цивільним для всієї людности, що мешкала на території полку або сотні. На сотників призначали здебільшого колишніх «осадчих», що заселяли слободи, та отаманів слобід, а також людей, які мали різні заслуги перед російським урядом. Сотники мали велику, майже безконтрольну, владу в своїх сотнях, і скарги населення на утиски, хабарництво, «перевищення влади», навіть на підтримку гайдамаків, здебільшого не брало до уваги начальство. Широко використовуючи своє становище в сотні, сотники захоплювали кращі землі, заводили великі господарства, брали участь у торгівлі з Кримом, Польщею, Росією, примушували своїх підлеглих працювати на них дурно тощо. Такі сотники швидко ставали заможними людьми: сотник Серенко, наприклад, виряджав до Криму 10 пароволових маж; сотник Гегело продав казенному магазинуві на 3 000 рублів вівса та сіна. І такі випадки не були винятковими.

Таким чином життя в Слобідському полку для рядових козаків та для селян не було таким легким, яким здавалося їм, коли вони йшли до Південної України, мріючи про життя «не під поміщиками». Людність скаржилася на важкі повинності, «постої» військ, поштову повинність, самовладу начальства. До цього треба додати, що Слобідський полк був в гірших умовах, ніж Новосербські полки: на його землі не було зовсім лісу, і по дрова, по матеріял для будівель треба було їхати до Нової Сербії. Слобожани мали менше землі і їм не вистачало її; доводилося брати в оренду у новосербів. Так само орендували вони й сінокоси. Усі ці стосунки призводили до конфліктів, в яких начальство брало під захист новосербів; під час одного з таких конфліктів Сенат навіть зробив догану комендантові Кріпости Св. Єлисавети, Мурайову, за те, що він захищає слобожан, і що нібито вважає за «головну справу» слобідське населення, а не Новосербське. Так царський уряд послідовно, вперто протегував чужоземній колонізації за рахунок української людности.

Головним залюдненим пунктом Південної України був Новий Миргород, резиденція Хорвата; Новий Миргород став доволі помітним торговельним осередком: там були постійні крамниці з різноманітними товарами, були ярмарки, на які приїздили купці з Правобережної України, Запоріжжя, Нової Сербії. Другим значним містом була фортеця Св. Єлисавети, біля якої розташувався великий форштадт — передмістя. Фортеця стала головним осередком російського начальства країни: головний командир, комендант, а також вище командування Слобідського полку мешкали в ній. Передмістя швидко залюднювалося українським та російським населенням. Були окремі квартали російські, де жили «старообрядники», та грецький квартал; було багато крамниць, купецтво вело торгівлю з Кримом, Польщею, Туреччиною. Серед купців найбільші зв'язки мали Сенковські, Тимець, Пашутіни, що були відомі навіть у Константинополі.

Ненормальні умови, в які була поставлена колонізація Південної України, дали незабаром наслідки. Сваюля, деспотизм, нехтування державними інтересами, справжні злочини, які робили сербські командири — довгий час не притягали уваги російського уряду, але кінець-кінцем він звернув увагу на становище в Новій Сербії; була призначена ревізія, яка виявила цілу низку злочинів самого Хорвата та його співробітників; було виявлено, як мало зроблено ними для залюднення країни, як низько була поставлена військова справа в сербських полках і як дорого коштувала вона російській державі. Сербські командири були відставлені, і Нова Сербія та Слов'яносербія реформовані року 1764 на Новоросійську губернію.

Реформа Нової Сербії та Слов'яносербії була викликана не тільки наслідками ревізії; вона стояла в тісному зв'язку з загальною політикою Катерини II-ої щодо України: з реформою Слобідської України та ліквідацією гетьманства, які сталися в тому ж 1764 році, зоставалося тільки Запоріжжя зо своїм автономним ладом, не підведеним під загальний ранжир Російської імперії.

Новоросійська губернія поділялася на три частини: Єлисаветградську провінцію на правобережній частині, Катеринославську провінцію та Бахмутський повіт на лівобережній частині. На відміну від російських губерній, Новоросійська губернія зберігала свій напіввійськовий характер в адміністрації в зв'язку з її прикордонним положенням та постійною боротьбою з запорожцями. Уся територія губернії поділялася на полки — гусарські та пікінерні (уланські). Полкові командири сполучали в своїх руках військову та цивільну владу над цілою територією полку.

Для керівництва управлінням губернією було дано «План о заселении Новороссийской губернии» року 1764.³² Цей план являє собою одну з цікавіших пам'яток тієї доби: він мав значення не тільки інструкції для заселення країни, але протягом довшого часу був і тим правом, яким керувалися адміністратори при розв'язуванні складних земельних справ.

Уся територія Нової Сербії поділялася на 70 округ, з того числа 52 округи відводилися під поселення полків, 2 — під міста та 16 — для решти людности. Округи поділялися на дільниці. В кожній дільниці було 26 або 30 десятин, залежно від якості землі. Дільниця на завжди залишалася незмінною. Цей пункт має виключний інтерес і нагадує почасти закон 1763 р. про відведення землі чужоземним колоністам, за яким двір ніколи не може ділитися.³³ Незмінність дільниці забезпечувала відбуквання військової служби; відповідальність за це лежала на членах родини військового: в разі смерті, втечі, хвороби його — родина повинна виставити іншого члена; якщо в ній не було підхожого члена, вона мусіла заздалегідь прийняти до двору когось із сторонніх, хто міг би служити у війську.

Кожний, хто оселявся в Новоросійській губернії, діставав грошову субсидію та землю; хто записувався в полки, діставав більшу субсидію, ніж ті, що вступали до селянського стану. Чужоземці діставали найвищу субсидію. Ті, що виводили людей з-за кордону, діставали офіцерські ранги та землі: за 300 чоловік давали ранг майора, за 30 — вахмістра.

Кожний, хто бажав, міг одержати землю для заснування слободи і міг виводити людей з Правобережної України за таким планом, щоб на кожну дільницю припадав один двір. Але ніхто не мав права володіти землею більше як на 48 дворів; якщо він купив, або дістав в спадщину більше, він мусів землю понад цю норму продати, або повернути скарбові. Той, хто протягом 3-х років не залюднював землі, втрачав її. Таким чином «План» збільшував коло поміщиків, допускаючи до нього купців, міщан та всіх, хто мав бажання оселяти слободи; з другого боку — «План» обмежував це коло вимогою, щоб діставали землю тільки ті, хто постійно перебуває в губернії; призначений на посаду до іншої губернії повинен був передати комусь свої землі. Таким чином «План» утворював контингент поміщиків, зв'язаних з губернією.

³² «Полное собрание законов Российской Империи», ч. 12099 — 22 березня 1764 року.

³³ Там же, чч. 11879 та 11880 — 22 липня 1763 р.

Землі мали роздавати також різним промисловим підприємствам: для розведення лісів, садків, тваринництва, під фабрики, заводи. Той, хто знайде корисні копалини, діставав землю у власність. «План» передбачав поширення торгівлі, притягнення чужоземних купців та ремісників.

«План» був деякий час діючим правом на Південній Україні і поволі до нього вносилися зміни тому, що окремі пункти «Плану» суперечили загальному російському праву. Великий інтерес мають коментарі до «Плану» — запитання Новоросійської губерніяльної канцелярії, з якими вона звернулася до Головного командира Воейкова та його відповіді на ці запитання.³⁴ За змістом запитань та відповіді видно, що писалося це року 1773.

Губерніяльна канцелярія запитала головного командира Воейкова, чи можна давати ранги офіцерів особам не-дворянського походження, які виводять з-за кордону людей? Воейков відповів негативно: рангів не давати, а тільки платити гроші. Також негативно відповів він на питання, чи можна відводити землю під слободи не-дворянам? Таким чином два головних пункти, які відрізняли «План» від російського права, були скасовані. Проте, для дворян-поміщиків Воейков дав нові пільги: незалюднені землі ці поміщики могли залишати у себе ще на 3 роки; ті поміщики, що переїздили до інших губерній, мали право залишати в маєтках довірених управителів; землю, яка була понад норми, не відбирати від поміщиків без наказу Сенату. Таким чином за 10 років на практиці «План» був значно змінений відповідно тим порядкам, які панували у дворянській Росії.

Велике місце у розподілі земель в Новоросійській губернії належало так званім «ранговим» землям. Кожен службовець, крім платні, одержував, відповідно своєму рангові, площу землі розміром від 2 до 16 дільниць. У теорії ці землі давали умовно поки особа служила; якщо вона залишала службу, землю повинна була повернути скарбові і тоді ця земля переходила до того, хто заступав на цій посаді. Якщо урядовець діставав вищий ранг, йому повинні були додати певну кількість дворів. Така була теорія, проте на практиці виходило не так. Поперше, не кожен службовець діставав землю, бо треба було знайти вільні дільниці, і часто минали роки, поки такі дільниці знаходили. По-друге, той, хто дістав рангову землю, вживав усіх заходів, щоб не повертати її; сам уряд вносив плутанину. Землі залюднені переходили у власність; таким чином офіцер, що поселив на

³⁴ Копія з цього листування зберігалася в Бібліотеці Одеського Товариства історії.

ранговій землі відповідну кількість селянських дворів, діставав її у повну власність. Новоросійська губерніяльна канцелярія запитала Воейкова, що робити з залюдненою ранговою землею, якщо офіцер переходив на службу до іншого місця? Воейков відповів, що такий офіцер мусить продати її своєму наступникові, а в разі незгоди наступника — повернути скарбові «за справедливою оцінкою». Таким чином відповідь Воейкова не розв'язала складного питання: якщо наступник не мав можливості, або бажання купувати рангову землю, то він був позбавлений тієї користи, яку мав його попередник: він не мав рангової землі. Дуже швидко рангові землі почали передавати у спадщину синам, удовам, навіть дочкам і різниця між власними і ранговими землями все більше зникала. Під час складання наказів депутатам в «Комісію для составления нового уложения» 1767 року майже всі офіцери полків, розташованих у Єлисаветградській провінції одноголосно висловили побажання, щоб рангові землі були закріплені у повну власність.

В іншому стані були Катерининська провінція та Бахмутський повіт. До лівобережної частини Новоросійської губернії було прилучено частину Миргородського та Полтавського полків, де чимало старшини володіли великими маєтками. Тому головну частину поміщицького землеволодіння складала не рангова земля, як в Єлисаветградській провінції, а оці власні землі. Ця різниця яскраво видна з таких прикладів: в Єлисаветградській провінції найбільша земельна ділянка, що складалася з власної землі, під слободу та ділянки відведених для скотарства та розведення лісу, була 7 690 десятин. У Катерининській провінції найбільше землі мав генерал фон Штофельн — 80 000 десятин; обозний Руновський мав 63 000 десятин і т. п. Тому цілком природно, що в наказах депутатам від Катерининської провінції висловлювали побажання не про перетворення рангових земель на власні, але про збереження в руках поміщиків земель понад нормами «Плану».³⁵

Відомості про наділення землями показують, що найбільше земель було роздано року 1767. Після того, треба гадати, в зв'язку з гайдамацькими рухами 1768 р., а ще більше в зв'язку з війною Російської імперії з Туреччиною 1769—1774 рр., кількість роздач зменшується. Цікавий матеріал подають ці відомості з приводу соціального походження нових поміщиків: в Єлисаветградській провінції переважало число офіцерів місцевих полків

³⁵ Накази депутатам. «Сборник Императорского Русского Исторического Общества», том 93, стор. 74—78; 87—89.

середніх рангів: їх було 69,2 відсотків; вищих рангів було 6,7 відсотків, вахмістрів 7,4 відсотка. Решта були козаки, духовенство, купці тощо. Винятки із встановлених норм було зроблено для офіцерів місцевих полків, які посідали значні посади в адміністрації губернії: тим, що були членами різних канцелярій, комендантами, полковими командирами. Цікаві прізвища осіб, що дістали землі у власність; це головні офіцери сербських полків: Хорват, Березлій, Бузескул, Гродескул, Пищевич та інші; серед них зустрічаються українські прізвища: Серенко, Кошовенко тощо: це здебільшого старшини колишнього Слобідського полку, його сотники. Далі чимало російських прізвищ: Чертков, Увалов — це офіцери вищих рангів, коменданти фортеці Св. Єлисавети, службовців губерніяльної та провінціальної канцелярії. Серед них є й російські купці: Сушилін, Масленіков, Пашутін, які оволоділи місцевим ринком. Цікава риса: поміщиків, не зв'язаних із Новоросійською губернією, тут ще немає; надто неспокійне було життя в безпосередньому сусідстві з Запоріжжям, щоб спокушала можливість дістати землю для заселення.

Завдання залюднити землю, навіть рахуючи один двір на 26 або 30 десятин, було важке. Селян було мало; втікачі з різних частин України мали повну можливість шукати для себе кращих умов життя: незадоволені поміщиком, вони переходили до нового сусіда, або йшли далі, «на низ» — до запорожців. Завдяки цим умовам плинності селянства, на поміщицьких дачах утворюється панщина не більше як один день на тиждень. Про це писав вчений мандрівник академік Гільденштедт, який відвідав Південну Україну року 1774; згадував такий розмір панщини й Воейков у відповіді Новоросійській губерніяльній канцелярії. Він казав, що власні інтереси примушують поміщика не обтяжувати селян роботою і давав право селянам, у противному разі, скаржитися губерніяльній канцелярії на поміщика. У лівобережній частині губернії взаємовідносини між поміщиками та селянами були інші: там визиск селян був більший і вже помічалися намагання поміщиків закріпачити селян: про це вони писали в наказах депутатам 1767 року.

Втікачі до Південної України оселялися не тільки на поміщицьких землях: значна кількість землі була відведена під казенні слободи, до яких дуже охоче приймали втікачів. Заселяли слободи осадчі, яким уряд відводив землю на певну кількість дворів, а по виконанні заселення, давав в нагороду землю на власність. Крім осадчих, що тільки приймали людей, був цілий інститут «викликателів», які їздили за кордон і там «викликали» людей, а потім перевозили їх до Новоросійської губернії. За те

вони діставали грошову нагороду, землі та ранги. Серед таких агентів російського уряду було чимало осіб, що потім зробили видатну кар'єру, наприклад — командир Слобідського, а пізніше Донецького, полку Одобаш, Комбурлей, який згодом був Волинським губернатором.

Переходили до Новоросійської губернії здебільшого втікачі з України Лівобережної та Правобережної, але було чимало й росіян. У Єлисаветградській провінції вони були репрезентовані «старообрядниками», в Катерининській — однодвірниками, яких оселяли біля Української лінії.

Щобільше зміцнювався на Лівобережній Україні визиск посполитих, тим більше народу тікало на Південну Україну. Поміщики українські та російські засипали адміністрацію Новоросійської губернії скаргами про прийняття втікачів, вимагали повернення їх, надсилали своїх агентів для розшуків їх. Адміністрація губернії опинилася між двох огнів: з одного боку — «законні володільці» вимагали повернення втікачів, з другого — інтереси залюднення країни вимагали не повертати їх, і втікачі, під різними претекстами, залишалися тут. Коли року 1774 головним командиром Новоросійської губернії був призначений Г. О. Погьомкін, то в одному з перших своїх наказів він рішуче, хоч і «тасмно», заборонив повертати втікачів.

Чужоземна колонізація не припинялася весь час, але в цілому вона не мала великого значення для заселення Новоросійської губернії. Найбільше переходило молдаванів та волохів, головню під час війни з Туреччиною року 1769—1774. Вони комплектували Молдавський гусарський полк і заселяли низку слобід: Виску, Лису-Гору, Тишковку, Пещано-Бродську, Синюхино-Бродську, Павловську та інші. За той же час перейшли болгари, які оселилися в слободах: Аджамці, Дмитровці, Диковці, Ольшанці. Чимала кількість греків з Криму, Костянтинополя, Македонії оселилася в Єлисаветграді, де вже була колонія ніженських греків. Проте всі ці чужинці потонули серед української людности, кількість якої невпинно зростала.

Міста в Новоросійській губернії розвивалися мало. Населення міст так само, як і селяни, займалося хліборобством, а також скотарством. У наказах депутатам року 1767 відбився антагонізм між сільським та міським населенням: купецтво скаржилося, що не має досить землі для скотарства, а селяни дорікали, що міщани захопили землі. З другого боку купці скаржилися на дворян та селян за те, що вони торгують і тим зменшують прибутки купецтва.

Коли було засновано Новоросійську губернію, то царський уряд почав вживати заходів, щоб поширити торгівлю: російському резидентові в Туреччині, Обрезкову, було доручено вжити заходів щодо сприяння новоросійським купцям: допомогти їм встановити постійні торговельні зв'язки з Костянтинополем, Бендерами, Ясами. Там передбачалося заснувати торговельні контори. Купецтво, переважно Єлисаветграду, зав'язало торговельні стосунки з Костянтинополем, Хаджі-беєм, Балтою, а також з Правобережною Україною. Року 1770 було закликано купців та ремісників селитися в Таганрозі, Озові та різних містах Новоросійської губернії; їм видавали позики та субсидії.

На підставі відомостей можна приблизно виявити національність купців Новоросійської губернії: великоросіяни посідали перше місце — 65,1% загального числа; українців було 24,5% і тільки 10,4% було чужоземців. Великоросіяни були переважно з Орла, Тули, Брянська, Сівська, Калуги, Курська. Цікаво, що в той час, коли в Росії та в Україні фабрики й заводи належали поміщикам-дворянам, у Новоросійській губернії вони належали виключно купцям: Масляніков заснував завод для переробки цукрової трості — біля Кременчука; Пашутін — заснував паперову фабрику біля Єлисаветграда; грек Мануїл Попович — шкіряний завод біля Новомиргорода. Це свідчить, що дворянство ще не наважувалося перенести свою діяльність на Південну Україну, проте як купецтво, більш гнучке, вже опанувало її.

Найважчим завданням є дати хоча б приблизні підсумки заселення Новоросійської губернії. Статистика XVIII століття взагалі була надто непевна, щоб цілком довіряти їй. З другого боку треба врахувати намагання адміністрації країни заховати недоліки і навпаки підкреслити успіх колонізації. Усе це примушує дуже обережно ставитися до статистики людности. Збереглося чимало відомостей, звітів, відчитів про рух заселення країни, проте всі вони різноманітні й користуватися ними дуже важко. Одні з них складені за рік, інші — за квартал, треті — за місяць; в одних зазначено цифри всього населення, в інших — тільки селян або чужоземців і всі вони суперечать одна одній. На підставі дуже обережного порівняння різних джерел, можна припускати, що наприкінці існування Новоросійської губернії в ній було коло 200—240 тисяч мешканців — чоловічої й жіночої статі.

Успіхи заселення Новоросійської губернії гальмувалися різними причинами. Лякали нарід татарські наскоки; головним чином терпіла від них людність лівобережної частини губернії. Останній татарський наскок року 1769, коли татари дійшли до Єлисаветграда і зруйнували кілька сот сіл, увели кілька тисяч

населення, дуже зруйнував країну; руїна та довший час давалася взнаки та була настільки глибока, що у представників вищої адміністрації — командуючого армією, графа П. О. Румянцева та головного командира Воейкова — виникла навіть думка перенести частину Єлисаветградської провінції на північну частину, щоб залишити південну смугу її пустою на випадок нових наскоків. Важко відбивалася на залюдненні країни російсько-турецька війна 1769—1774 рр., коли весь тягар утримання армії падав на тількищо залюднені села Новоросійської губернії.

Крім зовнішніх причин було чимало більш глибоких соціально-економічних, які теж шкодили заселенню. Одною з них було незадоволення козацького населення реформою Новоросійської губернії: козацькі полки перетворилися на пікінерні і козаки втрачали свій козацький лад, перетворювалися на звичайних жовнірів регулярних полків. Це викликало загальне незадоволення. У Катерининській провінції реформа провадилася з великими труднощами, з протестом людности, репресіями, від яких козаки тікали на Запоріжжя. Так формувалися Донецький, Дніпровський та Луганський пікінерні полки. Неприятливо поставилися й козаки Слобідського полку, коли їх переформували на пікінерів Єлисаветградського полку. Року 1767 пікінери Дніпровського та Донецького полків не згодилися вибирати депутата до Комісії спільно з іншими пікінерами: вони вибрали своїх депутатів — Денисова та Качконогу й доручили їм клопотатися про поновлення козацтва. Тільки в Москві помітили незаконність вибору цих депутатів і вони втікли. Проте депутати Єлисаветградського полку — Моринець та Мороз — підтримували з ними стосунки і сповіщали своїх виборців, що в Москві до «пікінерії ставляться негативно».

На початку російсько-турецької війни, року 1769, в Донецькому, Дніпровському та Луганському полках вибухло повстання: пікінери відмовилися йти на війну, об'єдналися з запорозькими козаками і деякий час панували на значній частині району р. Орелі. З великими жорстокостями повстання було придушено військовою силою, чимало люду було страчено, ще більше заслано до Сибіру. Ці факти свідчать про напружений настрій на Південній Україні. Академік Гюльденштедт відмічав низку слобід пікінерів, які цілком було спустошено і що людність їх перейшла до запорожців.

Найбільшою перешкодою до залюднення Новоросійської губернії весь час були запорожці. Вони не могли примиритися з захопленням їхніх земель під Нову Сербію, Слов'яносербію, а

потім під Новоросійську губернію, і всіма засобами домагалися, щоб ці землі їм повернули. Запорожці зверталися до царського уряду, надсилали депутації, покликувалися на свої старовинні права на ці землі, на грамоти Стефана Баторія, але нічого не могли добитися. У Петербурзі уважно слухали депутатів, обіцяли розібрати справу, а тим часом далі й далі в степи просува-лися нові слободи. Зневірившись в легальні засоби боротьби, за-порожці почали самочинно захищати свої права: нападали на слободи, руйнували їх, вводили людність до себе. Тоді почина-лися скарги на запорожців новоросійського начальства. Життя біля границь Новоросійської губернії та Запоріжжя перетвори-лося на бойовий табір, де щодня руйнували слободи, палили, а людей вводили. Проти новоросійських слобід запорожці вису-вають свої слободи, до яких тікає людність з Новоросійської гу-бернії, бо жити на Запоріжжі було краще ніж там. Людність запорозьких степів швидко зростала; в останні роки існування Запоріжжя утворено було нову паланку — Барвіностинковську — для району, залюдненого втікачами з Новоросійської губернії.

Війна між Росією та Туреччиною 1769—1774 рр. на деякий час знову підняла інтерес до Запоріжжя: козаки запорозькі бра-ли участь у военных діях і викликали найкращі відзиви вищих командирів — Румянцева, Долгорукова та інших. Проте війна прискорила кінець Запоріжжя. Вже року 1770 запорожці були схвилювані будівництвом на їхній території Дніпровської лінії, що простягалася від устя Берди до Дніпра. Протести Запорожців, скарги на те, що руйнують їхні сади, пасіки, не були взяті до уваги. Велика смуга землі була знову відрізана від степів.

Кучук-Кайнарджійський мир відкрив Росії шлях до Чорного моря, дав можливість безпосередньо постачати пшеницю до Чор-ного моря, одержувати товари з Західної Європи, Туреччини, Леванта, взагалі включитися в ту чорноморську систему, про яку так давно мріяли російські та українські дипломати та поміщики. Але тут, на шляху до Чорного моря, стояло на перешкоді Запо-ріжжя, яке не можна було обминути і яке само було давно вже зв'язано з Чорним морем. З другого боку, приєднання нових зе-мель до Російської імперії зробило Запоріжжя непотрібним, як військовий бар'єр: воно опинилося в оточенні російських земель і втратило своє значення. Запоріжжя з його своєрідним політич-ним ладом, з його виборною старшиною, з його «сіромою» (яка так охоче підтримувала всіх повстанців, починаючи від гайда-маків Правобережної України і закінчуючи пікінерами Новоро-сійської губернії), і взагалі само Запоріжжя лякало царський уряд, як постійна примара соціальної небезпеки. Втеча селян —

кріпаків і посполитих — на широкі запорізькі степи, де їх не можна було знайти і звідкіля їх не повертали, дратувала російських та українських поміщиків, які не наважувалися збільшувати панщину, щоб не викликати масових втеч на Запоріжжя. А запорізькі родючі степи, здавалося, марно срібрилися тирсою замість тієї пшениці, яку так зручно було б сплавляти до чорноморських портів.

Року 1775 доля Запоріжжя була вирішена. Січ була зруйнована, старшина заарештована та вивезена, сірома повтікала на Тілігул. Маніфест 3 серпня 1775 року оголосив всьому світові, що Січ в її «политическом уродстве» більше не існує.

ДО ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ НОВОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1764—1774)

Темою цієї праці служить один із коротких періодів історії Південної України, який являє історія першої Новоросійської губернії. Період цей охоплює лише 11 років — з 1764 до 1775 року, але він повний глибокого змісту і насичений драматизмом боротьби за українські традиції, і це вже робить зрозумілою увагу дослідника до цього періоду. Та є ще причина, яка має виправдати увагу до історії першої Новоросійської губернії: це є брак досліджень, так українських, як і російських істориків, присвячених цій добі.

Взагалі історія Південної України XVIII ст. мало досліджена. В загальних курсах історії України присвячено їй дуже мало місця, а якщо й присвячено, то іншим питанням. Причин до цього чимало: перш за все українських істориків довгий час відштовхувала штучна назва — Новоросія, за якою проходила для більшості з них непоміченою важлива й цікава зо всіх поглядів історія України, українського народу, що був рідним і близьким запорізькому козацтву і який так само, як і запорожці, тікав на землі примусово відібрані російським урядом у запорожців, тікав тому, що, як колись запорожці, не міг і не хотів коритися кріпацькому ярму. Прагнення волі, прагнення зберегти українські традиції спокушали покинути рідні хати й іти до нового краю назустріч різного роду небезпекам.

Новоросійську губернію засновано в 1764 році на місці чужинецьких колоній Нової Сербії на Правобережжі та Слов'яносербії на Лівобережжі. Заснувала її Катерина II в тому комплексі нових адміністративних організацій, що мали за мету знищити національні привілеї й сприяти творенню єдиної неподільної Російської імперії. Ці погляди Катерина II так формулювала в листі до князя Вяземського: «Називати їх (Ліфляндію, Фінляндію та Україну) чужоземними і ставитись до них на цій підставі є більш, ніж помилка, це можна назвати напевно дурістю». Виправити цю «дурість» ставила Катерина за перше завдання. Вже оцей саме факт повинен би був притягти увагу дослідників, але цього ще не було, і література, присвячена Новоросій-

ській губернії, нараховує лише кілька одиниць. Дві статті — Д. П. Міллера¹ та К. Г. Гуслистого² були присвячені спеціальному питанню перетворення козаків на регулярне військо. Більш пощастило з виданням джерел. На перше місце треба поставити дорогоцінні записки вченого мандрівника по Новоросійській губернії перед самою ліквідацією Запорізької Січі, академіка Гюльденштедта, але до цього часу його працю не перекладено на українську мову, а німецький текст давно вже став бібліографічною рідкістю.³ Згадується Новоросійську губернію в «Історії Русів». Надрукована була В. Ястребовим дуже цінна збірка документів з архіву фортеці Св. Єлисавети,⁴ дуже цінні документи надрукували Д. І. Яворницький,⁵ О. О. Андрієвський,⁶ М. М. Терновський.⁷ Важливі матеріали щодо володіння землею, переходів її від одних власників до інших, розселення слобід є в праці преосв. Теодосія.⁸ Дуже важливе джерело маємо у протоколах засідань Сенату, які, на жаль, обриваються 1765 роком.⁹ Треба згадати дуже цінні матеріали, які надруковано в Збірнику Рос. Історичного Товариства, це — накази депутатам від людности Новоросійської губернії до Комісії 1767 р. для складання нових законів.¹⁰ Укупі з відповідними сторінками працю Г. А. Максимовича¹¹ та В. А. Флоровського,¹² присвяче-

¹ Д. П. Миллер. «Пикинерия», Киевская Старина, 1899, т. 67.

² К. Г. Гуслистый. З історії класової боротьби в Степовій Україні, 1923.

³ J. G ü l d e n s t ä d t. Reisen durch Russland und Caucasischen Gebirge. St. Petersburg, 1791, I — II.

⁴ Из архива крепости Св. Елисаветы. Записки Одесского Общества истории и древностей, том XV.

⁵ Источники для истории запорожских казаков, Владимир, 1903, т.т. I, II.

Його ж: Сборник материалов для истории запорожских казаков, СПб., 1888.

Його ж: Степова Україна, Катеринослав, 1923.

⁶ Материалы для истории Южно-Русского края. Записки Од. Об-ва, т. XIV.

Його ж: Реляції Києвск. генерал-губернатора за 1763—1769 гг. Чтения Киевского Общества Нестора Летописца за 1893 г.

⁷ К історії Запорозького края. Катеринослав, 1904.

⁸ Надруковано без імені автора. Матеріали для историко-статистического описания Екатеринославской епархии, Катеринослав, 1880, т. I, II.

⁹ Сенатский архив, т.т. VII — XV.

¹⁰ Сборник Импер. Русск. Историч. Об-ва, т. 93.

¹¹ Г. А. Максимович. Выборы и указы в Комиссию 1767 г. в Малороссии. К., 1917.

¹² В. А. Флоровській. Состав Законодательной Комиссии 1767 г. Одесса, 1915.

них цій Комісії та участі в ній депутатів від України, вони дають повну картину становища Новоросійської губернії. Нарешті не можна обминути дорогоцінного джерела відомостей про Новоросійську губернію — «Полное Собрание Законов Російської імперії», де в хронологічному порядку подано всі закони відносно губернії.

Ці друковані матеріали являють лише невеличку частину тих скарбів, які переховувалися в архівах України, Москви та Ленінграду і залишалися невикористаними дослідниками. За останні 40 років багато з них загинуло в наслідок необережного ставлення адміністрації та через різні стихійні катастрофи. Так, на початку революції 1917 року загинув в пожежі багатющий архів Державного майна (Управления Государственных Имуществ) у Симферополі, в якому зберігалися цінні матеріали щодо роздачі земель, розташування поселених полків та слобід. Другий дорогоцінний архів — «Коша запорозьких козаків», який переховувався в Одесі, був перевезений до Києва, до Української Академії Наук року 1928, для видання. «Реорганізація» Академії Наук, що настала року 1930 і відсунула всі наукові пляни, зробила неможливим це видання. Лише опис архіву склав і надрукував М. Тищенко. Під час евакуації Києва в 1941 р., архів весь загинув. Нарешті, багаті матеріали зберігалися в Київському Центральному Архіві Давніх Актів, що містився в будинку університету та в рукописному відділі Бібліотеки Академії Наук. Доля їх після 1943 року невідома.

До того, як перейти до історії Новоросійської губернії, треба сказати кілька слів, як саме постала вона. Величезні землі запорозьких козаків простягалися в XVII ст. на півночі до річок Сіньоху та Тясмина на Правобережжі та Самари на Лівобережжі. Ці землі в середині XVIII ст. після повернення запорожців на свої старі землі, в 1734 році, стали приводом постійних намагань російського уряду заволодіти ними, оселяючи на них людей, підлеглих йому. Намагання одірвати північну смугу від запорізьких земель, т. зв. «Вольностей», і створити бар'єр між Запоріжжям та Гетьманщиною призвели до екзотичної авантюри: поселення на цих, власне запорозьких, землях військових колоній чужинців, переважно сербів: року 1751 Нової Сербії на Правобережжі і року 1753 — Слов'яносербії на Лівобережжі. Цих чужинців російський уряд поставив у привілейоване становище, витрачав на них великі суми, давав різні привілеї, призначав їм на командирів їхніх «одноплеменних» генералів, як Хорват, Шевич, Депрерадович. Незабаром виявилось, що ці чужинці не виправдали довір'я, ні щодо кількості, ні щодо військової якості.

Проте весь час землі, відведені під чужинецькі полки, стихійно, самовільно заселяли українці, переважно втікачі селяни з Правобережної України, що після Прутського миру Росії з Портою знов опинилися під польською владою. Щоб використати цих втікачів, року 1754 засновано козачий Слобідський полк, осередком якого стала фортеця Св. Єлисавети, нині Кіровоград, на Інгулі.

Ціла низка зловживань сербських командирів, передусім командира Нової Сербії І. Хорвата, викликала ревізії, які дали негативні оцінки діяльності сербських командирів.¹³ Ці ревізії збіглися хронологічно з ґрунтовними реформами, які розпочала Катерина II в Україні, про які писала вона кн. Вяземському.

1764 рік був переломовим в історії України: тоді скасовано гетьманську владу;¹⁴ за Гетьманщиною прийшла черга на Нову Сербію і Слов'яносербію;¹⁵ на початку 1765 року скасовано Слобідські полки й засновано Слобідську губернію.¹⁶ Лише Запоріжжя зберігало свій устрій до 1775 року.

Територія Новоросійської губернії була дуже простора: вона охопила не лише кол. Нову Сербію та Слов'яносербію, але і всі землі, що відділяли їх; крім того, до нової губернії відійшли біля 30 сотень Полтавського, Миргородського, Лубенського та Переяславського полків — біля 40 000 д. населення, в тому числі сотні: Нефороща, Маячка, Царичанка, Китайгород, Орель, Переволочна, Кишенька, Соколка, Кобеляки, Біляки, Старі й Нові Санжари, Келеберда, Кременчук, Власівка.¹⁷ На сході було приєднано Бахмутський повіт, що належав раніше до Вороніжської губернії,¹⁸ на півдні — пізніше, під час війни з Туреччиною, року 1770 — на території запорозьких «вольностей» було збудовано лінію укріплень, що тяглася від Дніпра, починаючи Олександрівською фортецею, аж до Озівського моря, де закінчувалася Петровською фортецею.¹⁹ Вся простора територія запорізьких земель за цією лінією передана була Новоросійській губернії. Запоріжці зрозуміли всю вагу цієї втрати, але були безсилі

¹³ А. Скальковській. Хронологическое Обозрение истории Новоросійского края. т. I, Одесса, 1839, стор. 62-63; Сборник военно-историч. материалов, вып. XVI, СПб., 1904.

¹⁴ П. С. З., 1764, ч. 12277, 10 XI.

¹⁵ П. С. З., 1764, ч. 12293, 16. XII.

¹⁶ П. С. З., 1765, ч. 12342, 28 II, ч. 12386, ч. 1465, 26. V.

¹⁷ Д. П. Миллер. «Пикинерия». «Киевская Старина», 1899, т. 67, стор. 302, 321-22.

П.С.З., 1764, ч. 12236, 6. IX.

¹⁸ Ф. Николайчик. Г. Кременчуг. СПб., 1891, стор. 60.

¹⁹ А. Скальковській. Хронолог. Обзор., I, стор. 84-85.

протестувати, бо весь провід був на війні; заступник кошового отамана Пилип Львівський, описуючи ці події в листі до кошового П. Калнишевського, формулював їх так: «проспали».²⁰ Величезна територія поділялася адміністративно на провінції — Єлисаветинську на Правобережжі, Катерининську — на Лівобережжі, та окремих Бахмутський полк.

Новоросійська губернія не була подібна до сучасних їй російських губерній. Вона мала напіввійськовий характер: вся територія її поділялася між полками гусарськими і пікінерними. Ці полки були «оселені», себто сполучали військову службу з хліборобством, і на кожного гусара та пікінера було віддано певну ділянку землі, про що буде мова далі.

На території Новоросійської губернії було розміщено такі полки: в Єлисаветинській провінції: гусарський — Чорний на заході, з головним осередком в Новомиргороді, та Жовтий — на сході, з головним осередком у Крюкові. Назви полків походили від кольору уніформи.²¹ Кол. Слобідський полк перетворили на Єлисаветградський пікінерний. Осередок полка був у форці Св. Єлисавети.²² Пізніше на території Єлисаветградської провінції поселено Молдавський гусарський полк, на самому кордоні з Запорізькими землями; осередок його був у Катерининському шанці.²³ Нарешті, під час війни з Туреччиною, оселено п'ятий полк: Бузький гусарський, зформований з молдаванів і болгарів.²⁴

На території Катерининської провінції були: пікінерні полки — Луганський над Луганню, Донецький на Донці та Дніпровський;²⁵ в Бахмутському повіті був гусарський Бахмутський полк.²⁶

На цьому не обмежувався напіввійськовий характер Новоросійської губернії. На чолі її адміністрації стояв Головний Командир. Цей пост посідали за чергою: генерал-поручник Олексій П. Мельгунов,²⁷ генерал-майор Яків фон-Брандт, генерал-поруч-

²⁰ Я. П. Новицький. Історія г. Александровска, стор. 35.

²¹ А. Скальковській. Хронол. Обзор., I, стор. 8, 81, 82, 89.

²² А. Скальковській. Там же, I, 72-73.

²³ А. Скальковській. Там же, I, 122.

²⁴ Матеріали для оценки земель Херсон. губ. Александр. Херс., 1901, стор. 123.

²⁵ А. Скальковській. Хронол. Обзор., I, 66, 91.

Н. Н. Терновській. К історії Новоросійського края. Екатерин., 1904, стор. 71.

²⁶ А. Скальковській. Хронол. Обзор., I, стор. 66.

²⁷ З іменем О. П. Мельгунова зв'язана важлива подія в ділянці археологічного дослідження Південної України. Року 1763 переведено розкопки високої могили (жургану) 6 верств від Єлисаветгра-

ник Михайло Ів. Леонтьєв, генерал-аншеф Федір Матв. Воейков і з 1774 р. генерал Григорій Олекс. Потьомкін. При Головному командирі був, яко його заступник у цивільних справах, губернатор.²⁸ На чолі адміністрації провінцій і Бахмутського повіту стояли воеводи.

Адміністративна машина була дуже складна. Територія, на якій розташовано полки, підлягала владі командира полку; не лише військова людність, але й невійськова підлягали цій владі.

Головним завданням адміністрації губернії було сприяти всіма засобами збільшенню населення. Це не було винятком політики уряду Катерини II. Це було політикою володарів Західної Європи XVIII століття, хоч до Росії ці ідеї популістів, як Юст, Зоннефельс, Більфельд та інші дійшли зо значним запізненням.²⁹ Їх популяризували — Академія Наук, Вільне Економічне Товариство, часописи. Практично відбилися вони в «Наказі» Комісії для складання нових законів 1767 року, в Маніфесті 1762 року, яким закликалося чужинців переходити до Російської імперії, і утворено спеціальну «Комісію опікунства для чужинців». Усі ці заходи мали на меті одне: всіма засобами сприяти збільшенню людности, бо щобільше людей має держава, то міцніша вона, то більшу армію може виставити, то більше прибутків здобуває. Серед цих актів видатне місце має «План о заселені Новоросійської губернії», затверджений Сенатом в 1764 році, 2-го квітня. Цей документ відбиває в собі погляди тієї доби на завдання колонізації. Він охоплює все життя країни, починаючи з наділення землею і кінчаючи освітою. Цей документ цікавий ще й тим, що протягом всього існування Новоросійської губернії був діючим правом і навіть залишався таким після скасування губернії. Не зважаючи на те, що цей «План» було надруковано кілька разів у російських виданнях,³⁰ українські істо-

ду з його ініціативи і завдяки його підтримці. Це було одне з перших наукових досліджень у Південній Україні. У кургані знайдено поховання вождя з багатим асортиментом речей — зброї, прикрас тощо. Його датують VII стол. Курган цей названо «Мельгуновським».

²⁸ А. Скальковській. Хрокол. Обзор., I, стор. 64, 70, 75.

²⁹ Д. Эварницкій. Сборник матеріалов, стор. 202, 203.

³⁰ М. М. Шпилевській. Политика народонаселенія в царствованіе имп. Екатерины. Записки Новоросійскаго университета, 1871, т. VI, стор. 9-23, 30-32.

³⁰ Н. Полонська-Василенко. Маніфест 1775 року в світлі тогочасних ідей. Зап. Істор. Філол. Відділу ВУАН, кн. XII, 1927.

П.С.З., 1764, ч. 12099, 22111; Сборник военно-исторических матеріалов в. XVI. С. Соловьѣв. Исторія Росіи, кн. VI, стор. 38 (надруковано скорочено).

рики до цього часу не звернули на нього уваги.³¹ Не був він об'єктом дослідження ні російських, ні українських істориків та правників, на що безперечно заслуговує.

«Плян» поділяється на 8 розділів, а саме: 1) про привілеї; 2) про розподіл землі та на якій підставі володіти нею; 3) про комплектування полків; 4) про прибутки; 5) про ліси; 6) про комерцію, купців, фабрики і заводи; 7) про кордони; 8) про школи.

Найцікавішими пунктами «Пляну» можна вважати два: про систему розподілу землі і про порядок заселення.

В основі розподілу землі в Новоросійській губернії покладено було неподільне, спадкове володіння певною дільницею: в одних місцях — 30 десятин на двір, в інших — 26 десятин. Однаково мали й поселяни, і військові службовці. З цієї дільниці вони несли службу, і її непорушною пер едавали одному з синів, з неї вираховували податки. Цей пункт є кардинальним у «Плянї». Вводячи непорушність дільниці, «Плян» намагався гарантувати для держави, з одного боку правильність відбування військової служби, а з другого — сплату державних податків. Такий саме принцип — непорушність дільниці — був запроваджений у чужинських колоніях, власне в німецьких, того часу. Поруч з роздачею земельних дільниць військовим урядовцям та селянам, землю роздавали поміщикам з розрахунку не більше, як на 48 селянських дворів, які повинні були поміщики заселити протягом трьох років; якщо землю не заселено, її відбирали. Різниця між військовою та селянською дільницею була така: селянин платив за неї податки, а військовий урядовець служив і нічого не платив. Поміщики платили половину, бо своїм коштом вели селян.

Дуже важливі пункти, що стосуються умов прийому колоністів. «Плян» зазначає розмір нагород тим, хто буде викликати переселенців: більше за чужинців, ніж за українців; якщо хтось своїм коштом спроваджував переселенців, то одержував за це певну дільницю землі і офіцерський ранг, залежно від числа переведених. Треба нагадати, що всім, хто мав офіцерські ранги, надавали дворянство. Це свідчить, яке велике значення російський уряд надавав справі заселення. Видно з підсумків заселення губернії, що чужинців, не зважаючи на всі пільги, на те, що кожному давали по 30 карб., «без повороту» — якщо записувалися вони до гусарських та пікінерних полків — було дуже

³¹ N. D. Polonska-Wasilenko. The Settlement of the Southern Ukraine (1750—1775). The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. Vol. IV—V. 1955, Nr. 4(14)—1(15).

мало. Але інакше виглядало переселення селян з-під Польщі, з Правобережної України, де ретельно їздили «визивателі» й закликали переходити до Новоросійської губернії; бували переселенці з Запорізьких земель, хоч там не діяли ці «визивателі». Всім їм видавали по 12 карб. «без повороту», якщо вони записувались до полків, і по 6 карб., якщо записувались до скарбових поселень. Відносно військових поселенців «Плян» дуже докладно зупинявся на питанні про забезпечення служби з дільниці. Як уже була мова вище, дільниця переходила неподільною одному з синів господаря, який брав на себе зобов'язання служити в полку. Якщо в родині не було підходящого за фізичними здібностями, родина повинна була заздалегідь прийняти до двору належну людину. Тому, що служба забирала весь час, у дворі повинні були бути ще один чи два робітника, які виконували б усю сільську роботу і забезпечували для військового все потрібне для служби.

Взагалі «Плян» з надзвичайною увагою дає різноманітні вказівки щодо економічного життя країни; приміром, там застережені умови користування лісами, розведення нових; багато уваги присвячено питанням фабрик, заводів; для цього відводилися спеціальні землі; окремі привілеї давали тим, хто заводив виноградники та шовковичні ліси, або заснував якесь рідке й корисне підприємство. На першому місці стоять підприємства, що працюють на військові потреби.

Надзвичайно цікавий останній розділ: «Про школи». У ньому йде про організацію шкіл, в яких мають вчитися в сі діти, без винятку, як хлопчики, так і дівчата. Зможні батьки повинні платити, але сироти й діти незаможних не платять нічого. Обов'язкове навчання письма, арифметики, Закону Божого; за бажанням — чужих мов, а також інших наук, — яких саме — не сказано. Для дівчат повинні бути окремі школи, де їх не лише навчали, але й виховували, бо це повинно сприяти «направі суворих і жорстоких звичаїв за допомогою шляхетних жінок». Для сиріт і калік повинні бути засновані притулки на кошт скарбу, щоб у селах не залишалися старців та «безневинної дитини» без опіки та допомоги. Безумовно, цей пункт залишився на папері, але він цікавий тим, що в середині XVIII ст. в офіційному документі порушувалися подібні питання.

Одночасно з наведеним тут «Планом о заселении» видано аналогічний «Плян заселення кол. Слов'яносербії»;³² він не має ні-

³² Н. Терновскій. К истории Запорожскаго края. Екатеринослав, 1904, стор. 6-7.

чого відмінного від першого, і там навіть зазначено, що треба керуватися Плянком заселення Новоросійської губернії. До цих «Плянів» треба приєднати ще третій: Інструкцію Головного Командира Новоросійської губернії О. П. Мельгунова воеводі Бахмутського повіту, тайному совітникові Фліверку. У цій інструкції, складеній у вересні 1765 року, Мельгунов наказував приймати до полків тільки одружених або таких, які давали зобов'язання «розмножити свою родину»; ця вимога забезпечувала виконання служби, а з другого боку відповідала цілком тій теорії популістів, яку Катерина II намагалася перетворити в практику (напр., право бути делегатом до Комісії для складання нових законів мали лише одружені, що мали дітей),³³ закон 1767 року обмежував неодружених та бездітних посідати виборні посади в скарбових селах тощо.³⁴

Якщо подивитися на підсумки заселення Новоросійської губернії під кутом зору національним, то ми побачимо, що повторилося те ж явище, що було під час заселення Нової Сербії і Слов'яносербії;³⁵ величезні кошти кинув російський уряд на поселення чужинців, але не вважаючи на це й на всякого роду пільги, оселилося разом у Новій Сербії і Слов'яносербії не більше 3 000 чоловік, а за той же час українська колонізація, на яку не витрачалось нічого, дала принаймні в чотири рази більше населення.³⁶ На практиці в Новоросійській губернії бачимо те ж саме. Головним завданням було притягнення чужинців; за них платили більше комісіонерам, їм давали більше грошей на «обзаведення». Наслідки чужоземної колонізації були мізерні. З національного боку це були переважно болгари, серби, греки, вірмени. Найбільше перейшло молдаванів та волохів, які переважно дали гусар для Молдавського та Бузького полків; чимало оселилося в скарбових слободах.³⁷ Греки оселялися переважно в містах; найбільше було їх у Єлисаветграді, де вони мали свою окрему громаду.³⁸ Греки та старообрядники тримали в своїх руках усю торгівлю міста. Новоросійська губернія була першою тери-

³³ П. С. З., 1766; ч. 12801, 14 грудня.

³⁴ П. С. З. 1767, 16603, 31 грудня.

³⁵ Дніпропетров. Істор. Архів, ф. Новорос. губ. канц. в. 59 ч. 1416.

³⁶ Там же, в. 47, ч. 965.

³⁷ (Пр. Феодосій). Матеріали, т. II, стор.: 38, 39, 43, 65.

А. Скальковскій. Опыт статистического описанія Новоросійскаго края, т. I, стор. 58.

Його ж : Румынскія доблести. Зап. Одеск. Об-ва, т. XIX.

³⁸ В. Ястребов. Греки в Єлисаветградѣ. «Кіевская Старина», 1884, кн. VIII, стор. 639.

торією, куди Катерина II дозволила переселятися жидам. Року 1764, на прохання купців Лева і Давида Бамбергер про дозвіл оселитися в Новоросійській губернії й взяти на відкуп експорт ревеню, вона дала секретний наказ — дозвіл Головному Командирові Мельгунову.³⁹ Але до 1775 року ніхто більше з жидів не оселився в губернії.⁴⁰ Таким чином, за весь час чужинецька колонізація давала незначні відсотки населення. За відомостями А. Скальковського, за весь майже час з 1764 до 1773 року чужинці дали лише 11,3% всієї людности міст Новоросійської губернії.⁴¹ В сільській людности відсоток ще менший.

За станом статистики XVIII ст., звичайно, тяжко з'ясувати число населення Новоросійської губернії. На підставі порівняння різних відомостей можна сказати, що року 1774 вона мала біля 150—155 тисяч людности чолов. ст.⁴² Як уже зазначалося вище, серед населення було чимало росіян — переважно старообрядників, що переходили з Польщі, та однодвірників, яких оселив уряд у фортецях Української лінії. Було також невелике число скарбових селян, переведених з Орловської та Калузької губерній.⁴³ Але найбільшу масу давали українці.

Серед українців на перше місце треба поставити тих селян, що втікали з Правобережної України. «Слободи» — пільгові роки, якими польське панство спокушало українських селян переходити на спустошені землі, що поверталися в їх володіння після Прутського договору, закінчилися. Селяни, що прийшли, як вільні, добровільно, були закріпачені. Панщина з кожним роком робилася все тяжча, а кріпацьке ярмо, якого не знали ті, що прийшли, було нестерпішим, ніж для тих, хто виріс в умовах панщини. З Правобережної України селяни тікали на Запоріжжя і до Новоросійської губернії; на допомогу їм прийшли «визивателі», що обіцяли всілякі блага й гроші на заведення господарства. Вони дали головне ядро українського населення. Бували випадки переселення значних груп, напр., 69 козаків отам. Су-

³⁹ Ю. Г. Гессен. Закон и жизнь. СПб., 1911, стор. 16-17. Сенатский Архив, т. XIV, стор. 247.

С. Станиславській. К истории колонизации евреев в Новороссии. «Восход», 1887, кн. 9, стор. 116-122.

⁴⁰ П. А. Иванов. Дело о выходящих из заграницы в Новорос. губ. жидях. «Зап. Одеск. Об-ва», т. VIII, стор. 163.

⁴¹ Хронологическое Обозрение, т. I, 274-275.

⁴² Москов. Від. Загальн. Архіву Гол. Штабу, оп. 194, ч. 295.

А. Скальковській. Хронолог. Обзор. I, стор. 12, 76, 90-96, 275. (Пр. Феодосій). Матеріали, т. II, стор. 103-104.

⁴³ А. Скальковській. Хронолог. обзор., I, стор. 74, 76.

хини.⁴⁴ До нього треба додати ще одно джерело, що ніколи не усихало: це Гетьманщина, де ще не було кріпащини офіційно, але фактично посполиті вже відробляли панщину на панів, на монастирі. Дуже важливі числові дані, які свідчать як швидко зменшувалося число вільних посполитих на Лівобережній Україні: в 1735 році на Гетьманщині було 4 500 дворів вільних посполитих, за гетьмана Розумовського залишилися 4 000 душ. Частина їх перетворилася фактично на підлеглих старшині та монастирям, на землях, на яких жили вони, а частина повтікала на Запоріжжя та до Новоросійської губернії. Природно, що адміністрація її, що мала завдання залюднити територію, не дуже ригористично ставилася до питання, звідки прийшли переселенці. Практикувався ще й такий спосіб: з Чернігівщини чи Переяславщини тікали люди до Правобережної України, а звіди їх «виводили» агенти російського уряду, діставали за це нагороди, а втікачі — грошову допомогу і 30 десятин землі. Правда, для таких авантюр часто змінювали так прізвище, як і родинний стан. Крім «визивателів», яким уряд платив за кожного переселенця, були «осадчі», які брали зобов'язання заселити цілу слободу; за це діставали вони землю у власність і робилися «отаманами» в слободах, що їх заселили.

До цього часу ми не казали нічого про «поміщицьку» колонізацію, якій уряд надавав особливого значення. У «Плані» присвячено було багато уваги цій колонізації; перш за все, всі офіцери діставали «рангові» землі, відповідно їх рангів; якщо таку землю старшина заселить, він дістає її в спадщину. Роздавали землі також під кінські та овечі заводи.

Обов'язковою умовою, щоб володіти землею, було перебування діди́ча в губернії; якщо він виїздив з неї, діставши посаду в іншій губернії, він мусів продати землю або передати її до скарбу за «справедливою» оцінкою. Таким обмеженням уряд хотів створити в Новоросійській губернії кадри місцевого дворянства, зв'язаного всіма інтересами з життям країни. Тим часом це обмеження мало інші наслідки: воно робило неможливим або, в усякому разі, значно обмежувало просунення на територію Новоросійської губернії російського дворянства. Цікаво, що згодом, уже за Потьомкіна, це обмеження скасовано і заступлено вимогою залишити в маетку «надійного управителя».

У нас є можливість більш-менш з'ясувати так соціальний стан поміщиків губернії, як і розмір земельних діляниць, що їх

⁴⁴ Н. Костомаров. Матеріали для історій Коли́вщини. «Кіевская Старина», 1882, кн. 3, стор. 312.

одержали вони. Лише князь Щербатов може бути віднесений до російської аристократії; він і два генерали російської служби — разом три особи — дали 0,7% усіх поміщиків. Далі йшли 75% офіцерів, переважно місцевих полків; із них 69,2% були офіцери нижчих рангів. Далі йшли в незначній кількості лікарі, священники, цивільні урядовці, купці, так звані «разночинці» — непевного соціального стану; все це були мешканці Новоросійської губернії, і нарешті — 2,0% «чужинців».⁴⁵ Так само щодо розміру земельних ділянок — більша частина одержала найменші ділянки, дозволені урядом на 1 — 23 сел. дворів (33,2%). З усього числа 238 поміщиків тільки 8,3% одержали великі ділянки, понад нормою.

Не легко встановити національний характер цього шляхетства. Серед нього було невелике число російського офіцерства вищих рангів: командири фортець, службовці місцевої адміністрації. Більшість були офіцери місцевих полків, часто такі, що перейшли із сербських полків: Чорба, Серезлій, Пловецький, Цветінович, Пантазій, Ерделі тощо, а також колишні старшини Слобідського полку: Серенко, Авраменко, Устинович, Байдак, Дик, Чечель, Родзянко тощо. У цьому питанні дуже тяжко встановити відсоткове співвідношення за принципом національним тому, що багато чужинців, що служили в сербських полках, діставали російські прізвища; це стверджує між іншим такий факт: року 1769 офіцери Новосербського корпусу — виключно чужинці — подали заяву з приводу заснування в Новій Сербії національної єпархії; її підписали: Константинов, Юр'єв, Георгіїв, Богданов, Попович, Іванов і т. д.⁴⁶

Ця обставина — дуже низький відсоток російських поміщиків — пояснюється тим, що життя в Новоросійській губернії було ще дуже небезпечне, і можливо, що небезпечність його навіть і перебільшувала людська опінія. З одного боку, постійно загрожували запорожці, що робили наскоки і виводили селян з собою, звичайно, не примусово;⁴⁷ з другого боку — робили напади поляки, які теж забирали селян, що повтікали з Польщі.⁴⁸ До цього треба додати — менше ймовірні — напади татар. Фак-

⁴⁵ Цю рису — переважаючу масу середнього рангу офіцерів — відзначив ще проф. В. А. Флоровський: «Состав законодательной комиссии 1767—1774 гг.» Одесса, 1915, стор. 275-276.

⁴⁶ Архим. Арсеній. Софроній Добрашевич. «Кіевская Старина», 1884, т. X, стор. 300—301.

⁴⁷ Дніпропетр. Іст. Арх.; фонд Новор. губ. канц., в. 62, ч. 1458.

⁴⁸ Вібл. Україн. Академії Наук; рукописн. відділ, архів кріп. Св. Єлисавети, ч. 174.

тично за весь період, що тут розглядається, був тільки один татарський напад, 1769 року, але татари зайшли в глибину Єлисаветинської провінції, попалили понад 50 слобід, людей та худобу взяли з собою.⁴⁹ Враження від цього нападу було таке велике, що сотні люду, навіть військовиків, повтікали у світ-заочі, і протягом кількох років розшукували їх то в Воронізькій губернії, то в Чернігівській.⁵⁰

В наслідок цього походу серйозно обговорювалося в Державній Раді (Государственном Совете) питання про виселення всього населення з Єлисаветинської провінції і перетворення її на «мертве поле»: буфер між Російської імперією та татарами.⁵¹ Цікаво, що після 1769 року різко зменшилося число дільниць, відведених поміщикам.

Зовсім інші умови склалися на лівобережжі Новоросійської губернії, Катеринській провінції та в Бахмутському повіті. На жаль, ми не маємо таких докладних відомостей про розподіл землі, про число переселенців. В Катерининській провінції весь час існування губернії точилася «паперова війна»: губернська адміністрація вимагала подавання точних докладних звітів про розподіл землі, про заселення тощо. Провінціальна канцелярія уникала відповіді, і так протягом 10 років і не дала жадного звіту. Це мало свої серйозні підстави. Ми бачили, що 33,3% поміщиків Єлисаветградської провінції мали землі не більше, як на 23 двори (себто максимально 690 десятин, якщо рахувати по 30 на двір, або 598, якщо по 26 десятин на двір). В Катерининській провінції, до якої було приєднано землі Полтавського, Миргородського, Переяславського та Лубенського полків, опинилися заможні поміщики, що мали тисячі десятин і поселян: обозний Руновський мав 63.000 дес.; генеральний обозний Кочубей — 5.000 дес., бунчуковий товариш Зайковський — 3.800 дес.⁵² Навпаки — в південних частинах провінції та в Бахмутському повіті бачимо картину, яка наближається до Єлисаветинської. В національному складі теж була велика різниця: в частинах, відрізаних від Гетьманщини, переважали, за невеликим винятком (як генерали — Штофельн, Мінстер, Ціглер) — українці, стара старшина; на півдні, на території кол. Слов'яносербії, переважали серби: Штеріч, Шевіч, Юзбаш, Одобаш та інші.

⁴⁹ Записки бар. де Тотта, «Кіев. Стар.», 1863, т. VII, стор. 145; 198. (Пр. Теодосій). Матеріали, I, стор.: 229, 192.

⁵¹ А. А. Скальковскій. Исторія Новой Сечи, вид. II. Одесса, 1885—1886, т. III, стор. 14-18.

⁵² Дніпропетр. Истор. Арх., Ф. Новорос. губ. канц., ч. 1458.

Таким чином, наведені дані дають повну картину національного складу населення Новоросійської губернії; за невеликим винятком росіян і чужинців, населення це було українське. Ця українська маса в цілому відрізнялася від основної маси, що залишалася в Гетьманщині чи на Правобережній Україні. Перш за все вона була активніша, вона не побоялася покинути рідні села, хати і обрати небезпечне життя, в якому майоріла воля. Вона не хотіла коритися будь-якому гвалтові чи від власної старшини, чи від польських панів, і творила те середовище, де швидше ніж деінде вибухали повстання. Селянство Новоросійської губернії, так скарбових слобід, як і поміщицьких, а також військові поселенці являли надзвичайно нетривкий, плинний елемент. Якщо покинули вони батьківщину, рідні села, — що були для них ці слободи? Вони жили в них, поки було добре, але при першому незадоволенні кидали їх і йшли до іншої слободи, до іншого пана або просто на Запоріжжя, де завжди охоче приймали всіх. Новоросійська губернія була чимсь на зразок переходової станиці для незадоволених. Становище селян, що оселилися на поміщицьких землях, було кращим, ніж в інших місцях України. Дводенна панщина вважалася за нормальну, а в разі збільшення її, чи будь-яких ускладнень, завжди охоче приймав селян інший поміщик. Накази депутатам до Комісії складання нових законів, року 1767, зокрема Катерининської провінції та Бахмутського повіту, повні скарг на втечі селян, на те, що їх приймають інші поміщики, прохань встановити за це суворі кари.⁵³

З другого боку не рідко переходили з Запорізьких Вольностей посполиті до Новоросійської губернії: року 1764—65 українці з Запоріжжя дали колосальний відсоток переселенців: 40,7%, а перейшло 4 193 особи обох статей.⁵⁴

Близьке сусідство з Запоріжжям, а з другого боку, з Правобережною Україною, що була під владою Польщі, втягувало населення Новоросійської губернії в ту постійну боротьбу, що тривала в Польщі протягом 30 років і відома під назвою Гайдамаччини. Після першого невдалого повстання 1734 року, яке очолив Верлан і яке охопило Брацлавщину, Поділля, Волинь, рухи не припинялися. Повстання придушено, багато ватажків і селян страчено, але чимало втекло на Запоріжжя. Там підготов-

⁵³ Накази депутатам. «Сборник Императорск. Русскаго Историческаго Общества», т. 93, стор. 74-78; 38-40; 87-89.

⁵⁴ Дніпропетр. Истор. Арх., фонд Новорос. губ. канц., в. 90, ч. 21, 61.

лювалися нові загони повстанців і з весною знову йшли на Правобережну Україну. Чимало ватажків гайдамацьких загонів походило з Запоріжжя. Року 1750 Правобережну Україну охопило нове повстання, воно поширилося на Брацлавщину, Поділля та Київщину. Знову після невдачі втікали до Новоросійської губернії та на Запоріжжя. Нарешті 1768 року вибухло найзапекліше повстання, так звана Коліївщина, на чолі якої стали Залізняк і Гонта. В цьому рухові, як і в попередніх, брали активну участь мешканці Новоросійської губернії, що дуже хвилювало П. О. Рум'янцева і Головного Командира Новоросійської губернії М. Ф. Воейкова.⁵⁵ Знову після придушення повстання багато повстанців втекло до Новоросійської губернії та на Запоріжжя, відіграючи роль бродила, що викликало нові заворушення.

Усі ці події були тісно зв'язані з заворушеннями в Новоросійській губернії.

З самого початку організації Новоросійської губернії почалася реформа: всі козацькі полки на території Новоросійської губернії було перетворено на регулярні пікінерні. Старшина діставала офіцерські ранги, а рядові козаки на їх бажання приймалися рядовиками. Перевести цю реформу було доручено Головному Командирові ген.-пор. О. П. Мельгунову. Заміна старого козацького ладу новим російським викликала у козаків велике незадоволення. Першими в цьому виступили сотні Миргородського і Полтавського полків, прилучених до Новоросійської губернії. Першим формувався Дніпровський полк, на командира туди призначено полк. Алимова. Він повів активну агітацію. В наслідок її до полку охоче записувалися підпомічники козацькі, панські селяни, які таким шляхом звільнялися від панщини. Зате основна маса козацтва виявила рішучу опозицію проти «пікінерного вербунку».⁵⁶ Бували випадки, коли старі козаки проклинали синів, які вступали до пікінерів, позбавляли їх спадщини. Алимов і його помічник, військовий товариш (ротмістр) Синегуб, вживали всіх заходів, щоб заохотити записуватися в пікінери. Вони обіцяли земельні ділянки, в той же час залякували тим, що якщо не запишуться, то втраять землю і т. д. Вживали й жорстоких кар, утисків, підо впливом яких населення записувалося до пікінерів.⁵⁷ Настрій, викликаний «пікінер-

⁵⁵ Переписка гр. Румянцева о возстаніи на Украине. «Кіев. Стар.», 1882, IV, стор. 122; 1863, т. VII, стор. 269; 278.

⁵⁶ Д. П. Миллер. «Пикинерія». «Кіев. Стар.», 1899, т. 67, стор. 301-302.

ним вербунком», відбився яскраво в «Історії Русів» та переказах про діяльність Мельгунова, Алимова та Синегуба.⁵⁸ За прикладом Дніпровського полку пішли інші і «пкінерія» викликала ненависть всюди.

Року 1767 незадоволення знайшло вихід. Коли було оголошено, що пікінери повинні обрати депутатів до Комісії для складання нових законів, недавні козаки сотень Миргородського полку, які відійшли до Новоросійської губернії, Кременчуцької і Власівської сотень, відмовились обирати депутатів з пікінерами Дніпровського полку, до якого їх було приписано. Вони обрали з-поміж себе двох депутатів: від козаків Кременчуцької сотні козака Качконю і від Кременчука і Власівки — значкового товариша Денисова. Виборці провели справу як слід: написали їм наказ, в якому вимагали повернення козацького устрою і повернення старих прав і заявили про небажання залишатися в пікінерах. Качконіг до Комісії чомусь не з'явився, але Денисов спочатку пройшов, як депутат. На другий день було виявлено неправильність обрання Денисова, і його було заарештовано, але він утік на Запоріжжя. Денисов не був самотнім, він підтримував зв'язок з депутатами Єлисаветградського пікінерного полку, пікінером Моренцем і селянином Морозом, які співчували плянам козаків Кременчуцької і Власівської сотень. Після втечі з Москви Денисов з'явився до Гр. Полетики, видатного громадського діяча. Одночасно великі заворушення почалися в сотні Келебердянській, Дніпровського полку. Козаки подали прохання Катерині II-ій про повернення їх у відомство «Малоросії», вказуючи, що їх проти волі записав до пікінерів сотник Флоровський.⁵⁹ Під час слідства в Келеберді зібрався натовп народу, який з криком і погрозами накинувся на командира полку Одобаша; натовп розігнано лише військовою силою.⁶⁰

Незадоволення виявили пікінери Єлисаветградського полку. Депутат Моринець подав окреме прохання Катерині II-ій, в якому просив про поновлення козащини і скасування пікінерних полків. Офіційний наказ, — говорилося там, — написали самі

⁵⁷ «Історія Русів». Нью-Йорк, 1954, стор. 339-340.

⁵⁸ И. Манжура. Картины введения екатерининских порядков в Запорожском крае. «Екатеринославский юбилейный листок», 1887, ч. 2, стор. 11.

⁵⁹ Г. А. Максимович. Выборы и указы в Малороссии. Киев, 1917, стор. 282 — 9.

⁶⁰ К. Г. Гуслистий. З історії класової боротьби в Степовій Україні, 1923, стор. 32.

офіцери, а не рядові пікінери.⁶¹ Таким чином, пікінери Новоросійської губернії були захоплені надіями на те, що Комісія 1767 року буде уважно вислухувати прохання і допоможе повернути козацький лад. Але нічого реального Комісія не дала.

Не обмежувалася боротьба за українські традиції Новоросійською губернією. З різних кінців України до Комісії 1767 року неслися накази, в яких людність різних сотень просила лише одного: поновлення козацтва, повернення козацького устрою і поновлення Гетьманського уряду. До складання нових законів на Україні поставилися байдуже, і чимало голосів було проти них і протиставляло їм старе українське право та Литовський Статут.⁶² Аналогічні накази йшли і з Слобідської України. Таким чином, замість того, щоб викликати загальне захоплення реформами, які запроваджувала Катерина II-га, Комісія 1767 року у всю широчінь показала правдиві настрої України й відданість її старим традиціям. Взагалі, як то не дивно, історики України надто мало звертають увагу на Комісію 1767 року. В умовах XVIII стол. вона дала єдиний неповторний випадок відверто, прилюдно оголосити свої бажання, заявити свої скарги й пропозиції. Правда, це не була легка справа. Начальство вживало всіх заходів, щоб накази депутатам не виходили з рамок, які були встановлені урядом, але не зважаючи на всі перешкоди, на всі цензури, голос України пролунав зо всіх кінців її, і це був голос протесту проти нищення її традицій, українського козацького устрою й права. Цей голос був настільки поважний, що російський уряд не міг нехтувати ним, він відчув ту небезпеку, яку являла Україна. Наслідком того, що Комісія дала не те, чого чекали від неї, року 1769 було тимчасово розпущено її і більше не скликано, під претекстом війни з Туреччиною. Широкі пляни залишилися не здійснені, не здійснені і ті надії, які оптимісти покладали на неї.

Проте, з розпуском Комісії не все припинилося, і з цього погляду Новоросійська губернія заслуговує на велику увагу дослідників. Невдача в Комісії у справі відновлення козацького ладу сприяла посиленню революційних настроїв в Україні; помічається зміцнення зв'язків з Правобережною Україною, де невдача повстання під проводом Максима Залізняка та Івана Гонта, «Колівщина», спричинилася до втечі багатьох повстанців на Південну Україну, до Новоросійської губернії та Запоріжжя. У тісному

⁶¹ Там же, стор. 38-39.

⁶² Г. А. Максимович. Выборы и указы в Малороссии в 1767 г. Киев, 1917, passim.

зв'язку з Коліївщиною стоять два значних повстання Південної України: повстання сіроми проти старшини на Запоріжжі в кінці 1768 року⁶³ та повстання пікінерів у Новоросійській губернії.

Почалося повстання пікінерів на початку 1769 року в Царичанській роті Донецького пікінерського полку. Приводом для повстання сталося відмовлення депутата пікінерів полків Луганського, Дніпровського та Донецького — Ткаченка — йти на війну з Туреччиною. Його підтримали пікінери Царичанської сотні Донецького полку.⁶⁴ У жовтні того ж року вибухло повстання в Соколці, роті Дніпровського полку, і швидко охопило цілий Дніпровський полк та знову перекинулося на Донецький полк, який ще не заспокоївся після спроби царичанців повстати і кар, що послідували за тим. Тепер справа набула значнішого характеру. Почалося з «намовлення» з боку начальства скоритися, але вони не дали наслідків. Тоді зроблено було спробу приборкати повстання зброєю, викликано було кілька загонів «малоросійської» команди — очевидно, на «новоросійські» загони вже не покладалися. Наслідки виявилися негативні: козаки переходили на бік повстанців. Великі загони пікінерів об'єдналися з запорожцями і так створили загони в кількасот чоловік, які тримали в страху весь край по Орелі. Вони твердо вимагали повернення козацтва і скасування «пікінерії».

Настав 1770-й рік; проти пікінерів вислано було регулярне військо, підсилене донськими козаками. Район повстання був оточений військами. Повстанцям дано два тижні на «покаяння»; тих, що відмовилися принести покаяння, чекали жорстокі кари; їх так мордували, що багато вмирало під час катування; тіла їх не ховали, а, згідно з конфірмацією графа Паніна, «зрадницьку стерву по всіх садибах волочили». Тих, хто залишився живий, було заслано на Сибір на вічну каторгу.⁶⁵

Повстанням пікінерів Дніпровського та Донецького полків не обмежилися заворушення в кол. козацьких полках; є чимало відомостей, що неспокійно було і в Єлисаветградському пікінерському полку; в слободі Мурзинка заворушення набули досить серйозного характеру. Цікаво, що ротний писар Єлисаветградського полку, Маяковський, втік до Запоріжжя, змінив ім'я на

⁶³ Н. Полонська-Василенко. До історії повстання на Запоріжжі 1768 року «Науковий Збірник Української Вільної Академії Наук» у США, т. I, Нью-Йорк, 1952, стор. 85-103.

⁶⁴ К. Гуслистий. *Op. cit.*, стор. 43-44; 47.

⁶⁵ N. D. Polonska-Vasylenko. *The settlement...* стор. 289; К. Гуслистий. *Op. cit.*, стор. 48; 85.

Дем'яна Вірменка, і став одним із найенергічніших і непримиренніших вождів запорізьких загонів, які «зводили» пікінерів до Запоріжжя. В цьому йому, звичайно, дуже допомагала попередня служба в пікінерському полку.⁶⁶ Взагалі, пікінери, що перейшли до запорожців, відіграли значну роль у їх боротьбі проти Новоросійської губернії.

Поруч з активною боротьбою проти Катерининських порядків була міцна боротьба пасивна. Після невдач повстань збільшується втеча на Запоріжжя так пікінерів, як і селян з Новоросійської губернії. Тікали окремі чоловіки, тікали цілі родини, тікали з худобою, зо всім майном. Зокрема багато переходило пікінерів. Академік Гюльденштедт⁶⁷ оповідав, що в 1774 році кілька слобід повністю перейшли до запорожців: так запустили слободи Кам'янка, Жовта, Зелена.

Ці втечі набули характеру загального лиха, з яким боротьба була неможлива. Наприкінці існування Новоросійської губернії, з наказу Головного Командира її, Потьомкіна, стали складати докладні, поскільки це було можливе, реєстри втрат, які губернія понесла від запорожців: скільки було пограбовано різного майна, а головне — скільки народу було виведено запорожцями. В такому реєстрі — «Екстракт, складений в Новоросійській губернії... скільки воєнслужбовців, їх родин, казенних та поміщицьких селян забрано на Запоріжжя» з 1767 по 1774 р. зазначено, що з Катерининської провінції виведено 2 574 осіб чол. ст., з Єлисаветградської — 831 чол. ст., разом 3 405. В іншому — за 1775 рік, показано, що виведено з Катерининської провінції 2 493 особи чол. ст., а з Єлисаветградської — 2 881, разом 5 374, себто, за один рік майже вдвічі більше, ніж перед тим за сім років. В екстрактах зазначено, що виводили запорожці поміщицьких селян цілими слободами, а гусарів та пікінерів — ротами зо всім майном.⁶⁸ Такі реєстри не єдині: аналогічні надрукував Д. І. Яворницький за 1772—1774 роки.⁶⁹ В одному з них є цікава риса: адміністрація зазначає, що з 1769 року втечі до запорожців збільшуються.⁷⁰ Зокрема небезпечно було життя в Єлисаветградській провінції, на території Єлисаветградського пікінерського та Молдавського гусарського полків. Джерела мальовничо описують, як відбувалися ці виведення людей; приїздив загін

⁶⁶ К. Гуслистий. *Op. cit.*, стор. 58-59.

⁶⁷ G ü l d e n s t ä d t . *Reisen...* II, стор. 185, 186.

⁶⁸ Моск. Від. Заг. Арх. гол. шт. Опис 1919, стор. 6-7, 230-240.

⁶⁹ Источники, т. II, стор. 187; стор. 1872; 1930; 2005.

⁷⁰ А. Твердохлебов. Эпизод из истории предсмертной борьбы Запорожья. «Киев. Стар.», 1886, т. XVI, стор. 749.

запорожців чоловік з 30 і «виводили» з собою 20—30 родин, себто, вдвічі більше людей. Після того «виведені» поверталися до слободи, розбирали хати, інші будівлі і вивозили з собою, разом з худобою і хатнім майном. Єлисаветградська провінціальна канцелярія скаржилася Головному Командирові, що один гусар Молдавського полку Продам «взбунтувал» значну частину гусар і вивів їх, «невідомо куди». В іншій справі оповідається, що мешканці 15-ої роти того ж Молдавського полку, волохи та українці, втекли до запорожців і роблять напади на слободи полку.⁷¹ Того ж року кол. пікінери, що втекли до запорожців, зробили напад на слободу Краснокам'янку, забили поручника Зерваницького і вивели 10 родин. Мешканці слободи Спаської втекли до запорожців і потім, спільно з ними, зробили напад на слободу.⁷²

Академік Гюльденштедт подає реєстр слобід, мешканці яких перейшли до запорожців: Комісарівка, Верблюжка, Зелена, Петрівка; О. Пищевич подає, що запорожці виводили населення слобід, наче своїх родичів.⁷³

Число втікачів з Новоросійської губернії на Запоріжжя було так велике, що за останні роки перед зруйнуванням Січі запорожці заснували нові паланки з утікачів на Правобережжі — Макарівку, що її заселили переважно вихідці з Молдавського полку,⁷⁴ та Барвіностинківську на Лівобережжі.⁷⁵

Академік Гюльденштедт, спостережливий, уважний мандрівник, звертав завжди велику увагу на національні риси, відмінності. Він писав, що запорожці виводили до себе тільки українське населення Новоросійської губернії і зовсім не цікавилися російським. Так, напр., мешканці великоросійської слободи Покровської «не мають турбот (від запорожців), хоч мешкають на самому кордоні: доказ, що запорожці неохоче заводять стосунки з москалями, як називають вони великоросів, і що волохи та українці переходять до запорожців здебільшого з доброї волі, ніж з примусу».

Новоросійська губернія з її переважаючим українським населенням була тісно зв'язана з бурхливим життям Правобережної України та Запоріжжя. Не зважаючи на всі заходи й «Пля-

⁷¹ Д. І. Эварницкій. Источники, т. II, стор. 1896, 1897.

⁷² Там же, т. II, стор. 1876, 1886.

⁷³ Примечания на Новороссійскій край. «Кіев. Стар.», 1884, т. VIII.

⁷⁴ А. Ригельман. Летописное повествованіе о Малой Россіи, т. II, стор. 128.

⁷⁵ А. Шиманов. Предсмертная борьба запорожцев. «Кіев. Стар.», 1883, т. VII, стор. 33.

ни» уряду, вона творила сама своє життя, і це життя не було подібним до інших губернь, і в цій відмінності полягає великий інтерес.

На «Зелені Свята» 1775 року ліквідовано Запорізьку Січ, останню частину України, яка зберегла національну українську структуру. Минуло два місяці й оголошено було від уряду Маніфест з 3 серпня 1775 року. Подав він докладне пояснення, чому саме було знищено Запорізьку Січ. Дійсно, причини цього акту цілком зрозумілі: Запоріжжя, як військова організація, перестало бути потрібною для Росії після блискучого закінчення війни з Туреччиною: вона була тепер не бар'єром, що відділяв Російську імперію від татар, а гальмом на шляху колонізації південноукраїнських земель. Широкі лани, де сріблом сяяла на сонці тирса, давно вже приваблювали російських дідичів, яким забракло вільних земель у Росії, але відстрашували запорожці. Була ще реальна причина, яка для російського уряду унеможлилювала терпіти далі Запорізьку Січ: її демократичний устрій, її ради, її козацький лад — все це стояло в різкій суперечності з російським ладом. Поки існувала вона, в Україні не можна було запровадити кріпацтва, бо кріпаки знаходили на запорізьких степах волю й захист.

В. Б. Антонович на прикладі Правобережної України довів, що кріпацтво робилося тяжчим, коли щодалі від кордону Запоріжжя лежав маєток. Безумовно, такі ж явища були на Україні;⁷⁶ цікаві дописи дідичів Слобідської України до Імп. Вільного Економічного Товариства свідчать про те, як тяжко стало господарювати поміщикам, бо ввесь час вони бояться, що кріпаки їх втечуть до Запоріжжя.⁷⁷ Найбільші дідичі Слобожанщини: Донець-Захаржевські, Краснокутські, Капустянські, Двигубські та інші скаржилися на втечу селян; на підставі цих скарг Слобідська губерньська канцелярія року 1773 просила генерал-губернатора Щербініна захистити поміщиків, у яких цілими слободами тікають кріпаки.⁷⁸ Питання про втечу селян і засоби боротьби з цим явищем було темою палких дискусій в Комісії 1767 року.⁷⁹

⁷⁶ «Акты об экономическом и юридическом положении крестьян в XVIII ст.», «Архив Юго-Западной России», ч. VI, т. III.

⁷⁷ «Труды Имп. Вольно-Экономического Общества», т. VIII, стор. 129.

⁷⁸ А. Шиманов. Предсмертная борьба Запорожья. «Киев. Стар.», 1883, т. 7, стор. 618.

⁷⁹ А. Пресняков. Дворянство и крестьянский вопрос. Наказы депутатам. «Великая Реформа», Москва, 1911, т. II, стор. 13-15.

Автор Маніфесту інакше пояснював знищення Запорізької Січі; він виставляв моральні причини: замовчуючи про великі нагороди, які дістали запорожці під час останньої війни, Маніфест натякає на їхні зради на початку війни; з обурення каже про «безженне товариство», «гнуснейшее пьянство» і «презрительное невежество» та безмежне ледарство запорожців. А слідом за тим, не помічаючи протиріччя, обвинувачувалося тих же запорожців в тому, що вони заснували нові зимовники, переселяли людей з сусідніх провінцій, понад 50 тисяч чоловік, одружених, родинних («семьянистых»), заснували нові слободи, розгорнули власне рільництво, чим «розривали підстави залежності від престола нашого і прагнули утворити цілком незалежну країну».⁸⁰

У цьому Маніфесті багато уваги приділено Новоросійській губернії. Запорожцям закидалося, що вони переселили до себе людей з гусарських та пікінерських полків і оселили 8 000 душ обох статей, захопили землі між Богом та Дністром, підкорили населення Молдавського полку і хотіли силою повернути землі Новоросійської губернії.⁸¹

Ліквідація Запорізької Січі була одною з величезних подій не лише України, а й цілої Російської імперії XVIII століття. Просторі землі запорізьких «Вольностей» перейшли до Російської імперії й постало питання про освоєння їх. Природно, Новоросійська губернія з її кордонами, з її 10 полками, не відповідала ні розмірам нової території, ні вимогам, які ставить тепер уряд до адміністрації її. Не випадково Головним Командиром Новоросійської губернії, за довгий час до ліквідації Січі, був призначений генерал-ад'ютант Г. О. Потьомкін, ще не князь, але людина, яка почала швидко підноситися на вершини тодішнього державного світу, не лише, як «фаворит» Катерини II-ої, але як людина виключних здібностей і честолюбства. Ще до ліквідації Січі, негайно після підписання Кучук-Кайнарджійського миру, до Новоросійської губернії приєднано землі до берега Чорного моря, і Запорізькі Вольності були оточені землями Новоросійської губернії. Вже року 1774 засновано губернію Озівську; Новоросійська — друга — губернія охоплювала територію на Правобережжі, Озівська — на Лівобережжі; до неї відійшли Катерининська провінція, Бахмутський повіт та велика смуга до

⁸⁰ Н. Полонська-Василенко. Зруйнування Запорізької Січі. «Вісник», Нью-Йорк, 1953, липень-серпень, стор. 10.

⁸¹ Н. Полонська-Василенко. Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей. «Записки Іст.-Філ. Від. ВУАН», 1927, ч. XII.

Озівського моря. Між цих двох губерній було поділено Запорізькі Вольності. Верховна влада над двома губерніями належала Г. О. Потьомкіну. Почалося нове життя країни, але в основу внутрішнього розпорядку її покладено «Плян» заселення Новоросійської губернії.

Така була стисла історія першої Новоросійської губернії, що її характеризує невпинна боротьба українського населення за свої землі, за свої національні права, за свою незалежність. Призабута наступними поколіннями, над якими тяжіла аберация назви «Новоросія», ця сторінка історії України оцінювалася належно сучасниками подій, і оповідання про героїчну боротьбу проти Катерининських порядків розносилися по всій Україні. Важливий доказ того дає «Історія Русів», цей одинокий в тому роді політичний трактат, крізь який «проходить ідея української державної самостійности», цей суцільний акт обвинувачення Московщини за поневолення України.⁸² Автор його й до цього часу залишається невідомим, проте можна вважати безперечним, що написано його було на Новгородсіверщині, де зібрався український патріотичний гурток в 1780—1790-х роках.⁸³ І цей далекий від Новоросійської губернії куток України стежив за тим, що робилося на півдні: серед небагатьох фактів боротьби за козацтво «Історія Русів» оповідає про «пикінерію», про нищення козацьких полків, про повстання пикінерів, що не могли забути давніх прав та вольностей козацьких, про жорстокі кари, яких зазнали вони.⁸⁴ Так згадав Новоросійську губернію автор «деклярації прав української нації, вічної книги України».⁸⁵

⁸² Ол. Оглоблин. Передмова до «Історії Русів», Нью-Йорк, 1956, стор. XXIII, XXV.

⁸³ Там же, стор. VIII.

⁸⁴ «Історія Русів», Нью-Йорк, 1956, стор. 339-341.

⁸⁵ О. Оглоблин. Передмова, стор. XXV.

ПЕРШІ КРОКИ ЄВРЕЙСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ

(З студій над історією колонізації)

Серед різних народів, що з різних європейських країн сходилися в останній чверті XVIII стор. на степи колишніх запорозьких Вольностей і, діставши різноманітні пільги від уряду, засновували колонії, не останнє місце належало євреям.

Низка складних причин примушувала євреїв кидати свої оселі і шукати кращого життя в нових умовах, у нових країнах. «Последнее десятилетие XVIII в. — годы тяжелых потрясений для восточно-европейского еврейства. Это годы растущего обнищания и планомерного вытеснения евреев со старых экономических позиций, годы политических кризисов и решающих перемен», — пише С. Я. Боровой.¹ Найгірше було євреям у Польщі, в зв'язку з тими обмеженнями, що зазнали вони в різних галузях життя; закон р. 1728 забороняв крамарювати та шинкарювати тим євреям, які не мали на це окремих привилеїв; зменшується кількість оренд; з євреями-ремісниками починають боротьбу не-єврейські цехи. Єврейство вбожіє. Єврейська заборгованість набувала значіння державного питання. Треба було якось розв'язати складне завдання — зробити платоспроможними євреїв, що стали напівжебраками. І от, у тісному зв'язку з пануючими ідеями фізіократів, у Польщі народилася думка поробити з євреїв хліборобів, перевести їх на ґрунт. Ці ідеї знайшли собі відображення в соймовій конституції р. 1775 Литви, що дозволяла євреям володіти землями, і навіть давала пільги на 3 роки тим, хто селився на землі, яку вже обробляли, та на 6 років тим, хто оселявся на «пустирях».² Це була перша спроба перетворити євреїв на хліборобів. За нею йшли аналогічні проекти Йосипа Австрійського та російського уряду (в Росії, як відомо, єврейські

¹ С. Я. Боровой, Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Москва. Изд. Сабашникова. 1928, ст. 7—8.

² С. Боровой, *op. cit.*, ст. 88.

хліборобські колонії були досить широко поставлені в першій половині XIX ст.).

У зв'язку з цим, здається, стають дуже цікаві перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні, ті кроки, що з них почалося переселення євреїв з Польщі. Треба пам'ятати, що в середині XVIII ст. переселятися до Росії євреям було заборонено, і допіру закон 1769 дозволив єврейську колонізацію, поруч з закордонною колонізацією взагалі.

Взявши під увагу скрутне становище, що в ньому перебували євреї в Польщі, можна уявити собі, як охоче почали вони збиратися до Південної України, де спеціальні «визивателі», що роз'їздили по Польщі, вербуючи різних людей у пересельці до «Новоросії», розписували начеб-то райське, звільнене від податків життя, родючі землі, всі блага життя.

І от починаючи з 1775 р. ми бачимо, що одна за одною збираються купки євреїв, з своїми «уповноваженими», які спочатку умовляються з урядом, і переселяються до Новоросійської губернії.

Про перші групи, що перейшли до Новоросійської губернії, в історичній літературі є три спеціальні статті: С. Станиславського та П. А. Іванова.³

А втім, дарма що невеличкій розмірно справі — переселенню 120-150 родин євреїв, присвячено спеціальні праці, все-ж треба сказати, що висвітлено це питання не досить. Праця Іванова є тільки видання архівної справи,⁴ з невеличкими коментарями, біжучими висновками, і скороченнями — замість тексту він раз-у-раз переказує власними словами зміст документу. Для дослідника ця праця має не аби-яку цінну, але «читати» її важко, бо в ній бракує жадної системи, ні за змістом, ні за хронологією, і вона подає сировий матеріал.

Стаття С. Станиславського написана на підставі того самого архівного документу, що його подав Іванов, але на жаль Станиславський не знав, що справу видано, і використав її в архіві. Читав документи він не дуже добре, і це спричинилося до того, що він поробив деякі помилки — напр., «замога», замість «залоги» (стор. 295), то-що. Не був автор добре обізнаний і з добою, де відбувалася дія; напр., він писав, що р. 1777... «Во главѣ

³ С. Станиславскій, Къ исторіи колонизаціи євреевъ въ Новоросіи, «Восходъ», 1887, кн. 9, 116—22. Його-ж: Къ исторіи колонизаціи євреевъ въ Новоросіи. Сборникъ статей екатеринославск. научн. Об-ва, 1905, стор. 289—301. П. А. Ивановъ, «Дѣло о выходящихъ изъ за границы въ Новоросійскую губернію жидахъ», Зап. Од. Об-ва, XVII, стор. 163—88.

края уже стоялъ свѣтл. кн. Г. А. Потемкинъ», він, здається, помилково вважав, що Потьомкін був наступник Муромцева на посаді губернатора Новоросійської губернії, і не знав, що Потьомкін був головний командир, генерал-губернатор новоросійської та озівської губернії,⁵ а Муромцев і згодом Язиков — тільки губернатори першої з двох губернь.

Помилково гадає Станиславський, що євреї, які поприїздили до Новоросії, не мали капіталів по-над 150 крб.:⁶ з наших документів видно, що було і по 1000-1500 крб.

Окрім того цьому питанню — першій колонізації євреїв — присвятив одну сторінку С. Боровий.⁷

Цими фактичними відомостями, що їх використали обидва автори, звичайно, не обмежуються архівні матеріали в цій справі, отож мені здається не пошкодить додати до них деякі подробиці.

Справа почалася з того, що р. 1775, 22 січня невеличка купка євреїв з Балти з'явилася у ген.-фельдмаршала гр. Рум'янцева, в Могилеві, і дістала від нього так званий «білет», на ім'я Мусія Чаликова, Сата Гершковича, Веніямина Майровича, Хаїма Іцковича; цей «білет» вони повинні були пред'явити в Кременчуці, в канцелярії Новоросійської губернії, а та мала приділити їм землю «для поселення себя и другихъ еще и многихъ желающихъ сюда переселиться семействъ, а по назначенію оною и перейти имъ сюда, со всѣмъ имуществомъ ихъ, російскимъ же войскамъ рекомендовано, охраняя ихъ отъ всякихъ обидъ, оказывать вспоможеніе».⁸ Коли вони приїхали до Кременчука, заявили Канцелярії Новоросійської губернії, показавши їм «білет» за підписом гр. Рум'янцева, про своє бажання оселитися в Лизаветській провінції, то канцелярія ця не могла нічого відповісти їм, бо раніш, ген.-пор. Чертков дав наказа їй не селити євреїв у цій провінції. І вона вдалася по резолюцію до губернатора Новоросійської губернії ген.-м. Муромцева. Це було 29 липня 1775 р. На свій рапорт канцелярія здобула незабаром від В. М. Муромцева резолюцію такого змісту: «Касательно до требованія оною канцелярією резолюціи о дозволеніи переселиться изъ Балтовскихъ бывшихъ селеній и другихъ принадлежащихъ къ тому мѣстъ, желающихъ жидахъ въ Новоросійскую губ., рекомендую канцелярії взятъ

⁴ Справа Екатериносл. Губ. Правленія на 345 листах.

⁵ Сборн. статей, ст. 300.

⁶ Сборн. статей, стор. 301.

⁷ Еврейская земледельческая колонизация в старой России, стор. 15—16.

⁸ Дніпропетр. крайарх. ф. Канцел. Новорос. губ., в. 97, № 2558. «О поселеніи въ Новоросійской губернії жидовъ», на 142 лист.

терпеніє до моего въ Кременчукъ прибытія, за котрымъ имѣють послѣдовать разрѣшенія ихъ просьбы». З иншого «предложенія», Новорос. губернатора того-ж-таки Муромцева, ми дізнаємось, що були ще купки євреїв з Балти: одна з БеніяминоМ Меревичем, Лейзером Залмановичем, Хаїмом Іцковичем та Хаїмом Лейбовичем на чолі, з їхніми родичами та ще іншими родинами.⁹ Вони через своїх уповноважених, Лейзера Залмановича та Хаїма Іцковича, подали 14 червня 1775 р. прохання губернаторові Муромцеву про своє бажання переселитися з Польщі до Новоросійської губерні і оселитися в «разныхъ мѣстахъ, а именно сербского гусарского полка въ шанцѣ Новомиргородскомъ и слободѣ Княжей, далмацкого гусарского въ шанцахъ Дмитровскомъ и Нестеровскомъ, македонского гусарского въ шанцѣ Крюковскомъ; елисаветградского пикинерного полку въ ротѣ Петриковской». В цьому проханні було зазначено, в 14 пунктах, головні побажання євреїв що-до пільг, торгівлі, провозу без мита речей, будування садиб, управління, то-що.¹⁰ На це прохання Муромцев дав відповідь по пунктах-же, і ця «кондиція» стала за нормальну і для інших євреїв, що переходили з Польщі. Докладно ми її розглянемо далі. 25 червня того-ж 1776 р. уповноважені Зелманович та Іцкович підписали цю кондицію, і прохали Муромцева «для выводу всего кагала съ имуществомъ изъ польской области послать съ нами отсель афицера, и оному дать повеленіе, чтобъ ему възять команду съ собою полской же области въ местечке Дубномъ у пребывающаго тамъ російскихъ войскъ генерала Ширкова» . . . Ген. Ширков, відповідаючи на «отношеніе» Муромцева, який прохав його «приказать удобъ возможное въ выходѣ тѣхъ жидовъ съ ихъ имѣніемъ до границы Елисавет. пров. учинить пособіе», повідомив 6 серпня 1776 р. його, що тут трапилося якесь непорозуміння; що Лейзер Зелманович та Хаїм Іцкович у жодному разі не можуть бути за представників та уповноважених балтського кагалу, бо вони самі не з Балти; до всього вони були вже у ген.-фельдмаршала Рум'янцева, і той дав наказ переселити їх до Білоруси, а не до Новоросії, і туди вже надіслано понад 80 родин; взагалі переселення євреїв з Польщі викликає незадоволення місцевих магнатів: так маршалок князь Сангушко скарживсь російському послові бар. Штакельбергові, «о забораніи жидовъ изъ его маентностей», і бар. Штакельберг поставивсь до цього негативно, і дав інструкцію Ширкову, навіть і здо-

⁹ Дніпропетр. крайарх., в'язка 97, справа 2558, арк. 1.

¹⁰ Дніпропетр. крайарх., ф. Нов. губ. канц., в. 97, № 2558, арк. 4. Зап. Од. Общ., т. 17, ст. 166—167. С. Станиславській, Сборникъ статей, ст. 291—96.

бувши доручення з приводу переселення євреїв, цього не робити, бо це суперечить договорам з Польщею та «намѣреніямъ Е. И. В.».¹¹

Але ця заява Ширкова, а так само і ордер ген.-фельдмаршала Рум'янцева, ба навіть Штакельбергове попередження нічого не внесли нового і не змінили напрямку, що ним ішла справа. Тут ми бачимо явище, що мало загальний характер для цієї доби: місцеві адміністратори бажали всіма засобами збільшити людинність країни. Це бажання викликало різні заходи, щоб затримати у себе в країні втікачів, яких центральний уряд наказував повернути володільцям, приймання людей без паспортів — всупереч наказам центрального уряду, тощо. Так само і тут — не вважаючи на наказ переслати євреїв до білоруських губернь, губернатор Новоросійської губернії охоче приймає їх, і не звертає жодної уваги на протест ген. Ширкова.

Головна умова, що її ставили кагалам — це посвідчення, що переходять «на поселеніє люди єврейского закона . . . добропорядочного поведенія, не бродяги и дѣйствительно имѣющіє какіе либо капиталы или какое мастерство».¹²

Цим уряд хотів гарантувати, що з нових переселенців будуть корисні підданці, торгівці або ремісники. Кондиції, що їх ухвалила Новоросійська губ. канцелярія для Зелмановича та Іцковича, набули досить широкої популярності між польськими євреями, і ті, що прохали прийняти їх у підданство, звичайно прохали, щоб це було зроблено за Залмановичевими та Іцковичевими кондиціями. Так, одночасно з цією купкою, того-ж-таки 1775 р. збирається до Новоросії ще купка євреїв, з Гершком Банієвичем, Міхелем Меєровичем та Мошком Меєровичем на чолі. Вони прохали прийняти їх за тими-ж кондиціями, що й Зелмановича з товаришами.

Охоче приймаючи єврейських колоністів, адміністрація Новоросійської губернії хотіла поселити їх окремою колонією на річці Дніпрі та Бозі, але до цього євреї поставилися негативно.

8 жовтня 1776 р. Новоросійська губерська канцелярія писала в «меморії» до губернатора Муромцева отак: євреї Банієвич з Меєровичем, з 17 товаришами, з усіма їх родинами та кагалом, повідомили канцелярію, що вони погоджуються поселитися, згідно з зазначеними «кондиціями», в шанці Семлецьким та інших шанцях між Семлецьким та Катерининським, бо їм зручно селитися там через близькість до кордону, «откель бы способнѣ имъ

¹¹ Зап. Од. Общ., т. 17, ст. 168—169. С. Станиславскій, Сборникъ, ст. 296—97.

¹² Зап. Од. Общ., т. 17, ст. 164.

какъ семьи свои и имѣнія виводить, такъ производитъ торгъ и для поселенія въ здѣшней губернії въ сходство оныхъ кондицій людей виводить»; разом з тим вони прохали призначити їм на командира відставного капітана Карачана. Що-ж до інших місцевостей, то вони рішуче заявили, що «по рѣкамъ Богу и Днѣпру» вони селитися не будуть. Тимчасом наказом губернатора пропоновано селити їх тільки по Богу й Дніпру, і канцелярія сама не може розв'язати цього питання, і чекає нових наказів від губернатора.¹³

На цю меморію вже 10 жовтня було послано суворий наказ канцелярії: селити виходнів євреїв Банієвича з «товарищи» виключно там, де показано, і в жодному разі не дозволяти їм селитися в Семлецькому шанці.¹⁴

Наслідком цього було те, що євреї згодилися поселитися на Бозі, і прохали «строєнія ис казны для их завєсть... надъ рекою Бугомъ, где въ оную река Ингульъ впадаетъ при самомъ сей последней реки устьє». Але, згоджуючися на це, вони все-ж ставили умовою, по-перше, щоб вони були поселені не самі, щоб біля них селили і тих людей, що вони виводитимуть з Польщі, а по-друге — щоб «жиды Лейзеръ с товарищи между ихъ просителей на жительство приняты б не были». Поки збудують для них приміщення, вони прохали дозволити їм тимчасово перебувати в Семлецькому шанці, в тих приміщеннях, що вони наймали тут, і де вони торгують.¹⁵

Ці прохання були задоволені. Новорос. губ. канцелярія дозволила євреям тимчасово залишитися в семлецькім шанці та інших місцях Лизаветської провінції, до збудування «при означеномъ урочище надъ Бугомъ жилища». За командира над ними було призначено кап. Карачана, згідно з бажанням євреїв, і йому було доручено стежити, щоб ніхто з євреїв не повертався до Польщі, або не переїздив до інших місць, і для того нікого не пускати без паспортів. Виходити з-за кордону вони мали тільки через семлецький форпост й могли перевозити різного товару без мита на 300 крб., з усього іншого вони мусіли платити мито.¹⁶

Одночасно Новоросійська губерська канцелярія наказала відмежувати їм землі на 200 дворів по р. Богу та Дніпрі від устя Інгула до Олександрівського шанця.¹⁷ Там таки по Богу — до

¹³ Дніпроп. крайарх., *ibid.*, арк. 6. Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 170—71

¹⁴ Дніпроп. крайарх., *ibid.*, арк. 7.

¹⁵ Зап. Од. Общ., т. 17, ст. 171—2.

¹⁶ Зап. Од. Общ., т. 17, ст. 172.

¹⁷ Зап. Од. Общ., т. 17, ст. 174.

Інгула того-ж 1776 р. було наказано відмежувати на 200 дворів землі тим євреям, що вийшли з Зелмановичем та Іцковичем,¹⁸ а разом для двох кагалів — на 400 дворів. Отож, ясно, що приділяючи землю на 200—400 дворів укупі, десь на Бозі, де до нього вливається Інгул, адміністрація уявляла собі єврейську колонію такою самою, як звичайне переселення чужоземців, і єврейське село — як українське, чи то сербське, або молдавське. Відмежувавши відповідну кількість землі і, треба додати, чималу, адміністрація більш не цікавилася, що саме робитимуть поселенці: зрозуміла річ — скотарюватимуть, будуть хліборобити так, як їм подобається. Бо оселяючи євреїв селами по 200—400 дворів, аж ніяк не малося на оці, що всі вони крамарюватимуть або ремісникуватимуть. З ким, для кого? Все це, на нашу думку, дає підстави, щоб ці перші спроби єврейської колонізації вважати за спроби закласти хліборобські єврейські колонії, що розквітають допіру на чверть століття згодом.

Як поставилися до цього євреї, побачимо далі, а тут звернемо увагу на дуже важливу заяву, яку зробили Банієвич «с товарищи» — а саме, що вони не погоджуються селитися самі, самим своїм кагалом, а ще менше — вкупі з євреями Лейзером з товаришами, навпаки, вони вимагали, щоб поруч з ними було поселено і тих людей, яких вони виводитимуть з Польщі, себ-то українських селян. Коментарів, по суті не треба: коли-б євреї мали на меті господарювати, їм було-б зручніше жити вкупі з своїми-ж євреями, але цього вони зовсім не бажали. Трохи забігаючи вперед, я зупинюся на характерному проханні євреїв Катерининського шанця, яке вони р. 1777 подали своєму начальникові, кап. Стогову: вони прохали приділити їм землі для будування будинків та крамниць у Катерининську, додаючи, по «земли для хлѣбопашества и для скота совсѣмъ не надобно».¹⁹ Будуючи нове життя в новій країні, євреї не уявляли собі його по-за оточенням не-єврейської людности, якій вони могли-б постачати вироби своїх ремесл та свій крам. Факти, які ми наводимо далі, потвердять нашу апріорну думку. В низці фактів ми побачимо, що євреї вживали всіх заходів, щоб селитися в містах, у містечках, уже залюднених, а не засновувати нові поселення.

Тепер, від теоретичних міркувань переходимо до фактів.

11 грудня 1776 року Муромцев надіслав до канцелярії Новоросійської губернії «предложеніе», пропонуючи розглянути справу «проживающих нынѣ въ шанцѣ Екатериненскомѣ» євреїв

¹⁸ Зап. Од. Общ., т. 17, ст. 173.

¹⁹ Зап. Од. Общ., т. 17, ст. 181—182.

Мошка Єшовича з 11 товаришами, що прохали прийняти їх на поселення в Новоросійській губернії згідно з тими кондиціями, за якими євреї переселялися до них, з тим, щоб їм дозволили обрати самим місце для поселення та командира, а тимчасом дозволити прожити наступну зиму в Катерининському шанці, в найнятих приміщеннях.²⁰

Новоросійська губерська канцелярія дала наказа межовій експедиції відмежувати їм землі на 50 дворів там-же по Богу, од Інгула до Олександрівського шанця, а тимчасово залишала їх у Катерининську.²¹

Чимало євреїв скупчилося в Новомиргороді. Там вони торгували різним крамом, переважно потрібним для війська — «привозомъ своихъ товаровъ угождали войскамъ», але між ними і місцевим магістратом почалися непорозуміння: магістрат вимагав від них на загальних підставах податки, і заборонив торгувати «врознь» речами, що вони привозили для військових службовців, знов-же й вимагав од них, щоб вони платили податки, як купецтво, до скарбу, з капіталу, а так само і на магістратські витрати. Євреї подали скаргу губернаторові Муромцеву, і той рішуче став на оборону їх, і в «предложеніи» новомиргородському магістратові пропонував, «взявъ отъ нихъ точное показаніе о ихъ капитале, обложитъ податью и тогда не чинить имъ какъ въ продажѣ врознь товаровъ, такъ и в произведеніи ими разныхъ рукодѣлій никакова препяствія и помешательства», бо обмеження в праві торгувати торкається лиш тих, хто приїздить тимчасово, на короткий час. Ті євреї, що оселилися в Новомиргороді назавсіди, по громадянству підлягають владі магістрата, але, щоб «не были излишне отягощаемы во взысканіяхъ ис нихъ платежа, и въ прочемъ, то опредѣлилъ к нимъ опекуномъ миргородского округа смотрителя пор. Дуковича, безъ вѣдома которого на нихъ никакихъ платежей не налагать, и чтобы оные конечно равно платили с прочимъ тутошнимъ купечествомъ».²²

11 лютого 1777 р. за підписом губ. товариша надв. сов. Ларивона Алексієва Новоросійська губ. канцелярія запитала губернатора Муромцева, як їй поставитися до прохання «выходящихъ изъ за границы въ Екатерининскій шанецъ жидовъ Рувима Ароновича и Марахая Шмулевича съ товарищи», що прохали дозволити їм поселитися в Крюковському шанці. Вважаючи на

²⁰ Дніпроп. крайарх., 2558, арк. II, Зап. Од. Общ., т. 17, ст. 177—8.

²¹ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 178.

²² Дніпроп. крайарх., в. 97, № 2558, арк. 14. Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 178.

велику потребу новоросійської губерської канцелярії в «мастеровыхъ всякого званія рукодѣльныхъ людяхъ», канцелярія прохала дозволити їй поселити євреїв «подобныхъ» родин до 12-ї приділити їм землю в Крюкові. На це Муромцев дав дозвіл приділити землю, 20 лютого 1777 р.²³

Вище ми вже звертали увагу на те, що чимало євреїв залишилося в Катерининському шанці. Тут у них був свій постійний начальник Стогов, і вони прохали його приділити їм землю на садиби, за браком квартир у шанцях. Разом з тим з прохання видно, що вони прохали ці землі ніби-то на тимчасове перебування, аж поки вийде з Польщі ввесь кагал. На цей час у Катерининському перебувало 8 родин євреїв, що склалися з 38 душ об. ст.²⁴

Окрім того євреї Йосько Морткевич, Мотя Гедилевич та Абрам Йосилевич прохали Новоросійську губ. канцелярію дозволити їм поселитися в Катерининськiм шанці на тих самих кондиціях, що їми користуються євреї в Крюковському шанці, і обіцяли вивести ще 10 родин. Новоросійська канцелярія дала дозвіл й наказала вєводи Катерининському приділити їм землю.²⁵

Наслідком цього було те, що в вересні 1777 року в Катерининськiм шанці було вже 20 родин євреїв.²⁶

Того-ж 1777 р. купка євреїв, а саме Янкель Шльомович, Іцкович та Морткович, прохали дозволити їм поселитися в колишній Січі, в м. Покровському, «в пустыхъ дворахъ, съ которыхъ козаки походили».

Канцелярія дозволила. Трохи згодом до них прибуло ще 5 родин, 23 вер. 1777 р.²⁷

22 серпня 1777 р. євреї — 15 родин, з Йосем Бурховичем на чолі, одержали дозвіл поселитися в Катерининському шанці; вони показали капіталу на 7 900 крб.²⁸

Була постійна єврейська людність і в фортеці св. Лизавети, звичайно на форштаті її (наші відомості датуються груднем 1777 р.; див. нижче.²⁹

Чимало євреїв приїздило до форштата фортеці св. Лизавети, щоб торгувати, так р. 1776 комендант фортеці, полк. Соколов,

²³ Дніпроп. крайарх., ф. Новор. губ. канц., в. 97, № 2558, арк. 20—21.

²⁴ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 181—182.

²⁵ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 182.

²⁶ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 183.

²⁷ Там-же, стор. 185.

²⁸ Там-же, стор. 185.

²⁹ Дніпроп. крайарх., в. 97, № 2558, арк. 27.

прохав губернатора Муромцева не дозволяти перепускати євреїв, які «изъ Польскихъ границъ подъ видомъ торговли въѣзжають въ форштатъ крѣпости с. Елисавети съ билетами отъ пограничныхъ командировъ».³⁰

Окрім того був кагал у шанці Скалевім. Про це ми читаємо в проханні євреїв, надрукованому в додатках до цієї розвідки, № III. Це «доношение» досить характерне: воно малює ті умови життя, в яких опинилися євреї, що записалися до цього Скалевського кагалу. За браком начальника, 15 родин євреїв, що навіть купили були собі будинки й садиби, примушені були прохати дозволу перейти до Катерининського. Мотиви цього переходу залишаються не ясні: або їх пригноблювала не єврейська людність і вони не мали захисту, або навпаки — їм не дозволяли жити без начальника догляду, у кожному разі в Скалевій вони не залишилися, і їх було переведено до шанця Дмитровського, де вони знов-таки придбали будинки й гадали були жити собі й далі. Раптом, згідно з їхнім попереднім проханням — їх наказано перевести до Катерининського, себ-то примушувано знов покинути свої будинки, господарство, і т. інш., що загрожувало їм зруйнуванням добробуту та злиднями. Вони звернулися за проханням до губернатора Язикова, щоб їх залишили в Дмитровському шанці.³¹

Треба зазначити, що взагалі становище євреїв було непевне. Почасти на це впливала й наявність євреїв, що приїздили тимчасово, як ми допіру бачили на зразку Лизаветського форштату.

Наглядач, що його обрали сами євреї, кап. Карачан, так писав р. 1777, в березні, до Новорос. губ. канц. Чимало євреїв, що приїздять з Польщі, «торги и рукодѣлія свои производять подъ именемъ жидовъ, записавшихся в російское подданство»; щоб запобігти цьому, він радив: 1) при переїзді євреїв з-за кордону робити зазначки на пашпортах — приїхав він на постійне перебування, або на тимчасове? Ті, хто бажали прийняти російське підданство, мусять записатися у нього, кап. Карачана, або у його замісника, в Семлецькому шанці, і заприсягти. 2) Окрім того дати відкритий наказ усім євреям, що вони повинні з'явитися в зазначений термін у семлецькому шанці. 3) Звернути увагу на те, що євреї, не записані в підданство, торгують горілкою в різних селах «съ немалымъ подрывомъ для записавшихся жидовъ и прочихъ російскихъ подданныхъ», і тому краще було б цей продаж припинити. 4) Щоб не було затримки, «запи-

³⁰ Дніпроп. крайарх., ф. Новорос. губ. канц., в. № 109, № 2952.

³¹ Дніпроп. крайарх., в. 97, № 2558, арк. 84—85.

савшиися жиды безъ потерянія времени торгъ свой могли прозводити» дати йому, Карачанові, 12 «безыменныхъ годовыхъ паспортовъ». 10 квітня Новор. губ. канцелярія ухвалила все, про що писано в цьому рапорті.³²

Отакі випадки та скарги призводили до того, що місцева адміністрація ставилася обережно і до тих євреїв, які мали всі права для легального перебування, торгівлі, то-що. Звичайно, інцидент з Новомиргородським кагалом не був єдиний. До нього можна додати ще й аналогічну справу: напр., р. 1777 Слов'янська провінціална канцелярія повідомляла Новоросійську губерську, що євреї, які приписалися до різних сіл Новоросійської губернії, приїхали до Покровського й привезли 50 бочок «горячого вина», що вони вивезли його з-за кордону і не заплатили мита. Провезли вони вино через семлецький форпост. На це Новоросійська губ. канцелярія роз'яснила, що вони, як російські піддані, мають право торгувати вином по всіх місцях Задніпрянщини, що-ж до мита, то вони повинні були заплатити його.³³

Р. 1777 в Новоросійській губ. канцелярії було складено «пункты... по которымъ выходящіе въ оную губернію къ поселенію въ шанцахъ Екатериненскомъ и Крюковскомъ и въ м. Покровскомъ жиды въ каждое мѣсто по 20 семей принимаются»³⁴ Пункти ці не тотожні з кондиціями, що їх та-ж канцелярія р. 1776 поставила була Лейзерові Зелмановичеві,³⁵ і що їх, як ми бачили, євреїські пересельці вважали за нормальні.

В скороченому вигляді я подаю тут обидві умови, за порядком першої з них.

Кондиції 1776 р.

§ 1... на первый случай можете въ елисав. провинци... проживать по добровольному найму у хозяевъ, а в вышепоименованных по Богу и Днѣпру мѣстахъ лѣсъ на строеніе и казны съ заплаатою потомъ вашею дано быть имѣть.

Пункти 1777 р.

§ 1. Дома имъ и школы построить собственнымъ коштомъ где на то порозжіе места не въ отдали отъ жилья показаны будутъ, а до того прожить имъ въ наемныхъ домахъ.

³² Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 178—179.

³³ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 180.

³⁴ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 184—185. Д. И. Эварницкій, Сборникъ матеріаловъ для исторіи запор. козаковъ, СПб, 1888, ст. 222—25.

³⁵ С. Станиславскій, Къ исторіи колонизаціи євреевъ въ Новороссіи, Сборникъ статей Екат. Научн. Об-ва, стор. 293—296. Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 166—8.

§ 2... Въ тѣхъ самыхъ мѣстахъ гдѣ вы поселитесь, и на кладбища мѣста отведены быть имѣють.

§ 3... О провозѣ изъ польскихъ мѣстъ въ Россію горяч. вина со взятъемъ за вѣдро денегъ по 1 р. и не препятствованію вамъ въ продажѣ гор. вина и прочего въ своихъ домахъ. Онѣмъ всѣмъ вы пользоваться можете в равенствѣ противъ всѣхъ Новороссійской губ. поселянъ.

§ 4. О недопущеніи васъ проходимымъ полкамъ и командамъ въ обиду и разореніе. Обнадеживаетесь, что вы также защищаемы будете, какъ и всѣ въ Новорос, губ. жители.

§ 5... хотя нанимать русскихъ работниковъ и не запрещается, однакожь чтобы то чинено было зъ доброй ихъ воли и съ пашпортами.

§ 6... споры... при собраніи всего кагала и рабина вашего разбирательство чинить опредѣленному надъ вами командиру.

§ 7. Льготы на 7 лѣтъ дается со дня отъ васъ объявленія, что вы на сихъ кондиціяхъ здѣсь жить будете, а по прошествіи оныхъ платить имѣете, а именно. Которые обращаться будутъ въ купеческомъ промыслѣ или въ какихъ либо заводахъ, то съ капиталу с рубля по 1 коп., а съ прочихъ всѣхъ такъ какъ мастеровыхъ з души м. п. по 2 р. в годъ.

§ 8. Изо всѣхъ товаровъ дозволяется... провезти безъ платежа пошлины не болѣе какъ на 300 р. каждой семьѣ, а за

§ 7... гдѣ они поселятся въ отдаленіи от жилия отвезть имъ на кладбище... землю.

§ 4. Свободу имѣть торговли всякимъ товаромъ и горѣлкою за Днѣпромъ на основаніи какъ и всѣ россійские подданные.

§ 8. Во время приходу полковъ и командъ отъ обидъ и разореній защищать какъ и всѣхъ въ Новор. губ. жителей.

§ 9. Хотя нанимать имъ русск. работниковъ и не запрещается, однако чтобы то было з доброй ихъ воли согласія и безъ всякихъ къ нимъ примѣтокъ и съ пашпортами.

§ 10. Если между жидами паچه чаяніи здѣляется какой либо споръ, то при собраніи всего кагала и рабина ихъ разбирательство чинить опредѣленному надъ ними командиру.

§ 3. Льготы имѣть 1 годъ отъ постоевъ и прочихъ по землѣ тягостей кромѣ въ казну подлежащихъ податей.

§ 5. Платить имѣють... съ торгующихъ съ капитала либо имѣющихъ заводы отъ рубля по 1 к. а прочіе всѣ какъ мастеровые съ души м. п. по 2 р. въ годъ.

§ 6. Провезть имъ ис Польши без пошлины товаровъ на такомъ основаніи, какъ прочимъ жидамъ дозволить до апробаціи

тѣмъ ежели кто больше того провезете то ис пошлины не изъемлется.

§ 9. Равномѣрно защищаемы быть имѣете какъ и всѣ в Новор. губ. жители, а пока обсеелитесь дана будетъ залога.

§ 10. Законъ свой продолжать можете безвозбранно.

§ 11... если случитца ис Польщи взять девицу, и оттоль перевести въ ваше селеніе равно и отъ васъ туда выдавать. Бракосочетаніе такимъ образомъ дозволяется.

§ 12. О постановленіи надъ вами по желанію вашему одного оберъ-офицера командиромъ... поставленъ будетъ.

§ 13. Симъ самымъ рѣшеніемъ требуемое всему кагалу увѣреніе письменно дается.

§ 14. Присвячено охороніи свреів від кордону за допомогою російських команд.

отъ главной команды суммою на 300 р. каждой семьи, а прочіе такъ же и горѣлку съ пошлиною и оной горѣлки не болѣе всѣмъ имъ дозволить вывезть какъ на 300 польскихъ ведерокъ каждой семьи, но на заплату оной за горѣлку пошлины отсрочить имъ на годъ то есть буд. 1778 г. майя по 19 число въ которой срок они жиды взнестъ въ казну ту пошлину обязываютца непремѣнно а до того времени по количеству оной пошлины имѣють они при выходе ис Польши оставить кому отъ канцеляріи поверѣно будетъ въ закладъ часть оной вывезеной горѣлки или тотъ командиръ кого они избирають въ поручительство за нихъ стоять будетъ.

§ 11. Отъ разбоевъ и нападений равномѣрно какъ и всѣхъ Нов. губ. обывателей защищать.

§ 12. Законъ свой продолжать имъ безвозбранно.

§ 13. Бракосочетаніе такимъ образомъ, что ис Польщи взять и перевести въ изъ селеніе дѣвицу, равно и отъ ихъ въ Польщу дозволяется.

§ 14. Командировъ надъ ними изъ офицеровъ поставить по ихъ желанію.

немае.

немае.

§ 2. При ихъ селеніи в помянутыхъ мѣстахъ дозволить собственно отъ себя построить винокурни и броварни, кот. вино-

нокурни и броварни, кот. вино-на 20 котловъ, лѣсъ же къ онымъ доставлять по Диѣпру, ис Польши, и Бѣлорусіи також во время здѣсь скудости и хлѣбъ, а из лѣсовъ Елисаветградской провинціи ни покупкою ни другимъ какимъ либо постороннимъ образомъ дровами не пользоваться, развѣ кизиля (?³⁶) и соломы, получаемое ж изъ винокурень вино отъ указанной пошлины не изъе-летца.

Порівнявши ці дві кондиції, виразно бачимо, що вони мають небагато розбіжностей. Що-до пунктів загалом, то в першій бачимо пп. 13 і 14, яким ніщо не відповідає в другій кондиції. Навпаки, в другій кондиції є докладний п. 2, що не має відповідного в першій.

Розгляньмо їхній зміст докладніш. У першій кондиції ми маємо корисніші умови: державна позика на будування дворів, дарма що не дуже ясно виявлена (п. 1), пільги від податків на 7 років — у новій тільки на 1 рік (п. 7). Далі, перша умова не обмежувала кількості горілки, довозуваної з митом, а нова — і тут додавала, що її можна довозити тільки на 300 від. Звичайно, це був не випадок. Підстави для цього треба шукати в тому, що перша кондиція загрожувала інтересам відкупників. І справді, вже 14 листопада 1776 р., себ-то за 4 місяці після того, як було складено кондицію, відкупник Лизаветської провинції, Трофімов, подав скаргу Новоросійській губ. канцелярії на те, що контракт з євреями, яким дозволялося перевезти краму на 300 крб., «зделаетъ не малый подрывъ» його інтересам, бо євреї провозять на цю суму горілки та інших речей, що мито з їх належить йому. Канцелярія негайно, 18 листопада, припинила пропускати речі без мита, проти цього запротестували євреї — Залманович, Цкович та Мошко Меерович. Вони звертали увагу канцелярії, що ця постанова порушує договора з євреями, що коли не буде поновлено попередньої умови, то євреї не виходитимуть з Польщі. Євреї, писали уповноважені, порозпродавали в Польщі все своє майно, худобу, винокурні, казани, тощо, на ці гроші накупили вина, а його тимчасом не пропускають через кордон без мита. Тим-то вони прохали дозволити перевезти, як писано в кондиції,

³⁶ Чи не «кізяка»? Здається, тут трапилася помилка. (Н. В.-П.)

на 300 крб. краму кожній родині; що-ж не буде дозволено перевезти стільки вина, то взяти мито з пільгою на півроку. Тут вони зазначали, що переходять кордон 30 чоловіка, що везуть 4 800 відер вина, «въ прочихъ же жидовъ имѣющихъ разные мастерства человѣкъ до 30 кромѣ касающихся до ихъ мастерства инструментовъ никакихъ товаровъ не имѣется». На це прохання Новоросійська губерньська канцелярія не дала певної відповіді. Покликаючися на відсутність князя Потьомкіна й на те, що без нього «невозможно» розв'язати цієї справи, канцелярія дала умовну відповідь: з одного боку переселення 50 родин євреїв, які везли майна на 6 275 крб., давало право сподіватися, що з них будуть корисні переселенці; з другого — з 4 800 відер належало одержати 4 800 крб., сума чимала. І Канцелярія, не розв'язуючи справи остаточно, відклала її до резолюції «свѣтлѣйшаго», а від себе давала лиш пільгу на півроку в заплаті мита, що-ж до перевозу іншого краму на 300 крб., то на це вона давала дозвіл, знов-таки за умовою, що коли Потьомкін цього не ухвалить, то з них буде стягнуто мито і за крам.³⁷

Ось ці вагання й відбилися на другій кондиції.

Окрім того в цій другій кондиції бачимо ще додатковий і важливий пункт, що дозволяв будувати винниці та броварні, хоч і з обмеженнями.

Звернімося до питання — як було виконано умову про сплату мита за вино; як видно, минуло півроку, а євреї так і не заплатили мита. Отож 23 вересня Новоросійська губерньська канцелярія звернулася до Лизаветської провінціальної канцелярії з наказом — вимагати від євреїв, щоб заплатили митні гроші; не заплатили їх вони і в жовтні 1777 р., і кап. Карачан заарештував кількасот відер вина.³⁸

Ця «винна» справа тяглася дуже довго: р. 1778 євреї подали скаргу на свого командира, кап. Карачана, якого сами колись прохали призначити за начальника, що він «взялъ у нихъ при провозѣ ими ис Польши дозволенного къ пропуску числа горячого вина ведеръ, вмѣсто пошлины, натурою оногo жъ вина на 4 800 рублей»,³⁹ наступник Муромцева на посаді губернатора, Язиков, наказав Новоросійській губерньській канцелярії негайно розглянути справу. Це було 4 березня 1778 р.

Карачана скинуто з посади, і на його місце, згідно з «единогласнымъ» бажанням євреїв, призначено пор. Крижановського, але дальших наслідків цієї справи, здається, не було.

³⁷ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 174—177.

³⁸ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 180.

³⁹ Дніпроп. крайарх., № 2558, арк. 54.

Трохи згодом повстала інша справа: євреї катерининського кагалу подали скаргу Язикову, що вони тричі заплатили мито за вино, привезене з Польщі — «настоящую пошлину (взяли) в Екатеринбургской провинциальной канцелярии, и откупщику купцу Красноглазову, 1 800 р., и Фалгеву не малую сумму, через что пришли въ крайнее разорение» і прохали повернути їм те, що вони заплатили зайве.⁴⁰

Язиков наказав розглянути справу воеводі Катерининському, сек. м. Тітову, 19 листоп. 1779 р., а 29 грудня того-ж року — обердиректорові митниць, надв. сов. Нелюбову.⁴¹

Перша відповідь надійшла допіру р. 1780, 28 березня, від Катерининського цолнера Онікієва. Він повідомляв губернатора, що це — наклеп; какъ одного кагала жиды приходятъ въ банкротство, то чемъ бы еще продлить время, донесли Вашему Превосходительству ту жалобу.⁴²

Але євреї позиції не здавали; 11 лютого 1781 р. вони знов писали губернаторові Язикову, що в Катерининській митниці були великі зловживання: що ярлики, виписані на ім'я євреїв, продано стороннім людям, і таким чином вино довозили не ті, хто оплатив ярлик. Що ж до наслідків слідства, то їх не було через те, що воевода сек. м. Тітов, якому доручено перевести слідство — сам брав участь у зловживаннях, Язиков надіслав ордера сек. м. Грачову, наказуючи негайно розглянути справу і про наслідки повідомити. На це він негайно відповів, що доручення «исполнить стараться буду». Але наслідків цього в справі не збеглося.⁴³

Ще пізніше, 27 січня р. 1778, складаючи умову з Янкелем Валевичем, Новоросійська канцелярія вже рішуче попереджала його, що привозити з-за кордону горячее вино... теперь никому изъ жидовъ не дозволяется».

Наприкінці 1778 р. 16 листопада обер-директор Нелюбов подав рапорта до Новоросійської губ. канцелярії, де зазначав, що протягом двох років євреї та «разного званія люди» перевезли з Польщі 12 633 відра 10 кварт — ясно, що такий імпорт міг турбувати відкупників.⁴⁴

Допіру 30 вересня 1777 р. надійшла резолюція Потьомкіна в єврейській справі. Ця резолюція вразила канцелярію своїм лаконізмом. Вона пропонувала повідомити євреїв, які бажали пере-

⁴⁰ Дніпроп. крайарх., № 2558, арк. 96.

⁴¹ Дніпроп. крайарх., № 2558, арк. 97, п. 98.

⁴² Дніпроп. крайарх., 2558, арк. 99.

⁴³ Дніпроп. крайарх., 2558, арк. 99—102.

⁴⁴ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 181.

селитися до Новоросійської губернії, що «ни одинъ не будетъ впу- щень, доколѣ 1) не выведетъ 5 человекъ польскихъ поселенъ въ государственные поселяне, и 2) чтобъ объявленъ былъ капиталъ съ которымъ сюда придутъ». Отже резолюція вносила погляд на єврейську колонізацію, як на один з засобів збільшити люд- ність Новоросійської губернії.

Звичайно, це була не новина: таку саму умову ми бачили і в інших раніших витратах — група Банієвича вимагала, щоб коло неї було поселено «жителєй, которые ис Полши они жиды вы- вестъ обязуюца»,⁴⁵ але в Зельмановичевих кондиціях 1776 р. та в пунктах 1777 р. її бракувало.

Як зрозуміла цього ордера губерньска канцелярія, він не тор- кався тих євреїв, що вже запрягли й оселилися; їх було ра- зом у Лизаветській та Слов'янській провінції 120 родин (35 жи- ло в Катерининському шанці, 30 в Крюківському, 29 в Семлець- кому та 26 в Покровському); окрім того тимчасово перебувало 32 родини (31 в Новомиргородському шанці, та 1 в Кодаках). Кожен, хто тепер заявлятиме про бажання переселитися, повинен при- вести з собою 6 родин польських селян.⁴⁶

31 грудня 1777 р. євреї, що жили в «фортеці» (треба гадати св. Лизавети), Іцко та Оран Осиповичі звернулися до губернато- ра, Н. Д. Язикова з отаким проханням: вони переїхали з Поль- щі з 5 родинами і там живуть у власних садибах, тимчасом як ті євреї, що переїхали за півроку перед ними, разом 17 родин, а саме Ісак Отрович з товаришами, перевезли тільки те вино, яке мали право перевезти, а родини свої та все майно покинули в Польщі. «Дабы они въ платеже налагаемыхъ податей могли быть утвердительны», і щоб прохачам не доводилося платити за них податки, вони прохали губернатора, нехай би він наказав Ісакові Отровичеві з товаришами повиводити свої родини з Польщі.⁴⁷

Це прохання дуже цікаве: воно яскраво змальовує боротьбу між двома групами євреїв: з одного боку євреї, що щиро хо- тять стати постійними мешканцями, і як слід використати дані їм пільги, з другого — свого роду «налетчики», що теж своєрід- но використовують пільги, не маючи на оці переходити на по- стійне перебування.

Можливо, що наслідком цієї скарги новому губернаторові, був наказ від 28 січня 1778 р. з приводу прохання Янкеля Валеєвича,

⁴⁵ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 171, справа р. 1776, 4—12 жовт.

⁴⁶ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 186—187.

⁴⁷ Дніпроп. крайарх., справа 2558, арк. 27.

що вийшов з м. Соколівки Вінницької губернії, бажаючи оселитися в Крюкові, показав 300 крб. капіталу та заявив, що «мастерство его — рѣзничество»; Язиков наказав Крюківській воєводській канцелярії прийняти Валевича, коли він «съ надежными поруками обяжется вывести в Росію полскихъ поселянь шесть (вже не 5) семей»; разом з тим губернатор наказував нікому з євреїв не дозволяти перевозити через кордон вино, і не приймати нікого, поки він не виведе цих 6 родин, та й сам «съ имѣніемъ вдругъ не забереться».⁴⁸

Без товарів дозволялося пропускати через кордон тільки тих євреїв, що їхали з Польщі «для исправленія тутъ своихъ домовъ», та тих, що брали на себе різні підряди для війська.⁴⁹

Отак ми бачили, що адміністрація вже не настоювала на оселенні євреїв по Богу й Дніпру; всі вони оселилися в п'ятиох пунктах: Катерининську, Крюкові, Семлецьку та Дмитровську, Покровську, — на постійне перебування, та в Новомиргороді — на тимчасове. Окрім того, здається, невеличка купка залишилася в самій фортеці св. Лизавети, на форштаті її, звичайно.

Але думки про те, щоб пересунути євреїв далі, на південь, адміністрація не кидала. Р. 1778 губернатор Язиков пропонував переселити євреїв з Дмитрівки до нового міста (що збудувати його допіру ще передбачали) Інгульська, між Інгулом та Громоклією, але євреї не хотіли переходити, і Язиков дозволив залишити їх у Дмитрівці.⁵⁰

З другого боку уряд обмежував євреїв у праві обрання для себе міст. Так, коли купка євреїв висловила побажання оселитися в Микитині (Слов'янську), дарма що це були справжні фахівці: кравець «пузументник», смоклер, годинникар, срібник, золотар, швець, до яких уряд ставився прихильно, все ж губернатор Язиков не дозволив селитися там, а дозволяв тільки в Крюкові або Новомиргороді.⁵¹ Не зважаючи на це, поодинокі євреї мешкали по різних містах: ми вже бачили одну єврейську родину в Кайдаках; з іншого документу дізнаємося, що в Кинбурні єврей Шейн Якубович був «содержателемъ кинбурского гошпиталя» і мав свого прикажчика, теж єврея. Р. 1778 полк. Репнинський рапортував губернаторові Язикову, що не вважаючи на його наказ не пропускати євреїв до «недозволенихъ мѣстъ», у

⁴⁸ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 180—181.

⁴⁹ Дніпроп. крайарх., № 2558, арк. 47, з 2 бер. 1778.

⁵⁰ Дніпроп. крайарх., № 2558, арк. 54 та 78.

⁵¹ Дніпроп. крайарх., № 2558, арк. 87.

Збурівському ретраншаменті перебуває «не малое число жидовъ домами живутъ, а къ поселенію ихъ земли не назначено, то не велите ль . . . оную отвесьть и сколько?»⁵² Ми не маємо відповіді Язикова, але можна припускати, що й тут євреї мало цікавилися самою землею.

Чимало євреїв мешкало в Херсоні. Про це свідчить «предложеніє» Язикова р. 1780 херсонському правлінню такого змісту: «извѣстно мнѣ, что въ Херсонѣ находится нынѣ множество жидовъ . . . которые принимаются подъ условіемъ вывода изъ заграницы 6 христіанъ»; коли протягом року цю умову не буде виконано, то губернатор наказує їх «непремѣно выгнать».⁵³

Земський комісар кап. Олександров на це відповідав отак: «находящієся въ Херсонѣ нигдѣ не записанные шатающієся жидаы обязались вывѣсть за собою . . . по 5 семей христіанъ, но нынѣ о томъ и слушать не хотѣли, ибо они только единственно разными своими обольшеніями въ шинковскомъ промыслѣ состоятъ» і ніякої користи від них не можна чекати.⁵⁴

Наслідком цієї ревізії був наказ Язикова — вислати за кордон «без возврата» 24 родини євреїв.⁵⁵

Заходячи ще далі, ми бачимо, що вже в XVIII ст. євреї становили чималу частину міської людности деяких міст: напр. р. 1794 в Одесі, як роздавано землі на садиби, було дано лиш євреям 5 ділянок, а 1795 в Одесі було вже 240 д. об. ст., себ-то 10% усієї людности Одеси,⁵⁶ р. 1797 євреїв було коло 9% людности Одеси.⁵⁷

Приписка до того чи іншого кагалу не позбавляла євреїв права перебувати тимчасово в інших містах. З відомости, що ми її друкуємо тут (№ 1), бачимо, що чимало євреїв перебувало в Кременчуці — звичайно це ті, які вважалися в Крюкові.⁵⁸

Деякі євреї перебували в приватних маєтках; напр., р. 1780 в слободі ген.-м. Петерсена, в Лизаветській провінції, мешкав єврей Лейба Маєрович, що виробляв «гданську горілку», жили євреї в маєтку у полковниці Шмітової.⁵⁹

⁵² Дніпроп. крайарх., № 2558, арк. 92.

⁵³ Дніпроп. крайарх., № 2558, арк. 116.

⁵⁴ Дніпроп. крайарх., № 2558, арк. 117.

⁵⁵ Там-же, арк. 123.

⁵⁶ А. А. Скальковскій, Первое тридцатилѣтіе Одессы. Одесса, р. 1837, стор. 49.

⁵⁷ В. А. Яковлевъ, Къ исторіи заселенія Хаджибея. Одесса, 1889, стор. 49.

⁵⁸ Дніпроп. крайарх., в. 97, 2558, арк. 42—49.

⁵⁹ Дніпроп. крайарх., в. 97, 2558, арк. 119, 120.

Узагалі євреїв почасти згадують документи кінця XVIII стол. Окрім шинкарювання, гандлювання та ремісництва була ще одна галузь, в якій євреям належало чимало місця. Це — викликання поселенців з-за кордону. На це маємо багато вказівок. Як відомо, уряд викликав людей на оселення з польських країн і платив за кожну родину так званому «визивателеві». Серед таких фахівців ми часто бачимо євреїв, переважно польських. Так вже р. 1776 Вультан Шльомович скаржився Новоросійській губерській канцелярії на полк. Хорвата, що взяв до своєї власної слободи 2 родини поселенців, яких завербував Шльомович у Польщі.⁶⁰ Це свідчить, що викликати селян з Польщі й переводити їх до Південної України почато задовго перед 1776 р.

Далі, протягом останньої чверти XVIII ст. ми зустрічаємо польських євреїв, як контрагентів російського уряду в справі викликання селян з-за кордону. Напр., р. 1780 гуманський єврей Давид Лейбович пропонував Новоросійській канцелярії вивести 500 родин «ізъ цесарского кордона», до казенних слобід і прохав щоб з ним скласти угоду й дали «пропуск» через кордон.⁶¹ Р. 1784 зустрічаємо «евреина» Шмуля Ільковича, що пропонував виводити людей з Туреччини, волоської нації, і прохав приділити йому за 50 родин 3000 дес. землі та дозволити збудувати гуральню й торгувати 5 років вином, вивозячи його безмитно з-за кордону.⁶² Правитель Таврійської області В. В. Каховський не дав згоди на це: він не дав ні 3000 дес., ні права торгувати горілкою, бо це право належало відкупникам.⁶³

Той самий Шмуль Ількович пропонував урядові приставити до Новомиргороду 100 дівчат, за плату йому по 5 крб. за кожну, але умови не виконав — «обанкрутився».⁶⁴ Відомий ще проект «евреина» Черткова, що р. 1785 пропонував вивести з-за кордону 500 родин циганів, де було-б близько 2000 душ об. ст., але ця перспектива не спокусила ні Потьомкіна, ні Каховського, і вони не дали згоди на таку колонізацію.⁶⁵

⁶⁰ Дніпроп. крайарх., ф. Новорос. губ. канц., в. 127, № 4090.

⁶¹ Арх. Управл. Держ. Майна, в Симферополі, ф. Межов. експедиції, в. VII, № 1099. Цитую на підставі відомостей, що я їх здобула, працюючи в цьому архіві р. 1916.

⁶² Лефортовський архів, опис № 194, в. 229, № 14, арк. 15.

⁶³ Распоряжения Свѣтл. кн. Потемкина Таврическаго касательно устроения Таврической области, Зап. Од. Общ., т. XII, 317.

⁶⁴ Арх. Таврійськ. Губ. Правління, в. 11, № 27. Цитую на підставі тих матеріялів, що я здобула, працюючи в Симферополі р. 1916.

⁶⁵ Арх. Управл. держ. Майна, Симфероп. фонд Межов. експедиції, в. 11, № 112.

Таким способом виводили євреї селян і для поміщиків, але, звичайна річ, про це залишилося менш відомостей ніж про діяльність контрагентів самого уряду. Десять поміщики складали умови з маклерами, ті приводили людей, одержували гроші — і край. Випадково в Лубенському музею Скаржинської залишився відгук таких умов: це лист губернат. товаришеві Олексієву від кн. Прозоровського, що прохав його, не маючи можливості зробити це самому, заплатити гроші євреєві Маєровичеві, уповноваженому Ісака Осипова. Цей Осипов вже виводив людей для маєтку Ф. М. Толстого, та й йому, Прозоровському, приставив вже 250 родин до Озівської губ. з розрахунку по 5 крб. за родину.⁶⁶ Це не був, звичайно, єдиний випадок: складаючи умову з євреєм Лейбовичем уряд вимагав підписки, що він не постачатиме людей поміщикам, аж поки не виконає обов'язків перед урядом.⁶⁷

З цих вказівок видно, що євреї в усякому разі цікавилися цими справами, мали деякі зв'язки, за допомогою яких вони могли організувати ці масові еміграції з Польщі та Туреччини, і можливо — наслідком таких мандрівок з пересельцями були і переселення самих організаторів переселень. Звичайно, коли припустити, що обізнавшись з місцевими умовами життя та людьми, євреї-контрагенти переселялися вже з деякими капіталами.

Останнє — звичайно тільки здогад, під який поки ще ми не можемо підвести фактичного фундаменту. Взагалі поки ще ми мало маємо матеріялу, щоб висвітлити економічне становище євреїв, що переходили до Південної України. С. Станіславський подав думку, що ніхто не мав капіталу по-над 100-150 крб.⁶⁸ В цьому він безумовно помилявся. Капітали були й більші. В додатку до цієї розвідки я вміщую дві відомості, на жаль, цілком випадкові, та вони все-ж-таки трохи висвітлюють матеріяльне й соціальне становище окремих гуртків єврейських колоністів.

З відомості р. 1778 — на жаль вона торкається тільки тих євреїв, що перебували в Новомиргороді — видно, що з 21 єврея, які мали на оці торгувати, показали отакі капітали: 1 500 крб. — 1, 1 200 крб. — 1, 1 000 крб. — 3, 200 крб. — 5, 100 крб. — 1, 50 крб. — 10, себто, 50% належало до дрібних крамарів, і

⁶⁶ Києвск. Старина, 1892, кн. VI, стор. 455.

⁶⁷ Арх. Управл. Держ. Майна, фонд Межової експедиції, Симферопіль, в. 11, № 1099.

⁶⁸ С. Станіславський, *op. cit.*, Сборник-въ статей Екатер. Науч. Об-ва.

тільки п'ять можна зарахувати до більш-менше заможних людей, дарма що навіть володільці капіталу в 50 крб. приходили з служниками.⁶⁹

З тих, що приписалися до Новомиргородського магістрату або перебували в Новомиргороді, тільки двоє зазначили свою професію, як шинкарі; 7 не зазначили зовсім чим мають заробляти хліб, більшість показала різні ремесла (13 кравців, 1 тафтар, 2 гомбара, 6 срібників, 3 золотарі, 1 ритівник печаток, 1 мідник, 2 кухарі для євреїв). З іншої відомості — євреїв, що оселилися в Крюкові, бачимо, що всі 30 родин мали торгувати. З них 11 — виключно вином та різними напоями, а 9 вином та різним крамом і тільки 10 — різним крамом, без вина, себто 20 торгували вином, і тільки 10 ним не торгували.⁷⁰

Хоч ці відомості дуже неповні, торкаються тільки 2 пунктів, де перебували євреї, і тільки одного року, все-ж вони досить ясно малюють, які саме євреї переходили до Новоросійської губернії 1775—1780 рр., і чому вони так неохоче згоджувалися оселитися по Інгулу та Дніпру: це були крамарі, ремісники, що могли працювати й заробляти переважно в міських умовах життя і не мали жадного нахилу до сільського господарства, чи то скотарства, чи хліборобства. Переглядаючи наші джерела, треба визнати досить не повні, ми не знаходимо жадної вказівки на бажання хоч одного єврея оселитися на селі, завести сільське господарство. Тут дуже цікавий епізод з Шмулем Ільковичем, про який вже говорилося вище — а саме його бажання одержати 3 000 десят. землі в Таврійській області, в чому йому відмовлено. Залишилося невідомо — з якою саме метою він прохав цю дачу?

Отож треба зробити висновок, що з хліборобськими колоніями в XVIII стол. справа не посунулася. Причини цього ясні: з одного боку сам уряд, як ми вже зазначили, відмовився фактично від ідеї повернути євреїв на хліборобів і не настоював на поселенні їх на Бозі та Інгулі; з другого боку і євреї не виявили жадного бажання змінити звичайні професії і все робили на те, щоб залишитися в містах та містечках.

Хліборобські колонії євреїв починаються допіру з XIX ст., і твердження А. А. Скальковського, нібито «нѣкоторое земледѣльническое поселеніе началось въ самомъ концѣ 1790 годовъ» — покищо залишається безпідставним. Треба додати, що й сам автор не був дуже певний цього: «когда именно (почалися в 90-х

⁶⁹ Додаток № 1.

⁷⁰ Додаток № 2.

роках хліборобської колонії, пише він далі), положительно не знаємъ. Тогда испросили они себѣ земли въ Херсонской губерніи, только что занятыя послѣ запорожцевъ и тамъ занимались хлѣбопашествомъ и скотоводствомъ». ⁷¹

Вся цитата, що ми навели цілком, неясна: невідомо яка саме колонія, невідомо де, невідомо коли (в 90-х рр. землі «только что занятыя послѣ запорожцевъ» — себто мало не через 20 років після скасування Січи). На мою думку — тут непорозуміння: автор чув, або читав про відмежування землі по Дніпру та Богу рр. 1776—77 для єврейських колоній, і бажання уряду визнав за бажання самих євреїв. Долю цього проекту ми вже висвітлили вище.

⁷¹ А. А. Скальковскій, Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края, ч. 1, Одесса, 1850, стор. 314.

О П И С Ъ
 проживающимъ в шанцѣ новомиргородскомъ жидамъ¹

№	Званіе имянь	на какую сумму торгу имѣть		Со оной суммы в казну платить долженъ		Сверхъ того на общена-родные расходы		Когда ись заграницы сюда вышли	Какому художеству знаютъ	Желаеть или нег жить в новороссійской губернии	При описаніи где находились
		рубли	копѣйки	рубли	копѣйки	рубли	копѣйки				
1	Приписаны к магистрату Нафтуль Мелиховичъ женатъ находитца в Полше	1000	10	—	15	—	775	—	не извѣстно	В Кременчуге	
	Товариш ево Верко Гершковичъ женатъ два сына и две дочери в Полше	1000	10	—	15	—	775	—	не желаетъ		
	Слуги ихъ Аврам Мошкович Лейба Смолевич Янкель Давыдъ Булфъ										
2	Хаимъ Гершковичъ жена, тры сына и дочь в Полше	1500	15	—	30	—	775	—	не извѣстно	В Кременчуге	
	Слуги ево Цудикъ Лейбовичъ и Юсь Меуеровичъ Абрамъ Верковичъ Хуна Шмулевичъ Гершко Бороховичъ										

¹ Дніпропетр. Крайарх. ф. Канцелярїї Новорос. губ. В. 97, № 2558, арк. 42—44. Дати на документі бракуе, але з порівняння з іншими видно, що «Вѣдомость» складено р. 1778.

7	Щаинъ	200	4	—	4	—	777	Сереб- реникъ	не изъ- вѣстно	Въ Крю- ковъ
8	Вигдеръ Гершко- вичъ Слуги Абрамко Нута	50	1	—	2	—	777	Гомбар	не изъ- вѣстно	В Мор- тоноше
9	Маркесъ Лейбо- вичъ жена, сынъ и дочь в Полше, товарищы ево	50	1	—	2	—	777	портной муже- ского платья	не же- лаеть	—
	Сруль Нерулко- вичъ жена, дочь и сынъ въ Полше	50	1	—	2	—	777	портной муже- ского платья	не же- лаеть	—
	Давыдъ Шуле- вичъ жена сынъ в Полше	50	1	—	2	—	777	портной муже- ского платья	не же- лаеть	—

№	Званіе имянъ	на какую сумму торгу имѣтъ		Со оной суммы в казну платить долженъ		Сверхъ того на общена- родные расходы		Когда изъ заграницы сюда вышли	Какому художеству знаютъ	Желаеть или нет жить в новороссій- ской губерніи	При описаніи где находились
		рубли	копѣйки	рубли	копѣйки	рубли	копѣйки				
	товарищъ ево Мееръ Мендло- вичъ, жена, два сына и дочь в Подше Слуги Хаскель Янкеле- вичъ Ехимъ Издраиле- вичъ Ицко,	200	4	—	4	—	—	777	золотарь	не же- даеть	—
6	Шмунъ Рафаиле- вичъ	200	4	—	4	—	—	777	Сереб- реникъ	—	Вушольгъ по пре- жнему в Подшу

№	Звание имения	на какую сумму торгу имѣть		Со оною суммой в казену платити долженъ		Сверхъ того на общенародныя расходы		Когда изъ заграницы сюда вышли	Какому художеству знаютъ	Желаетъ или нетъ жить в новороссійской губерніи	При описаніи где находились
		рубли	копѣйки	рубли	копѣйки	рубли	копѣйки				
	Берко Ушеровичъ Иванъ Мешковичъ										
3	Израиль Тершко-вичъ жена и дочь при немъ братъ ено Абрамъ Тершковичъ жена и дочь в Поше сынъ Израилъ Мееръ, жена и двое дѣтей при немъ здесь, Слуга Тершко Есевичъ	100	—	2	—	—	—	777	Гафтар или зо-лотомъ шить	не же-лаеть	—
4	Берко Давыдо-вичъ жена, сынъ и дочь в Поше товарищъ ево Давыдъ Шлоно-вичъ, жена и сын в Поше Слуги Земкманъ Лейзеро-вичъ, Янкель Мелехо-вичъ Лейба Ицковичъ	200	4	—	4	—	777	Сереб-реникъ Сереб-реникъ	не же-лаеть не же-лаеть	—	
5	Давыдъ Мошко-вичъ жена, два сына, двѣ дочери в Поше,	200	4	—	4	—	777	Решик печатей	не изъ-вѣстно	В Кре-менчугѣ	

№	Званіе имянь	на какую сумму торгу имѣть			Со оной суммы в казну платить долженъ		Сверхъ того на общена- родные расходы		Когда ись заграницы сюда вышли	Какому художеству знають	Желаеть или нет жить в новороссій- ской губернии	При описани где находились
		рубли	копѣйки	копѣйки	рубли	копѣйки	рубли	копѣйки				
1	не записные Абрамъ Мееро- вичъ холостъ	—	—	—	—	—	—	—	777	золотарь	В разсужденіи что недавно вышли хотять во первыхъ изобразъ себя по ихъ художествамъ мѣста и тогда просить объ опредѣленіи будутъ.	
	товарищъ ево Мошко Мендло- вичъ женатъ и одинъ сынъ в Полше	—	—	—	—	—	—	—	777	золотарь		
2	Монесъ Шпаевичъ, жена, одинъ сынъ и двѣ дочери в Полше Слуга Вишиемъ	—	—	—	—	—	—	—	777	медникъ		
3	Осъ Ицковичъ жена, два сына и дочь в Полше	—	—	—	—	—	—	—	777	Сереб- реникъ	В разсужденіи что недавно вышли хотять вопервыхъ изобразъ себя по ихъ художеству мѣста и тогда просить об опредѣленіи будутъ	
	Товарищъ ево Ицко холост слуга ихъ Ицко же	—	—	—	—	—	—	—	777	Сереб- реникъ		
4	Абрамъ Нусимо- вичъ	—	—	—	—	—	—	—	777	кухар для жидов		
5	Сумерь Шмуле- вичъ	—	—	—	—	—	—	—	777	кухар для жидов		
6	Анзел Леиловичъ жена при нем здесь	—	—	—	—	—	—	—	777	портной жен- ского платья		

№	Званіе имянь	на какую сумму торгу имѣть		Со оной суммы в казну платить долженъ		Сверхъ того на общена-родные расходы		Когда ись заграницы сюда вышли	Какому художеству знаютъ	Желаеть или нет жить в новороссійской губернии	При описаніи где находились
		рубли		рубли	копѣйки	рубли	копѣйки				
	Слуги Шмуль Ицка Хаим Пелевичъ, Верко Есовичъ										
10	Верко Руенковичъ	50	1	—	2	—	777	портной	—	ушел по прежнему в Польшу	
11	Мошко Абрамовичъ жена и дочь при нем здесь. Слуги Давыдъ Мошкови- вичъ Мееръ Есовичъ	50	1	—	2	—	777	портной мужеского платья	не желаетъ	—	
12	Гершко Шеваховичъ вдовъ двѣ дочери в Польше	50	1	—	2	—	777	портной мужеского платья	не извѣстно	В Кременчуге	
13	Иос Борховичъ	50	1	—	2	—	777	портной		ушел по прежнему в Польшу	
14	Гелманъ Шеменовичъ жена и двѣ дочери в Польше	50	1	—	2	—	777	портной мужеского платья	не извѣстно	В Кременчуге	
15	Исраиль Ляхмановичъ	1200	12	—	24	—					
16	Перицъ Бенисовичъ	1000	10	—	20	—					
	на всѣхъ невдоимкѣ	—	22	—	87	80	—	—	—	—	

№	Званіе имянь	на какую сумму торгу имѣть		Со оной суммы в казну платить долженъ		Сверхъ того на общена- родные расходы		Когда ись заграницы сюда вышли	Какому художеству знають	Желаеть или нет жить в новоросій- ской губернии	При описани где находились
		рубли	копѣйки	рубли	копѣйки	рубли	копѣйки				
11	Шая Шалвашо- вичъ жена при мнѣ	—	—	—	—	—	—	777	Гомбар		не извѣ- стно где нахо- дится
12	Ицко Копило- вичъ жена отць и брат	—	—	—	—	—	—	777	Шинкар		ушел по пре- жнему в Полшу

Капитанъ и пограницкой Комисар Василей Касиновъ

8	Янкель Зимовичъ Слуг ево Гершко Едка Гершковичъ	—	—	—	—	—	777			не извѣ- стно где нахо- дится
9	Абрамъ Шмуле- вичъ жена, сынъ и дочь в Полше	—	—	—	—	—	777	портной муже- ского и жен- ского платья	По происканіи места просить будетъ о опредѣленіи	
10	Давыдъ Болхо- вичъ, жена, сынъ и дочь при нем здесь Слуга Дувид	—	—	—	—	—	777	Шинкар	не извѣ- стно	В кре- пости св. Ели- саветы

№	Званіе имянь	на какую сумму		Со оной		Сверхъ		Когда исъ заграницы	Какому художеству	Желаетъ или нет	При описаніи	
		рубли	на какую сумму торгу имѣеть	рубли	в казану платить должень	рубли	того на общена- родныя расходы					копѣйки
7	Мошко Едловичъ жена, сынъ, двѣ дочери в Полше Товаришы ево Давыд Едловичъ жена и дочъ в Полше Мошко Едловичъ жена в Полше	—	—	—	—	—	—	777	портной жен- ского платья	—	—	—
		—	—	—	—	—	—	777	портной жен- ского платья	—	—	—
		—	—	—	—	—	—	777	портной жен- ского платья	—	—	—

число семействъ	Кто именно	какихъ летъ	какие имеетъ рукомисла	кто з семейством своимъ в Крюковѣ находится и кемъ еще семейства не выведено
4	Другой ево зять Михиль Нехамовичъ Жена ево Ханя Сыны Нехамовичъ Довидъ Дочери Стеся Мене	40 40 10 7 15 3	по купечеству торговлею горячимъ виномъ	
5	Другой сынъ Мовша Исаковъ жена ево Лея Сыны Довидъ Аврамъ дочь Ханця	25 23 3 1 1/2 5 мес.	по купечеству разнымъ това- ромъ	Отъехали в польской городе Макароевъ для выводу жены и детей
6	Иосъ Вольфовичъ жена ево Марья Сыны Марко Сруль Ицко	38 35 14 9 7	краснымъ товаромъ и разными напитками	Отъехали в полское местечко Умань для выводу жены и детей
7	Братъ Исака Гошерава Лейбка Гошаровичъ жена ево Зелде Дочери Тханка Толца Спринце	40 40 9 7 5	В торговле горячимъ виномъ	Отъехали полской области в городе Белую Церковъ для выводу женъ и детей

Списокъ кто именно вышедшие ис Полши жиды в Крюковъ на поселение определены, какое при нихъ семейство, с показаніемъ летъ и кто какие рукоμισла имѣють и кемъ еще семейства своего не выведено значить под симъ.

число семействъ	Кто именно	какихъ летъ	какие имеетъ рукоμισла	кто з семейством своимъ в Крюковѣ находится и кемъ еще семейства не выведено
1	Исакъ Гошеровъ жена ево Ружа	63 56	по купечеству разными това- рами	Отъехали в полской городѣ Макаровъ для выводу женъ и детей
2	Сынъ ево Гошаръ Исаковъ Жена ево Цена Сыны Маеръ Эв Дочь Сора	38 26 5 1/2 4	По купечеству разными товарами	
3	Зять Абрамъ Янкелевичъ Жена ево Гитля сыны Давидъ Хаинъ Дочеры Двора Ерка	28 27 10 5 7 1	по купечеству красными товарами	В Крюковѣ жена и дети а сами отъехали съ Гошеровымъ в Полшу

² Дніпроп. Крайарх., фонд Канцелярїи Новорос. губ., в. 97, № 2558, арк. 61—64. Цей «списокъ» викликано отаким наказом губернатора Язикова: «Предложение Крюковской Воеводской Канцелярїи. № 472. По полученіи сего предлагаю Крюковской Воеводской Канцелярїи немедленно доставить комнѣ именной списокъ всѣмъ находящимся в Крюковѣ жидамъ семьянистымъ и холостымъ с объясненіемъ каждого рукомесла». Марта 1 дня 1778. Ibid., арк. 59.

число семействъ	Кто именно	какихъ леть	какие имеетъ рукомисла	кто з семейством своимъ в Крюковѣ находится и кемъ еще семейства не выведено
13	Зять Кагалного Осиповича Фаибишъ Давидовичъ Жена ево Гинда Сыны Юда Эсъ Гиши Дочь Блюма	35 25 4 5 1 1/2 7	В торговлѣ разными напитками	Отъехали к Гошеровымъ для выводу своихъ женъ и детей
14	Другой сватъ Гошарова Зеликъ Абрамовичъ Жена ево Итта Сыны Абушъ Ицко Зыскаль Шлэма Дочь Ивка	38 30 13 8 6 3 9 мес.	Краснымъ товаромъ и разными напитками	
15	Третьей братъ Гошаровъ Янкель Срулевичъ Жена Перле Сыны Лейбко Мошко Дочеры Сора Хиня	40 35 15 12 8 6	В торговлѣ раз- ными напитками и краснымъ товаромъ	В Крюковѣ житель- ствуетъ со всею семьею своею
16	Сынъ Янкелевъ Сруль Жена Марья	23 14	В торговлѣ раз- ными напитками и краснымъ товаромъ	Жителствуетъ в Крю- ковѣ с женою

число семействъ	Кто именно	какихъ лѣтъ	какие имеетъ рукомисла	кто з семейством своимъ в Крюковѣ находится и кемъ еще семейства не выведено
8	Двоюродной братъ Гошарова Лейзеръ Шапшановичъ жена ево Эстеръ Дочеры Шаля Цуртель	40 36 9 5	по купечеству разнымъ товаромъ	
9	Зять, внуки Гошаровой Доль Мартковичъ жена ево Дрейза Сынъ Лейбко Дочеры Сора Ханка	28 28 5 13 8	по купечеству разнымъ товаромъ	Самъ в Крюкове, а жена и дети ево еще не выведе- нены
10	Внукъ Гошаровъ Янкель Евелзвичъ жена ево Веила сыны Евель Хаимъ Дочь Фейга	24 22 5 4 1	В торговле горячимъ виномъ	В Крюковѣ съ женою и детьми
11	Свать Гошаровъ кагалнои старшей Янкель Осиповичъ Жена ево Дубрушка	50 45	В торговлѣ раз- ными напитками	Самъ в Крюковѣ а жена и дети еще не выведены
12	Сынъ кагального Осиповича Давидъ Янкелевичъ жена ево Ценя Сыны Ицко Хаикель	30 25 4 1	В торговлѣ разными напитками и краснымъ товаромъ	В Крюковѣ с женою и детьми

число семействъ	Кто именно	какихъ летъ	какие имеетъ рукомысла	кто з семейством своимъ в Крюковѣ находится и кемъ еще семейства не выведено
17	Племеникъ Гошаровъ Шмулъ Лейзаровичъ Жена Лея Сынъ Мошко Дочеры Марья Беила	40 35 15 12 9	В торговлѣ разными напитками	Самъ в Крюковѣ а жены и детей своих еще не вывелъ
18	Рувимъ Ароновичъ Жена Беила Сыны Аронъ Аврамъ Янкель Дочь Златъ	40 24 9 5 4 12	В торговлѣ горя- чимъ виномъ и разными товарами также портного мастерства	В Крюковѣ с женами и детьми живутъ
19	Тестъ ево Шевиль Фишелевичъ Жена ево Лея Сыны Абрамъ Фишель Осипъ Дочь Итка	33 35 13 8 5 11	В торговлѣ разнымъ товаромъ и напитками	В Крюковѣ с женами и детьми живутъ
20	Братъ Фишелѣвича Шлома Жена ево Стеся Дочеры Двора Фрунка	40 40 11 7	Шинковой промысль	Жена и дети остаются еще в Полше

число семействъ	Кто именно	какихъ летъ	какие имеетъ рукомисла	кто з семейством своимъ в Крюковѣ находится и кемъ еще семейства не выведено
21	Ицко Осиповичъ Жена Ривка	25 20	По купечеству разными товарами	В Крюковѣ съ женами и детьми жителиствуетъ
22	Мошка Срулэвичъ Жена Фега	30 30	Разнымъ напит- комъ	
23	Аронъ Осиповичъ Жена Бося Сыны Яковъ Ицко Герша	38 23 14 11 десять нед	Разнымъ товаром и напитками	
24	Лейба Абрамовичъ Жена Ревка Дочь Малка	18 18 2	Разнымъ това- ромъ	Со опредѣлениемъ ево в Крюковѣ с женою и детьми не явился
25	Срулъ Мартховичъ Жена Сура Сынъ Шмулъ	30 30 3	В торговлѣ горя- чимъ виномъ	С опредѣлениемъ ево в Крюковѣ съ женою и детьми не явился
26	Хаимъ Лейбовичъ Жена Фрейда	45 30	Разными напит- ками	
27	Гаврила Берковичъ Жена Рохля Сыны Маерь Берко	35 28 7 1	Разнымъ товаромъ	В Крюковѣ с женами и детьми жителиствуетъ

число семействъ	Кто именно	какихъ летъ	какие имеетъ рукописла	кто з семейством своимъ в Крюковѣ находится и кемъ еще семейства не выведено
28	Гершко Лейбовичъ Жена Ханя Дочери Бася Хася Цывзя Сынъ Азикъ четырех мсц.	35 28 8 5 3	Промыслы в красномъ и другихъ товарахъ и горелкою	В Крюковѣ с женами и детьми жительствуютъ
29	Лейба Хаимовичъ Жена Ривка	22 18		
30	Мошко Гершовичъ	—		

А сверхъ того указом из новороссійской губернской канцелярии сего марта 2 числа полученным велено в Шанце Диковском жидовъ Вслфа Кдалевича и зятя ево Леизера Эксевича опредлить в Крюков на поселение, почему даннымъ командиру над жидами секундъ-майору Бутовъскому указом же и предписано, сыскавъ их на основании повелления от губернской канцелярии в Крюковъ на поселение причислить и по исполнении в сию воеводскую канцелярию рапортовать, но оногo репорта еще не получено;

в должности воеводской капитанъ Николай Алезъевъ
Воеводской товарищъ порутчикъ Сергей Леонтьевъ
Секретарской Генеральной Писаръ Павелъ Леонтовичъ
Канцеляристъ Леонтѣй Лѣщинской.

Подано июня 22-го 1778 году № 0—444

Високородному и Превосходителному г-ну генераль Маиору Новороссійской губерніи Губернатору и Днепровского Пикинерного полку Шефу Николаю Даниловичу Языкову

Проживающихъ ине в Шанце Дмитровскомъ жидовъ Еся Сруловича, Еся Килеливича, Сруля Лейзеровича, Сухара Мордковича с товарищи

Доношение

Сначала переходу нашего ис Полши записались мы в Скалевскомъ кагале, где купивъ дома и жителствовали по сие время, но какъ при томъ кагале командира не было, то и просилось нас пятнадцать семей переводу въ Екатерининскъ, почему хотя туда и определены, однакъ жителствовали в Скалевой; нынежь по указу новороссійской Губернской Канцелярїи из Скалевой в Шанецъ Дмитровской жиды переселены, то и мы какъ дома свои такъ и другие строения оставили и вышли в Шанецъ Дмитровской с прочими, где такъ во всемъ по переходу потребномъ и домами обзавелись и жить при томъ кагале желаемъ, а какъ мы прежде, не имея командира, просились переводу въ Екатерининскъ, то настъ туда ине и высылають точию мы жить в томъ месте не желаемъ да и черезъ таковыя частые с места на место переходы можемъ прїйти в крайнее разорение и бедность для того Вашего Превосходительства покорно просимъ кому следуетъ повелить при Дмитровскомъ кагале настъ оставить, а изъ Екатерининска исключить,

Иосиф сын Ихиель-Михеля
Иосиф сын Боруха
Израиль сын Элиезера
Израиль сын Мордехая⁴

Іюня 22 дня 1778 году

³ Дніпроп. крайарх., ф. Канцелярїи Новорос. губ., в. 97, № 2558, арк. 84—85.

⁴ Підписи єврейською мовою. Переклав Д. П. Бродський.

ПІВДЕННА УКРАЇНА РОКУ 1787

(З студій з історії колонізації)

I.

Року 1775 зруйновано Запорозьку Січ. Подія ця мала величезні історичні та економічні наслідки. Разом з Січчю знищено і ввесь економічний та соціальний устрій країни і закладено підвалини нового життя та господарства. Землі війська взято до скарбу, широкі лани вольностей поділено на повіти, і нова адміністрація країни почала щедро роздавати землі під заселення слобід та сіл новим дідичам.¹

Неоднаково поставилися до зруйнування Січі колишні володільці степів — запорозькі козаки; частина з них покинула рідний край і втекла за кордон, частина залишилася тут. Та доля тих, що залишилися, теж була не однакова: військову старшину і тих, хто брав участь в адміністрації війська, заслано, а землі їх поконфісковано; втратили землі і ті, хто мав близькі стосунки з «мятежною» старшиною.² Дехто з козаків навпаки не тільки зберегли свої землі, а й придбали нові; це насамперед ті, хто узяв на себе повинність заселяти слободи, бути «осадчими» їх,³

¹ П. А. Ивановъ, Къ історіи запорожскихъ козаковъ, «Зап. Од. Об-ва» т. XXV, ст. Н. Полонська-Василенкова, Маніфест 3 серпня 1775 в світлі сучасних йому ідей, «Зап. Іст.-Філ. Відд. ВУАН», кн. XII, ст. 181—203. В. О. Біднов, «Атакування» Січи 1775 р., «Літерат. Науковий Вісн.», 1925 р., вересень. Реценз. на цю статтю: Н. Полонська-Василенкова, «Зап. Іст.-Філ. Відд. ВУАН», кн. XV, ст. 247—49.

² Одеський крайарх., фонд запор. арх., вв. XXXVI, № 323 (162). Дніпроп. крайарх. фонд Новор. губ. канц., вв. 99, № 2627, в. 113, № 3195, в. 106, № 2861, в. 107, 2877. Тамо-ж — опис № 2 № 11 (тимчас. 9046). Д. И. Эварницкій, Источники для истории зап. коз., Влад. 1903, т. II, ст. 2091.

³ (Пр. Єоодосій), Матеріали для историко-статистич. описанія. Екатеринбург. епархія, т. I, Екатер., 1880, ст. 397, 398, 426, т. II, ст. 50—51.

по-друге ті, хто вступили в російську службу. Відома ціла низка запорозьких старшин, які крім офіцерських рангів, дістали ще й досить великі земельні дачі в межах колишнього Запоріжжя. В одному документі, проханні колишніх запорозьких козаків, щоб «отведенная нынѣ земля состояла... на всегдашнее время безъ всякого въ казну платежа», маємо такий реєстр осіб що дістали дачі: полковник Строць, на р. Томаківці — 14 636 дес., полк. осавул Пишмич на Камишев. Сурі — 12 490 дес., отаман Кірка на Томаківці 10 912 дес., старш. Сидір Білий на Інгульці — 9 000 дес., отам. Яків Вершацький на Дніпрі — 7 950 дес., полк. Красовський — на Томаківці — 6 985 дес., полк. старш. Андруско на Дніпрі — 6 200 дес., полк. Яковлев на Саксагані — 4 500 дес., кол. кошовий Пилипей (м. б. Федоров?) на Дніпрі — 4 000 дес., полк. старш. Барбура на Дніпрі 3 882 дес., полк. Качалов на Сурі — 3 340 дес., військ. старш. Завізон на Дніпрі та козак Мирон Білий на Інгульці по 3 000 дес., отаман Шіян на Базавлуку — 2 600 дес., полк. Великий на Сурі — 2 500 дес., полк. Віренко на Сурі — 2 288 дес., отам. Чорний на Чортотлику — 2 147 дес., полк. Цабодрига на Інгульці — 1 996 дес., полк. осавул Оболонський на Саксагані — 1 860 дес., отаман Пекельний на Солоній — 1 774 дес., полк. Розколупа на Кам'янці — 1 719 дес., отаман Додаток на Сурі — 1 642 дес., козак Каплун на Жовтенькій — 1 625 дес., полк. Яблуновський на Солоній, полк. Малий та старш. Шапаренко на Дніпрі по 1 500 дес., полк. Яблуновський в Тригузному — 337 дес., полк. Рубан на Сурі — 327 дес., всього 120 068 дес.⁴ Цим реєстром не обмежуються наші відомості про колишню старшину, яка перетворилася на дідичів: так Василенко, Восичан, Гараджа, Глоба Максим, Гордіенко, Рудь Федір, Домашний, Брана, Неїжмак, Перехрист, Домонтович, Миргородський дістали більше як 3 000 дес., Хижняківський, Чорний, Балицький, Потапенко, Щекін, Соколовський, Плакида, Караванець, Волошин, Кореневський, Руденко, Дяченко, Чернявський, Іванов — більш за 1 000 дес. в різних повітах.⁵

Це все говориться з приводу вищих верств козацтва — старшини, але залишалася ще й нижча верства — рядове козацтво, та так звані «підданці» козаків, що залюднювали зимовники та слободи по запорозьких вольностях,⁶ яких за часів зруйнування

⁴ Дніпроп. крайарх, ф. Канцелярії Новорос. губ., в. 117, № 3452.

⁵ Ордери про роздачу земель. Арх. Сімфероп. Управл. Держ. Майна, ф. межових експедицій. Різні справи, 1776—1779 рр.

⁶ М. Е. Слабченко, Соціально-економічна організація Січі. Праці комісії для вивчення зах.-руського та українського права, т. III, 1927 р., ст. 203, 340.

Січи було чимало. Звичайно, вони здебільшого залишилися на своїх давніх місцях, тільки змінили своє соціальне становище і як загальне явище — перетворилися, за наказами місцевої влади, на «поселянь казенныхъ слободъ»,⁷ хоч у деяких випадках — і попереходили під владу дідичів.⁸

На жаль, і досі невідомо, скільки-ж насправжки жило людей по запорозьких вольностях, коли перетворювано їх на звичайні російські губернії. Відомо, що р. 1776 Потьомкін доручив ген-поручникові Текелєві скласти докладний реєстр людности, якому було надано силу офіційного реєстру людности; цього реєстра надруковано двічі: вперше — стисло надрукував Щебальський,⁹ вдруге — повніш Богомил.¹⁰ Там зазначено всього 59 637 душ. людности, чолов., жінок та дітей. А. О. Скальковський рахував приблизно 100 000 душ у землях Запорозьких.¹¹ У рапорті Катєрині Потьомкін р. 1785 згадував, що він знайшов в обох губернях — Новоросійській та Озівській, коли його було призначено на посаду ген-губернатора — 150 000 мешканців.¹²

З оцих розбіжних цифр можна зробити лиш один певний висновок, а саме, що справжня кількість людности невідома, але в кожному разі вона не задовольняла уряд.

Збільшення людности забезпечувало підвищення прибутків од сільського господарства, а так само й зміцнення війська, що формувалося з місцевої людности, й узагалі — зміцнення та збагачення держави — це головна аксіома популістів, що їхні ідеї панували були за тих часів і в Європі і в Росії,¹³ і уряд намагався приваблювати цю людність усіма засобами — закликав чужоземців, утікачів з Росії, обіцяв їм різні пільги, то-що. У цьому напрямкові Південна Україна, або Новоросія, як її по-

⁷ А. Богумилъ, Къ исторіи управління Новороссією кн. Потемкина. Лѣтопись Екатєр. Учен. Арх. Ком., в. II, стор. 21, 22, 76, 86, 115. В. А. Бѣдновъ, Матеріали для колонизації Новороссії. Лѣтоп. Екат. Уч. Арх. Ком. в. IX, стор. 191—218.

⁸ Пр. Єоодосій, Матеріали, т. I, 560. Д. І. Багалій, Заселення Півд. України, ст. 74.

⁹ Щебальській, Жизнь кн. Потемкина Таврическаго и заселеніе Новоросійскаго края. Сборникъ антропологич. и этнографическ. статей о Россіи и странахъ ей принадлежащихъ. М. 1868, кн. I.

¹⁰ А. Богумилъ, Къ исторіи управління Новор. краємъ, Лѣтопись Екатєр. уч. арх. Ком. в. II, стор. 117—134.

¹¹ А. А. Скальковскій, Хрон. обзор. Исторіи Новор. края, Одесса 1836, ч. I, ст. 120.

¹² Зап. Од. Общ., т. VIII, ст. 213. М. М. Владиміровъ, Первое столѣтіе г. Екатєринослава, Екат. 1887, ст. 58—59

¹³ Н. Д. Полонська-Василенкова, Маніфест 3 серпня 1775 р. Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Акад. Наук, т. XII, стор. 189—192.

чали офіційно йменувати, являє собою для дослідника дуже цікаву картину, бо це була країна з невеликою людністю, з родючими широкими степами, з простим шляхом до Чорного моря, країна, на яку щедро давали державні кошти й на чолі якої стояла особа з величезними можливостями, з широкими намірами та незмірним впливом на царицю, — Потьомкін.

Починаючи з р. 1774 Потьомкіна призначено на посаду головного командира та генерал-губернатора Новоросійської губернії, яка охоплювала колишню Нову Сербію та Слов'яно-Сербію¹⁴ і од якої незабаром відділено Озівську губерню.

Відколи зруйновано Січ, до цих двох губернь механічно увійшла вся територія Вольностей, яку поділено отак: лівобережну частину — до Озівської, правобережну — до Новоросійської губернії. Усеньку цю територію, до якої ще прилучено широку смугу землі на півдні — нові придбання після турецької війни — було р. 1784 перейменовано на Катеринославське намісництво, поділено на 15 повітів. Тоді територія намісництва охоплювала 133 692 квадрат. верстви. І тут, протягом 20 років відбувалася інтенсивна колонізація, інтенсивна роздача земель, яка наприкінці XVIII в. призвела до того, що більш вже не залишалось порожніх земель. Усе було роздано. Протягом 20 років сюди скликалося людність, зростали величезні магнатські латифундії, з'являлися скарбові села, приходили тисячі чужоземців, зростали та замирали нові міста. Сотні учасників — росіян та чужоземців писали про цю країну, одні — лаяли все і всіх, інші — дивилися як на дивовижну країну, але й досі історики та економісти не мають певних відомостей про цей процес залюднення країни, зміни людности, зростання нових осель. Багаті архіви почасти загинули, почасти й досі не досліджені, і до наших часів, не рахуючи окремих, випадкових заміток, статтів, ми повинні користатися такими старими працями, як А. О. Скальковського, або преосв. Теодосія, що на них ми вже були покликувалися в цій статті.¹⁵ Тому, на нашу думку, велике наукове значіння, як джерело для історії цього періоду Степової України, має «Атласъ Екатеринославского наместничества, составленный изъ одной губернской генеральной карты, и 15 уѣздныхъ съ означеніемъ каждого владѣнія дачъ, къ коимъ присоединены подробныя изъ-

¹⁴ А. А. Скальковскій, Хронологическое обозрѣніе ист. Новороссійскаго края, том I, Одесса 1836, стор. 95. Е. А. Загоровскій, Организация управления Новороссіи. Зап. Од. Общ., т. XXXI, стор. 54.

¹⁵ А. А. Скальковскій, Хронологическое обозрѣніе ист. Новороссійск. края. Одесса 1836. (Пр. Θεοδοσίη). Матеріали для историко-статист. описанія Екатер. епархій. Екатер. 1880.

ясненія, и купно пятнадцати уѣздныхъ, двухъ приписныхъ и одного портового городовъ плановъ. Сочинень въ городѣ Кременчугѣ. 1787 году».¹⁶

Як видно вже з самого заголовку, це велика праця, що має в собі не тільки матеріял картографічний, а й статистичний, бо в цих «изъясненіяхъ» зазначено назву кожної земельної ділячки, № її на мапі, кількість десятин «удобной и неудобной» землі, кількість мешканців, чоловіків та жінок. Таким чином бідна на джерела історія країни має тут докладний і різноманітний матеріял, що освітлює її стан за певний час.

Хоч як це дивно, Атлас цей і досі не використано, і тільки В. Ден покликається на нього, і в картографічній і в описовій його частині.¹⁷ Тим дивніш, що історики України так ставляться до цього, будь-що-будь цікавого джерела для історії Степової України, що Атлас цей не тільки зазначено в друкованому каталозі Архіва Головного штабу,¹⁸ а його навіть виставлено на виставці XII археологічного з'їзду, улаштованій у Харківському університеті, і його зазначено в каталозі тої виставки.¹⁹

Той факт, що в середині 80-х років XVIII століття складено в Кременчугі Атлас такого типу, не має в собі нічого надзвичайного, виняткового, навпаки, він тісно зв'язаний з низкою інших пам'яток такого ж роду, частина яких загинула, частина ж збереглася аж до наших часів. У зв'язку з новим розподілом Російської імперії на намісництва проваджено доволі інтенсивну картографічну роботу, що наслідком її з'явилися докладні «Атласи» різних намісництв.²⁰

З найперших часів існування Новоросійської та Озівської губернь почали складати різні мапи й пляни — «геометрические», «генеральные» і т. д., і всієї губернії, і окремих повітів. Для цього, за наказом од ген.-губернатора Потьомкіна відряджувано спеціальні комісії, в складі землеміра, його помічників, межуваль-

¹⁶ Каталогъ военно-учебнаго архива главнаго штаба, в. V, Спб. 1893, № 196 (14, 56). По каталогу 1910 г., отд. 5, № 18725. Перехоується в Дрєвлєхранилищѣ, Москва.

Я вважаю за свою повинність щиро подякувати Українській Академії Наук та адміністрації Московського Центрархіву, що дали мені спромому обізнатися з цим Атласом.

¹⁷ В. Денъ, Населеніе Россіи по пятой ревизіи. Ученія записки Московскаго Университета Юридическаго факультета, вып. 21, М. 1902.

¹⁸ Каталогъ военно-учебн. архива Гл. штаба, вып. V, Спб. 1893.

¹⁹ Каталогъ выставки XII Археологическаго съѣзда въ г. Харьковѣ. Харьковъ 1904, ст. 13, № 114.

²⁰ Каталогъ военно-учебнаго архива Главнаго Штаба, в. V, отд. VII, Спб. 1893.

ників, офіцерів місцевих полків, земських комісарів і т. ін. Так складалися мапи р. 1775, 1776, 1778, 1780.²¹ У наслідок цих праць з'явилися відомі мапи Ісленьєва — Новоросійської та Озівської губернь, р. 1778,²² пр. м. Арапова, та інших. Ціла низка таких мап збереглася в колекції «воєнно-учебного архива главного штаба».²³

Такі повітові мапи грали велику практичну роллю: всі землі, що їх роздавано окремим особам або під слободи в Новоросії, роздавав сам Потьомкін і в його наказах про одвід дачі, або так званих ордерах, починаючи з 1780 р. обов'язково зазначається в кожному окремому випадкові дільниці землі на плані.²⁴ Таким чином ясно, що більш-менш в 1780 р. було закінчено складати докладні повітові мапи, на яких всі вільні землі поділено на дільниці й перенумеровано.

Р. 1784 з губернь Новоросійської та Озівської утворено Катеринославське намісництво, і в зв'язку з цією реформою виникла потреба в нових мапах, тим більш, що знов переділено цілу територію, і з 20 повітів двох губернь нарізано 15 нових повітів намісництва, в яких сливе жаден не відповідав територією старим. І справді р. 1784 починають складати атлас намісництва. З приводу цього в Архиві Катеринославського намісництва залишився цікавий ордер землемірам підпор. Мордвінікові та Дебецинієві такого змісту: «Къ приготавлиемому для поднесения Е. Свѣтлости (себ-то Потьомкінові) атласу Катеринославскаго намістничества нужно присоединить 1. планы всѣхъ крѣпостей въ обоихъ губерніяхъ находящихся 2. особый реестръ о всѣхъ генерально мѣстечкахъ и многочисленныхъ шанцахъ со означеніемъ какаго состоянія жители во оныхъ обитають, ибо Е. Св. предпологать изволить учредить ратуши въ таковыхъ мѣстечкахъ

²¹ Дніпропетр. крайарх. ф. Новорос. губ. канц., в. 97, № 2509, т. 2462; в. 102, № 2691; в. 108, № 2907; в. 119, № 3656; в. 173, № 6508; в. 174, №6623; в. 178, №6880; в. 185, № 7210. Рукоп. Відд. Бібліотеки Одеського Істор. Музею, т. II, стор. 13—47.

А. А. Скальковскій, Хрон. Обзор. т. I, 156—I. А. Богу-миль, ор. сіт., Лѣтоп. Екат. Уч. Арх. Ком., в. II, стор. 12—14, 18, 31. Зап. Од. Общ., т. III, стор. 289—300.

²² Першу — Новоросійської губ. надрукував Д. І. Яворницький в «Вольности Запорожья», Спб. 1890.

²³ Каталогъ в.-уч. арх. главн. штаба, Спб. 1893, вып. V. № 270(601), 272(28032), 273(663), 277(583), 280(604), 282(600), 283 (667).

²⁴ Див. Потьомкінові ордери за 1780—1781 рр. Симферопільський архів Управл. Госуд. Имуществ, в'язки №№ XI, XV, XVI, XVII, XIX, XX, XXI (я цитую за тими відомостями, що здобула, працюючи в цьому архіві р. 1914).

и шанцахъ, которые по многолюдству, торгу и промыслу своему нынѣ дѣйствительно купцовъ имѣють или впредь по выгодному для торгу положенію ихъ имѣть могутъ, и 3 имянные реестры къ уѣзднымъ планамъ о всѣхъ по новому раздѣленію въ уѣздѣ находящихся селеніяхъ съ показаніемъ числа душъ и десятинь земли и особенно имянные жъ реестры о розданныхъ земляхъ, кои еще не заселены, съ показаніемъ числа десятинь. А какъ все сіе сочинено быть слѣдуетъ по новому намѣстничества расположенію, въ соединеніи обѣихъ губерней, то обще вамъ и предписываю планы крѣпостямъ начертить велѣть какъ наискорѣе, опредѣля къ тому потребное число землемѣровъ изъ обѣихъ губерній, о крѣпостяхъ же новой линіи можете истребовать планы отъ комиссіи дніпровской линіи по новому проекту со означеніемъ того, что уже окончено настоящею отдѣлкою и что не начато или же отдѣлкою не окончено. Что слѣдуетъ до реестровъ о мѣстечкахъ и многолюдныхъ шанцахъ, то не токмо оныя сочинить со всею возможною вѣрностію, по выправкѣ съ ревизією и съ точнымъ показаніемъ, какого состоянія обыватели въ нихъ жительство имѣють, но и присовокупить особые описанія о торгѣ и промыслѣ. Относительно имянныхъ реестровъ, о селеніяхъ и розданныхъ дачахъ, то какъ оныя по новому раздѣленію уѣздовъ уже сочинены, остается вамъ единственно повѣрить оныя съ ревизією и съ планами».²⁵

Цей атлас Дебрециній та Мордвінкін повинні були виготовити до 15 березня, себ-то протягом 2 тижнів; про це читаємо в другому ордері, в якому їх повідомлювано про те, що Потьомкін вже виїхав з Петербургу до Кременчука.²⁶

Я зупинилася на цьому ордері тому, що програма, дана складачам атласу р. 1784, близько нагадує програму Атласу, що ми його маємо розглянути. Ми бачимо тут сполучення картографічного матеріалу з статистичними даними, що, звичайно, надає Атласові ще більшої наукової ваги. У цьому ордерові цікаве те, за який малий час мусіли виконати складне завдання землеміри: це свідчить про те, як докладно збирала адміністрація подібні відомості, і цю нашу гадку цілком підтримують архівні матеріали: з Потьомкінових ордерів бачимо, що від місцевої адміністрації вимагали щорічних докладних звідомлень про рух колонізації, про роздачу землі, про становище господарства, вро-

²⁵ Дніпропетр. крайарх. Ф. Катерин. Нам. Губернат. в. 17, № 831. Ордер чернетка з датою 8 марта 1784 р. без підпису. Можна припустити, що ордер підписав правитель намісництва, ген. Тутолмін.

²⁶ Дніпропетр. крайарх, ф. Катерин. нам. губернат., в. 18, № 874.

жаї, то-що.²⁷ Деякою мірою цю описову частину Атласу можна поставити в зв'язок з тими завданнями загального характеру, які центральний уряд покладав на намісників та губернаторів — на ті правила, що ставив він для описання намісництва.²⁸

Переходимо до розгляду Атласу.

Атлас цей *in folio*, написаний на грубому папері, гарним писмом.

Першу сторінку написано золотом: «Атласъ Екатеринославскаго Намѣстничества . . .», назву цю наведено попереду. На звороті першої сторінки стисла характеристика намісництва, його природних багатств, промисловости, то-що. Її написано так характерно, що я її подаю цілком.

«Топографическое описание Екатеринославскаго намѣстничества съ изъясненіемъ его состоянія, мѣстоположенія, выгодъ, торговли, управленія, жителей и прочего.

«Екатеринославское намѣстничество, раздѣленное на пятнадцать уѣздовъ, лежитъ между 45^м и 50^м сѣверной широты, и 49 и 59 градусами долготы, въ тепломъ климатѣ; во всемъ намѣстничествѣ состоитъ церквей 490, земли 13 914 270 десятинъ, жителей мужеска 390 232; женска 339 525, а обоого пола 729 757 душъ. Сія страна подвержена бывшимъ издревле разнымъ перемѣнамъ, и такъ сказать служившая зрѣлищемъ злосключеній и разоренія отъ набѣговъ Турецкихъ и Татарскихъ; нынѣ въ мирное и благополучное царствованіе Великія Екатерины приведена въ безопасное и цвѣтущее состояніе. Двѣнадцать полковъ именовано: Екатеринославскій кирасирскій, легкоконныя Полтавскій, Павлоградскій, Константиноградскій, Таврическій, Херсонскій, Ольвіопольскій, Александрійскій и Елисаветградскій, та козаці Бугскія первый и второй комплектуются изъ одной сей Екатеринославской губерніи, не заимствуя отъ прочихъ губерней рекрутъ. Расположенныя въ губерніи полевые полки, а по крѣпостямъ гарнизоны и другія команды, закрывая границы служатъ преградой и защищеніемъ. Обширное пространство плодородныхъ и тучныхъ земель, которые прежде бывшими запорож-

²⁷ А. Богумилъ, Къ исторіи управленія Новорос. краемъ, в. II, стор. 4—7, № 440; Дніпроп. крайарх., ф. канц. Нов. губ. в. 191, № 7, 463.

²⁸ Д. И. Багалъй, Топографическое описание Харьковскаго намѣстничества съ историческимъ предувѣдомленіемъ о бывшихъ въ сей странѣ съ древнихъ временъ перемѣнахъ (1788 г.) 1888 р. Харьковъ. Предисловіе, IV—V. М. Бережковъ, А. Ф. Шафонскій и его трудъ Черниговскаго намѣстничества топографическое описание. Сборникъ Ист.-Фил. Общества при Инст. кн. Безбородко, Нѣжинъ, 1911, т. VIII. 13.

цами оставлены были въ небреженіи, теперь уже большею частью обработано и обрабатывается помѣщиками, взятые ими дикопорозжіе дачи населяютъ людьми, выводимыми изъ дозволенныхъ мѣстъ. Земля производитъ всякого рода хлѣбъ: рожь, пшеницу, ячмень, овесъ, гречиху, просо, ленъ, конопель, и прочее; изъ садовыхъ овощей: яблоки, груши, дули, баргамоты, сливы, вишни, орѣхи, персики, также изъ огородныхъ: арбузы отмѣнно сладкіе и великіе красные и бѣлые, дыни, разные огурцы, земляные яблоки,²⁹ и другіе произрастенія. По пространству степныхъ мѣстъ заведено тутъ скотоводство, лошадиное, рогатого скота, и овечьи заводы составляютъ главнѣйшій хозяйствамъ прибытокъ. Здѣсь скотоводство тѣмъ удобнѣе содержать, что скотъ, а особливо лошади, могутъ сыскать въ полѣ паству среди зимы, а прочей довольствуется сѣномъ не болѣе какъ мѣсяца два, а по крайней мѣрѣ въ рѣдкія холодныя времена три мѣсяца яко то Декабрь, Январь и Февраль.

Знатнѣйшія рѣки суть: Днѣпръ, Донъ, Сѣверный Донецъ, Псіоль, Ворскла, Эя, Самара, Кальмиусъ, Волчья, Орель, Конская, Берды, Бугъ, Синюха, Тясминъ, Ингуль и другія небольшія рѣчки, протоки, и озера; вода въ оныхъ сладка, здорова и къ продовольствію жителей способна. Рыбы имѣется въ нихъ изобильно разнаго рода, а именно: бѣлуги, осетры, севрюги, стерляди, вырѣзубы, сомы, сазаны, лещи, подлѣщики, судаки, бѣлизны, язи, марины, окуни, плотва, ерши, бобыри, и прочая мелкая рыба.

Въ близъ лежащихъ къ старой украинской линіи по рѣкѣ Сѣверному Донцу, прикосновенныхъ къ Донскому войску и Польской границѣ уѣздахъ и при рѣкѣ Самарѣ состоятъ помѣщичьи и казенныхъ обывателей лѣса, изъ коихъ жители на разныя надобности и отапливаніе пользуются валежникомъ, а въ степныхъ мѣстахъ соломой, камышемъ, и кизякомъ; по каковому недостатку лѣсовъ жители стараются оныя умножать посѣвомъ, и рассадою. Въ лѣсахъ же растутъ разные деревья, какъ то дубъ, кленъ, грабъ, вязъ, береза, ольха, липа, чернокленникъ, берестъ, вѣтла, тополь, осина, орѣшникъ и лозникъ; сверхъ того разводятъ виноградные сады, туговья деревья и волоскіе орѣхи.

Звѣри въ лѣсахъ и по степяхъ водятся: изрѣдка медвѣди, волки, дикіе козы, дикіе лошади, кабаны, зайцы, лисицы, барсуки, кролики, суслики, сурки, хомяки, кроты, и горностаи. Изъ дикихъ птицъ: орлы, дрофы, журавли большіе и малые, тете-

²⁹ Себ-то картопля.

ревы, стрепеты, коростели, куропатки, перепелки, жаворонки, лебеди, бабы, чапли, аисты, гуси, утки, кулики, грачи, гагары, куры водяные, коршуны, ястребы, совы, дятлы, кукушки, чижики и другіе роды.

По городамъ и мѣстечкамъ ярмонки раздѣляются на средственныя и малыя. Въ Полтавѣ 4, Кременчугѣ 3, Херсонѣ 2, Новомосковскѣ 4, Таганрогѣ 3, Царичанкѣ 2, Бахмутѣ 4, Славянскѣ 4, Константиноградѣ 3, Елисаветградѣ и Новомиргородѣ по 4, а послѣдніе по другимъ мѣстечкамъ и слободкамъ да кромѣ того въ казенныхъ и помѣщичьихъ селеніяхъ небольшіе бываютъ торги. На ярмонки сѣзжаются изъ разныхъ мѣстъ купцы, куда привозятъ разные товары: парчевые и шолковые матеріи, англицкіе и другіе сукна, ситцы, полуситцы, китайки, набойки, полотна, хлопчатую бумагу, голландскіе товары, серебряныя, золотыя и алмазныя вещи, также юфты, сафьяны, кожи, железо, мѣдную и оловянную, хрустальную и стеклянную посуду, сѣрыя крымскіе и черныя смушки, шерсть, пеньку, ленъ; главнѣйшая торговля состоить изъ рогатого скота, овецъ, и лошадей. Купечество и коммерція отмѣнно возстановляются, къ Таганрогскому и Херсонскому портамъ приходятъ корабли съ разными бѣломорскими, а иногда и европейскими винами, доставляя при томъ изюмъ, финики, винныя ягоды, рожки, инбирь, кофе, миндальныя, турецкіе и волоскіе орѣхи, лимонный сокъ, лимоны, помаранцы, апельсины, деревянное масло, маслины, ладонъ, смирну, сарачинское пшено, турецкій табакъ, и турецкіе шелковыя и бумажныя матеріи, а отсюда отпускаются по большей части пшеница, сало, деготь, желѣзо, паюсная икра, масло коровье, пенька, кожи и другіе полезныя товары.

Въ нѣдрахъ земныхъ находятся дикіе камни, къ строенію и сженію извести способныя, также мѣлъ пишушій и мѣлъ годный къ сженію извести, глина есть красная годная для краски въ домахъ крышекъ, а другой родъ бѣлая, подобно мѣлу, а впрочемъ множество годной для дѣланія кирпича, черепицы, и горшковъ.

Есть въ заведеніи въ городѣ Кременчугѣ фабрика, на коей дѣлается сахаръ, въ мѣстечкѣ Водолагахъ начинается шелковое производство, дѣлаютъ во многихъ мѣстахъ юфты и сафьяны.

Изъ російскихъ однодворцы и крестьяне больше склонны къ хлѣбопашеству. Малороссіяне упражняются въ томъ же, и склоннѣе къ скотоводству, Греки и Армяне въ купечествѣ, промыслахъ, мастерствахъ, и въ розведеніи садовъ и виноградовъ преимущественнѣе предъ прочими отличаются».

Після цієї передмови, або поясняльної записки, подано мапу цілого намісництва, і мапи окремих повітів та міст. Усіх їх виконано за одною системою: мапа повіту; на ній напис золотом, нагорі: «Планъ Новомосковскаго (або иншого) уѣзда, въ которомъ удобной земли 905 729 дес., неудобной 160 687, и на оной состоить городъ 1, крѣпостей 3, ретранжаментъ 1, мѣстечекъ, сель 16, деревень 17, фабрикъ 2; въ оныхъ муж. полу душъ 22 295, женск. 17 037 душъ». Кожен план має такий вигляд: це ніби великий аркуш грубого паперу, на якому написано план, розірваний і пришпилений кнопками до дубової дошки; з розірваних місць виглядає сама дошка. Потім на 2 аркушах вміщено докладний реєстр усіх дач з зазначенням кількості душ людности та десятин придатної та непридатної землі. Усі вони за №№, так само як і план поділено на ділянки. За мапою повітовою йде план повітового міста аналогічно написаний, з таким написом «Планъ уѣздного города Мариуполя, прожектированного для новой оногo постройки: въ немъ обывательскихъ домовъ 602, по числу коихъ состоятъ будетъ изъ 6 кварталовъ и одной части». З другого боку самого плану вміщено ще кілька рядків — стисла історія міста, реєстр мешканців, ярмарки, віддалення в верствах од інших міст.

Мапи виписано дуже старанно. Їх написано без сітки, на грубому папері, полінієному попереду олівцем; межі повітів пообводжувано червоною фарбою, чорною позначено річки, зеленою степ та ліси, темно-рудуватою гори. Зазначено селища, «ретранжаменти», шляхи, мости, військові лінії, фортеці, міста. Усі дільниці — володіння дідичів, сіл, міст, і т. інш., зазначено червоною фарбою, зазначено й межі порожніх дільниць, і на кожній з них стоїть №.

Привертає до себе увагу одна технічна відзнака — усі мапи дано за різними масштабами, починаючи од 4 до 10 верстов в англ. дюймі, так само й плани міст. Отже — презнявши мапи повітові на кальку, напр., з них не можна скласти мапи намісництва, механічно підкладуючи одну до однієї; пояснити це явище можна тим, що повіти були не однакові завбільшки, а окрім того дуже різноманітної форми: деякі було витягнуто вдовж, деякі мали форму трикутника, то-що; Маріупільський повіт складався з чотирьох окремих частин. Перед майстром було завдання вмістити ці повіти більш-менше в однакові рамці, розмір аркушу, і тому він дав мапи повітів менших у більшому масштабі, і нав-

паки — більші у меншому масштабі. Те-ж саме пояснення можна дати і що-до планів міст.³⁰

Можна зазначити ще одну властивість мап; усі вони мають власну орієнтацію, себ-то північ припадає не завжди нагорі аркушу, а мапи вміщено в різних напрямках. На кожній мапі дано напрямком компасу. Це цілком пояснюється художньою стороною справи, а так само формою повіту: майстер уміщував його так, щоб найкраще використати аркуш паперу.

Після мап та пояснень до них вміщено сторінку післямови, в якій дано загальні підсумки — кількість людности, а так само додаткові відомості про групи людности, що не входили в пояснення, додані до мап (дворянство, духівництво, кабальні, цигани, то-що).

Атлас оправлено в палітурку з шовкового малинового оксамиту (оксамит з спідної дошки вже зрізано). На горішній дошці вишито золотом, настилуванням, великими літерами: «Атласъ Екатеринославскаго Намѣстничества».

Я не знаю історії цього Атласу. Але розкішна оправа, разом із старанною, художньою роботою дає можливість припустити, що цей самий Атлас піднесено Потьомкінові або ц. Катерині під час її «шествія въ полуденныя страны».

Можливо, що на місцях користалися копіями з мап Атласу. Мені відома така копія, а саме Новомиргородського повіту, яка переховується в Одеському Істор.-Археологічному Державному Музеї.³¹

Вона мало не одночасна з Атласом, та виконано її не так старанно, на тонкому папері, в такому самому масштабі, тільки всю мапу перевернуто — за напрямком компасу і змінено №№ дач. До мапи додано ті самі пояснення, що і в Атласі, які різняться тільки 2-3 дрібницями, а саме:

Атлас.

№ 169 Устинівка,	пор. Устинова	840 дес.
„ 190 Бабичівка,	„ Бабича	750 „
„ 260 Ранговая	„ Сербулова	120 „

³⁰ Костянтиноградський, Полтавський — по 4 в. в дюймі, Павлоградський, Олександрійський — по 5 в., Олександрійський, Кременчуцький, Слов'янський, Бахмутський та Лизаветський — по 6 в., Новомиргородський — 7 в., Новомосковський, Донецький — по 8 в., Катеринославський — 9 в., Маріупільський та Херсонський — по 10 в. в дюймі.

³¹ Каталогъ картъ Одесскаго Общества Истории и Древностей, в. I. № 85.

Мапа.

№ 31 Устинівка,	пор. Мартиновича	840 дес.
„ 253 Дабычєвка,	„ Дабычєва	750 „
„ 8 «Сербуловка»,	„ Сербулова	120 „

себ-то з рангової землі ця дача перейшла в приватне володіння. Трапляються невеликі розходження: напр., в Атласі № 258 м. Адобашєвка 1 440 дес., на мапі № 16 м. Адобашєвка 1 620. № 188 дер. Александровка — 3 720, на мапі № 22 дер. Александровка 1 440. Окрім того в Атласі дач менше — 359, на мапі 361. Різницю дають дачі підпор. Завірюхи — 2 дес. № 105, свящ. Васильєва $\frac{1}{2}$ дес., № 119, купця Грєченка 210 дес., № 360 та кап. Булгакова, ранг. 180 дес. № 360. Двох останніх діляниць не зазначено на самому плані. Більше значення має те, що в поясненнях до мапи Одеського музею бракує мешканців, дано лиш кількість землі.

Матеріал, що має в собі Атлас, можна поділити на дві великі категорії, що стосується I до території та II її людности. Тут ми не випадково висуваємо на перше місце територію: це робиться навмисне, бо всенюк людність розглядається в Атласі не за соціальними, економічними або будь-якими іншими ознаками, а виключно в зв'язку з територією, на якій вона сидить, з тими ділянками землі, до яких її прив'язано. Цю вказівку треба мати на увазі, бо інакше дещо може справити враження непевного, помилкового. У зв'язку з таким характером матеріалу ми й розглянемо зміст Атласу.

II. Територія.

Катеринославське намісництво межувало починаючи від гирла р. Бога до гирла його допливу Синюхи, з Портою Отоманською; далі течією р. Синюхи на північ, і на схід — до Дніпра з Польщею; далі, в напрямку на схід, ламаюю лінією — з намісництвами Київським, Чернігівським, Харківським та Воронізьким. Далі знов ламаюю лінією течією Дінця, на півд.-схід, та далі на захід — до течії Кальміюса, і знов течією Кальміюса, на південь з землями Війська Донського, до Озівського моря, у напрямку на захід, течією р. Конської на Дніпро — з Таврійською областю. До цього цілого великого п'ятикутника, прилучено ще два окремі шматки: один з містом Таганрогом, біля гирла Міюса врізувався у масив землі Війська Донського, другий — з м. Нахичеванню, фортецями св. Димитрія та Озівською, охоплював гирло р. Дону, Дінця і, межуючи з південного боку з землями війська Донського, південною та східною сторонами ме-

жував з намісництвом Кавказьким, прийнявши до себе всю течію р. Єї.

Усю цю територію, коли утворювано Катеринославське намісництво, замість двох губернь, Новоросійської та Озівської, поділено на п'ятнадцять повітів. Землі, з яких склалися ці повіти, були різного походження, і їх можна поділити на 6 різних категорій. 1. Землі, які входили були до Нової Сербії та Слобідського полку, себто одірвані од Запоріжжя у середині XVIII в. Тепер вони ввійшли в повіти Новомиргородський, Лизаветський та Олександрійський; окрім цих земель, до всіх трьох повітів прилучено смугу землі, з південної сторони, з запорозьких земель. 2. Землі колишньої Слов'янoserbії, такого самого походження, як і Новосербські. З них зформовано частини Донецького, Слов'янського, та Бахмутського повітів. 3. До цих земель приєднано частину старої Гетьманщини, яка дала цілком повіти Кременчуцький та Полтавський, і частини повітів Костянтиноградського та Олександрійського й 4. частину Слобожанщини, коштом якої збільшено повіти Слов'янський та Бахмутський. 5. Більшу частину намісництва, осередок його, становили землі колишнього Запоріжжя: вони дали повіти Херсонський, Катеринославський, Павлоградський, Новомосковський — цілком; частини повітів: Новомиргородського, Лизаветського, Олександрійського, Олександрійського, Костянтиноградського, Слов'янського, Бахмутського, Донецького та Маріупільського. 6. До останнього прилучено ці два шматки, про які я вже була казала попереду — по Єї та Міюсу.

Звичайно таке різноманітне походження земель, з яких склалися повіти, різко відбивалося на їх становищу, і на залюдненню, і на розподілі землі, і на господарстві.

Приглядаючися до розмірів повітів, побачимо, що вони були не рівні. Це цілком відповідало принципам, покладеним у підваліну розподілу на губернії та повіти: тут брали до уваги не площу, не територію, а людність; у кожному повіті повинно було бути 20 000 — 30 000 душ. У зв'язку з цим, і повіти Катеринославського намісництва були не рівні: залюднені густіше — були менші і навпаки. У Полтавському повіті, наприклад було тільки 240 081 дес., а в Маріупільському — 2 634 760 десятин,³² себ-то трохи чи не в 10 разів більше. Підстави для цього треба шукати в залюдненню повітів: у Полтавському повіті, з його сталими

³² Треба попередити — щоб держатися єдності, я беру саму придатну землю, бо в Полтавському повіті показано тільки її.

давніми поселеннями, припадало 33 душі на квадратovu верству, в Маріюпільському, з його пустими землями, ледві 0,6 душ на таку саму площу, на квадратovu верству.

У Катеринославському намісництві було всього 13 914 270 дес. 434 квадр. сажня; з цього 12 741 875 дес., 1 778 квадр. саж. рахувалося «придатної» та 1 172 394 д. 1 056 кв. саж. «не придатної», звичайно для хліборобства. Більшу частину намісництва розмежовано, але повіти, прилучені од колишньої Гетьманщини, Полтавський та Кременчуцький, цілком і частини Олександрійського та Костянтиноградського не було зовсім розмежовано.

Матеріал, з територією країни зв'язаний, можна поділити на дві категорії: 1. те, що торкається залюднених пунктів, і 2. що торкається питання про розподіл землі та землеволодіння.

В Атласі знаходимо чимало даних про кількість та характер залюднених пунктів по повітах. На кожній повітовій мапі, як ми вже зазначили були раніш, дано реєстра усіх залюднених пунктів повіту. Об'єднуючи ці реєстри, і збираючи їх класифікацію та номенклатуру, я подаю таблицю № 1, що малює становище країни з цього погляду.

Таблиця № 1.

ЗАЛЮДНЕНІ ПУНКТИ В ПОВІТАХ

Повіти	Характер оселень	Міста	Містечка	Фортеці	Села	Деревні	Фабрики	Манастирі	Разом
Полтавський		1	2	—	36	245	—	—	284
Олександрійський		1	7	6	31	224	—	—	269
Олександрійський		1	3	—	31	181	—	—	216
Кременчуцький		1	8	—	15	184	—	—	208
Лизаветський		1	1	—	25	177	—	—	205
Новомиргородський		1	1	—	29	155	—	—	186
Слов'янський		1	—	5	40	134	—	1	181
Катеринославський		1	1	—	17	147	—	—	166
Новомосковський		1	1	4	16	117	2	—	141
Костянтиноградський		1	1	4	28	87	—	—	121
Бахмутський		1	—	—	20	90	—	—	111
Херсонський		2	2	—	17	85	—	—	106
Донецький		1	—	—	13	82	—	—	96
Павлоградський		1	—	—	15	55	—	—	71
Маріюпільський		3	—	6	31	16	12	—	68
Разом		18	27	25	355	1 979	14	1	2 429

Тут та сама картина — найбільше залюднених місць у старих повітах Гетьманщини, Слобожанщини, давніх оселених полків.

Усі ці пункти можна поділити на кілька категорій залежно од кількості мешканців. Тут реєстри на мапах вже не дають матеріялу; що-до міст, то кількість мешканців зазначено на планах міст, що-до мешканців сіл, деревень, містечок, то-що, то їх треба розшукувати в реєстрах залюднення земельних дач, поруч з зазначенням кількості десятин у дачі.

Дані про кількість мешканців кожного пункту я подаю в таблиці № 2, не розподіляючи залюднені пункти на офіційні категорії міст, містечок, сіл, і т. д., за автором пояснень до Атласа. Скільки можна погодитися з А. Воейковим, який ще з приводу матеріялів перепису 1897 р. завважував, що «путаниця въ демографическія данныя вносится еще нашимъ официальнымъ раздѣленіемъ на города и селенія», бо часто «города» відрізняються од «селеній» тільки адміністративними установами, а з другого боку села — являють собою великі промислові, торговельні місця.³³ Авторова думка ще важливіша, коли ми маємо на увазі так звані «міста» кінця XVIII в. в Степовій Україні. Вони утворювалися тут штучно, не рідко не встигли досягти будь-якого розвитку, і їх переносили на нове місце або зовсім нищили й повертали на село, на містечко. Перша доля дісталася Катеринославу,³⁴ Новомосковському,³⁵ Маріуполеві,³⁶ друга — Нікополеві, Саксаганю, Слов'янському³⁷ (тут маємо на увазі Слов'янське 1, на Правобережжі, а не місто тої-ж назви на Лівобережжі.³⁸

³³ А. Воейковъ, Людность селеній Европейской Россіи и Западной Сибири. СПб. 1909, стор. 4.

³⁴ М. Владиміровъ, Первое столѣтіе Екатеринослава, Екат. 1888.

³⁵ Пр. Оеодосій, Матеріалы, т. I, стор. 306—318.

³⁶ Пр. Оеодосій, *op. cit.*, т. I, стор. 459.

³⁷ Перший Нікопіль мав р. 1782 178 дворів кол. запорозців, не рахуючи дворів «разночинцевъ», другий почали будувати р. 1780, третій, здається, і не починали; всі вони, як міста, не існують починаючи з 1784, одколи зліквідовано повіти Новоросійської губерні та поділено країну за новим планом.

³⁸ Дніпроп. крайарх., ф. Канц. Нов. г., в. 179, № 6, 897, в. 165, № 6, 108.

Таблиця № 2.

ЗАЛЮДНЕНІ ПУНКТИ ЗАЛЕЖНО ОД КІЛЬКОСТІ ЛЮДНОСТІ

Цифра мешканців	У відсотках									
	До 50 л.	Од 51 до 100	Од 101 до 500	Од 501 до 1000	Од 1001 до 2000	Од 2001 до 3000	Од 3001 до 5000	Од 5001 до 10000	Більш як 10000	% загальної кількості
Повіти										
Полтавський	65,2	10,3	14,7	3,3	4,4	0,7	0,7	0,5	0,2	11,6
Олексопільський	62,4	9,7	18,9	2,8	2,6	2,6	0,7	0,3	—	11,1
Олександрійський	31,4	13,4	40,4	11,5	1,8	0,5	1,0	—	—	8,9
Кременчуцький	55,8	14,8	18,3	2,9	3,8	1,0	2,0	1,4	—	8,6
Лизаветський	39,2	16,1	30,8	8,2	4,7	0,5	0,5	—	—	8,5
Новомиргородський	31,9	19,5	36,2	8,6	3,2	0,5	—	—	—	7,7
Слов'янський	51,8	11,0	24,9	7,2	1,7	0,6	2,2	0,6	—	7,4
Катеринославський	33,7	22,9	35,7	1,2	4,2	1,8	0,5	—	—	5,8
Новомосковський	37,4	18,3	29,6	5,6	7,0	1,4	—	0,7	—	6,8
Костянтиноградськ.	36,4	10,5	33,2	9,1	7,6	0,8	1,6	—	0,8	5,0
Бахмутський	39,7	11,7	35,2	9,0	2,6	0,9	0,9	—	—	4,6
Херсонський	55,6	8,5	30,2	3,8	1,9	—	—	—	—	4,4
Донецький	29,2	13,5	32,4	12,5	9,3	3,1	—	—	—	3,9
Павлоградський	19,7	21,1	35,2	11,3	11,3	1,4	—	—	—	2,9
Маріупільський	22,6	2,9	23,5	22,0	5,4	1,6	1,5	0,5	—	2,8
Загальної кількості залюднених пунктів цілого намісництва	45,3	13,7	27,8	6,7	4,2	1,1	0,7	0,4	0,1	—

Перше, що вражає в цій таблиці — це надзвичайна сила дрібних поселень, до 50 душ об. статів. У цілому вони дали мало не половину усіх оселень, 45,3%; перше між ними місце належить Полтавському повітові (65,2%), друге — Олексопільському (62,4%), третє — Кременчуцькому (55,8%). Це — як видно, старі повіти з великою кількістю маленьких хуторців різних осавулів, сотників, хорунжих, то-що. По інших повітах перевага дрібних одиниць пояснюється тим, що залюднення поміщицьких маєтків ішло мляво і на великих, порівнюючи, дачах раз-у-раз бачимо по 8-10 душ об. ст. З другого боку варта на увагу невелика кількість залюднених пунктів з людністю більш за 5 000 душ об. ст. Як видно, їх було в цілому намісництві тільки 12. З таблиці № 3 видно конкретно, які пункти висовувано на перші місця.

ЗАЛЮДНЕНІ ПУНКТИ, ЯКІ МАЛИ НАЙВІЛЬШУ ЛЮДНІСТЬ

Назва повіту	Назва пункту	Чолов.	Жінок	Разом	
1. Костянтиноградський	містечко	Водолаги	6 415	6 135	12 550
2. Полтавський	„	Решетилівка	6 253	5 134	11 387
3. Маріупільський	місто	Нахичевань	5 101	4 873	9 974
4. Кременчуцький	містечко	Кобеляки	4 978	4 842	9 820
5. Полтавський	місто	Полтава	4 544	4 319	8 863
6. Олександрійський	містечко	Н. Сенжари	4 152	4 131	8 283
7. Кременчуцький	„	Білики	4 059	3 923	7 982
8. Олександрійський	„	Ст. Сенжари	3 723	3 526	7 259
9. Новомосковський	„	Новоселиця	3 698	3 098	6 795
10. Кременчуцький	„	Соколка	3 131	2 847	5 978
11. Полтавський	„	Будище	2 913	2 920	5 833
12. Слов'янський*	село	Маяки	2 626	2 506	5 132

* Треба завважити, що останній пункт не дуже виразний. У поясненні до Атласа не зазначено ні села, ні деревні, ні навіть назви. а сказано, що «земля с. Маяків», на якій мешкають 2 626 чол. та 2 506 жінок.

З цієї таблиці бачимо, що з 12 пунктів лиш 2 належать містам, та й те не дуже почесні: Нахичевань — 3, та Полтава — 5. Треба пам'ятати, що Нахичевань було своєрідне місто: її було збудовано навмисне для вірменів, вивезених з Криму р. 1779. Залюднено було виключно їми. Отже не рахуючи Нахичевани та Полтави — бачимо, що всі найбільші пункти намісництва не підходили під категорію «міст». Це ще раз підтримує думку А. Воейкова, що розподіл пунктів залюднених на «міста», «містечка», і т. п., офіційні групи тільки шкодить роботі.³⁹

Не можна не помітити, що за винятком тої самої Нахичевани усі великі залюднені пункти були в старих повітах, бо й Новоселиця — сучасний Новомосковськ — в Новомосковському повіті, все-ж належала до найстарших залюднених місць ще за часів Запоріжжя.⁴⁰

Розташовано ці пункти на території намісництва було дуже не рівномірно. Про це свідчить таблиця № 4, де подано, на скільки квадратних верстов припадало 1 залюднене місце.

³⁹ Op. cit., с. 4.

⁴⁰ Пр. Єеодосій, Матеріали, т. I, 306—312.

Таблиця № 4.

НА ЯКУ ПРОСТОРІНЬ ЗЕМЛІ ПРИПАДАВ ЗАЛЮДНЕНИЙ ПУНКТ

Назва повітів	1 залюднений пункт припадає на кв. верстов
Полтавський	8,0
Кременчуцький	16,9
Олександрійський	18,0
Олександрійський	21,8
Лизаветський	35,0
Костянтиноградський	39,2
Слов'янський	42,5
Новомиргородський	50,7
Донецький	56,2
Новомосковський	61,7
Бахмутський	65,5
Катеринославський	68,3
Павлоградський	114,4
Херсонський	173,9
Маріупільський	428,6
Пересічно 55,1	

Тут з одного боку висувається чотири старі повіти на перші місця, з другого — три — Павлоградський, Херсонський, та Маріупільський на останні.⁴¹

Ще яскравішу подає картину розподілу залюднених пунктів у намісництві картограма 1 (див. далі).

Додаткова до таблиці № 4, таблиця № 5 показує, скільки душ об. ст. припадало пересічно на кожен залюднений пункт.

Таблиця № 5.

ПЕРЕСІЧНЕ ЗАЛЮДНЕННЯ ПУНКТИВ ПО ПОВІТАХ

Назва повіту	На 1 залюдне- ний пункт припадає душ	Назва повіту	На 1 залюдне- ний пункт припадає душ
Маріупільський	551	Полтавський	272
Костянтиноградський	485	Лизаветський	263
Донецький	409	Олександрійський	263
Павлоградський	350	Олександрійський	261
Кременчуцький	350	Катеринославський	254
Слов'янський	320	Новомиргородський	232
Бахмутський	281	Херсонський	146
Новомосковський	279	Пересічно	298

⁴¹ В. Семеновъ - Тяншанскій, Городъ и деревня въ Европейской Россіи. (Відб. з Зап. Имп. Р. Географ. Общества, т. X, в. 2). С.-Петербургъ, 1910, стор. 34—35. Там зазначено як найбільша цифра — 35 кв. верстов на 1 залюднений пункт.

Зміст цієї таблиці не легко пояснити у зв'язку з іншими; тут бачимо, що Маріюпільський повіт та Херсонський з одного боку, повіти, які досі стояли мало не завжди один біля одного, виступають, як антиподи; з другого боку — що Олександрійський, Катеринославський, Новомиргородський та Херсонський повіти поставлено поруч, тимчасом в інших випадках вони дають дві протилежні групи. Підстави для цього треба шукати в тому, що тут маємо два чинники з одного боку — кількість залюднених пунктів, і з другого — кількість людности у повіті. У Маріюпільському обмаль і людности і пунктів. У Херсонському — навпаки, дарма що людности й не гурт, так зате залюднених пунктів багато, нехай по 5-10 чол. в кожному, і т. інш. Ці чинники, в різних комбінаціях, сприяли тому, що повіти розташовано зовсім у новому порядкуві.

Як видно з реєстру найбільших селищ, міста не завоювали собі почесної позиції у намісництві. Незначна їхня роль в життю країни стане ще виразніша з таблиці № 6, де я подаю відомості про самі міста (див. табл. № 6, стор. 110).

З цього реєстру тільки перші 5 мають право на будь яку роль в економічному та культурному життю країни. Це — Нахичевань та Маріюпіль — міста, що їх залюднювали виведені з Криму вірмени та греки.⁴² Полтава та Кременчук — давні міста торговельні, промислові,⁴³ та Лизавет — фортеця св. Лизавети та її форпост, теж більш-менш — єдине місто Нової Сербії, яке набуло деякого значення як торговельне та промислове місто за попередньої доби.⁴⁴

Як видно з приміток до реєстру — значну частину міст допіру перейменовано на міста — і деякі з них, от як Новомиргород, Новомосковськ (на тому місці, де він тоді був), Олександропіль — доживали свої останні дні. П'ятеро міст, що стоять у нижньому кінці реєстра — не мали й по 1 000 душ об. ст., і ця цифра тим важливіша, що, як ми були бачили з таблиці № 2, в намісництві було більш за 150 пунктів (190) з людністю більш за 1 000 душ об. ст.

Щоб краще виявити значіння цих міст, я хочу поставити їх у зв'язок з їх майбутньою історією та ролю, яку їм довелося відгравати в історії цілої країни. Для цього я порівнюю людність міст р. 1787 з даними перепису р. 1897, і виявляю, як зростала людність цих міст. Деякий матеріал для порівняння так само із

⁴² Пр. Феодосій, Матеріали, т. II, 315—319.

⁴³ Николайчикъ, Городъ Кременчукъ, 1893.

⁴⁴ Зап. Одесск. Общ. Истории, т. I.

Таблиця № 6.

МІСТА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА*

Назви	Мешканців			Будинків	Церков	Фабрик	Ярмарків	Рік, коли засновано
	Чолов.	Жінок	Разом					
Нахичевань	5 101	4 873	9 974	2 777	5	7	—	1780
Полтава	4 544	4 319	8 863	1 622	7	—	4	1609
Лизавет.	2 526	2 220	4 746	1 062	5(1) ¹	3	4	1754
Кременчук	2 535	2 032	4 567	²	2(1)	2	3	1700
Маріюпіль	2 545	1 432	3 977	602	2	—	4	1780
Бахмут	1 760	1 544	3 305	578	4	—	4	1703
Слов'янськ ³	1 607	1 530	3 137	550	2	—	4	1684
Новомиргород ⁴	1 512	1 482	2 994	895	3	1	4	1752
Олександрівськ ⁵	1 390	1 285	2 675	450	3	—	3	1674
Новомосковськ ⁶	1 391	1 083	2 474	393	5	—	3	1688
Павлоград ⁷	1 305	1 601	1 906	414	—	—	3	1779
Херсон	1 145	443	1 588	⁸	—	—	—	—
Олександрія ⁹	431	366	797	364	1	—	—	1752
Донецьк ¹⁰	311	384	695	106	1	—	—	1754
Берислав	537	90	627	120	1	—	—	1781
Костянтиноград ¹¹	314	309	623	127	2	—	5	1756
Таганрог	349	247	596	374	5	—	3	—
Катеринослав ¹²	—	—	—	—	—	—	—	—

¹ У дужках цифра — не церква, а каплиця.

² Не дано цифри.

³ Кол. Тор.

⁴ Кол. Трисяга, штаб-квартира Хорвата.

⁵ Кол. містечко Нефороща.

⁶ Кол. Богородицьк, або Старо-Самарський ретраншамет.

⁷ Кол. Луганськ.

⁸ Відомостей не дано.

⁹ Кол. Усівка.

¹⁰ Кол. Підгорне.

¹¹ Кол. кріпость Білевська.

¹² Відомостей не дано.

* Як додаток до цієї таблиці я вміщую таблицю того-ж-таки року 1787, з архіву Катериносл. Губ. Правл., що я списала, працюючи там р. 1914; вона була у в'язці № 98 (133) без № справи. Р. 1927 я її не знайшла в архіві Дніпропетровського.

Назви	Казен. будинків					Приват. будинків					В цілому	Церк. кам.	Церк. дер.	Разом
	Кам.	Дер.	Маз.	Земл.	Разом	Кам.	Дер.	Маз.	Земл.	Разом				
Олексопіль	—	4	—	—	4	—	450	—	—	450	454	—	—	—
Кременчук	—	—	—	—	160	—	—	—	—	577	737	—	—	—
Полтава	1	6	—	—	7	1	1 456	157	—	1 616	1 623	—	—	—
Костянтиноград	—	4	—	—	4	3	123	—	—	126	130	1	1	2
Слов'янськ	—	1	—	—	1	—	549	—	—	549	550	—	—	—
Бахмут	—	5	—	—	5	1	577	—	—	578	583	1	—	1
Донецьк	—	3	—	—	3	—	106	—	—	106	109	—	—	—
Маріупіль	26	100	24	50	200	73	168	14	147	402	602	—	—	—
Павлоград	—	2	—	—	2	—	411	—	—	411	413	—	1	1
Новомосковськ	—	—	—	—	214	—	—	—	—	179	393	—	—	—
Херсон	5	1	—	—	6	41	80	52	49	222	228	—	—	—
Лизавет.	—	296	—	—	296	2	764	—	—	966	1 062	—	—	—
Олександрія	—	1	—	—	1	—	—	—	—	158	159	—	—	—

Ця таблиця подає цифри, в цілому близькі до цифр Атласу; розбігаються лиш дані про Костянтиноград, Бахмут, Донецьк, Олександрію, Полтаву на 1—5 одиниць. Деякі цифри в другій відомості розбігаються з Атласом через те, що Атлас не брав під увагу казенних будинків. Важливо те, що таблиці доповнюють одна одну; в Атласі бракує Херсона та Кременчука, у додатковій таблиці є відомості про ці міста, але бракує інших. Перевага на боці останньої таблиці в тому, що вона подає докладніший матеріал: про належність будинків скарбові, або приватним особам, та про характер будівель: камінь, дерево, «мазанки», «землянки».

Тут можна ще нагадати «Вѣдомость» р. 1779, про міста Озівської губернії, з зазначенням людности, будинків, церков, ярмарків, яку надрукував М. Мурзакевич у III т. Зап. Од. Общ.

містами р. 1910 дає В. Семенов-Тяншанський,⁴⁵ та на жаль, не для всіх міст, і тому я обмежуюся тільки цифрами перепису (табл. № 7, стор. 113).

Придивляючися, як зростала міська людність, ми бачимо, що міста можна поділити на три групи: перша — ті, що збільшувалися мляво: перші місця в цій групі належать Нахичевані (в 2,8 разів), Новомиргородові (3,1); далі — ідуть Донецьк, Слов'янськ, Новомосковськ, Бахмут, Полтава, Маріупіль та Павлоград. Найцікавіші тут Нахичевань та Маріупіль: це міста, що

⁴⁵ Словарь Брокгауза и Эфрона, т. XXVIIa, ст. 115—28. 1. В. Семеновъ - Тяншанскій, Городъ и деревня Европейской Росіи (Окрема відб. з Запис. Имп. Русск. Географ. Общ., т. X, вып. 2), СПб. 1910. стор. 143—154.

зросли штучно, бо до них попереселювано чужоземців, вірменів та греків. Вони й не розвивались, і перша, Нахичевань, не могла конкурувати з сусідою, Ростовом, а Маріюпіль — з Таганрогом, що йому належить перше місце з другого кінця таблиці. Частина цих міст, як Новомиргород, Новомосковськ, Донецьк, Павлоград — штучно засновані, не піднеслися на мізерні повітові міста, інші, як Полтава, Бахмут, втратили згодом те значіння, яке мали в XVIII в.

Таблиця № 7.

ЗРОСТАННЯ ЛЮДНОСТІ В МІСТАХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Назва міста	Мешканців		збільшилося в скільки разів
	об. стат. 1787 р.	об. стат. 1897 р.	
Катеринослав	немає	121 216	—
Нахичевань	9 974	29 312	2,8
Полтава	8 863	53 060	6,5
Лизавет.	4 746	61 841	12,9
Кременчук	4 567	58 648	12,8
Маріюпіль	3 977	31 772	7,8
Бахмут	3 305	19 426	5,8
Слов'янськ	3 137	15 644	5,3
Новомиргород	2 994	8 678	3,1
Олександрія	2 675	—	—
Новомосковськ	2 474	12 862	5,2
Павлоград	1 906	17 188	8,2
Херсон	1 588	69 219	43,5
Олександрія	797	14 002	17,6
Донецьк*	695	3 120	4,9
Берислав	627	12 081	19,4
Костянтиноград	623	6 456	10,3
Таганрог	596	51 965	86,8

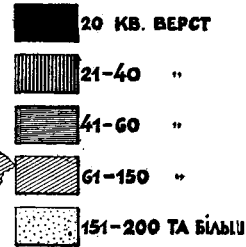
* Донецьк тих часів — Слов'яносербськ 1897.

Середня група — Костянтиноград, Лизавет, Кременчук, Олександрія, Берислав — збільшували людність досить інтенсивно — од 10 до 19 разів. Підстави для цього явища треба шукати в їх торговельному та промисловому розвитку, мабуть, за винятком Олександрії, що й далі мала значення тільки як повітове місто.

Третя група — це Херсон та Таганрог. Вони надзвичайно зростають — Херсон збільшується в 43,5 разів, Таганрог — у

МАПА РОЗПОДІЛУ ЗАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

1 ПУНКТ ПРИПАДАЄ НА

Картограма 1.

86,8 рази. Звичайно, це цілком пояснюється тою торговельною ролею, яку довелося відігравати цим містам, що за студійованого періоду допіру зародилися і цілком належать наступній добі. На жаль, ми не маємо відомостів що-до Катеринослава, але ясно, що його треба прилучити до цієї 3 категорії.

Яскраву ілюстрацію до цих цифр дають плани міст. Всі вони, як написано на них, «вновь прожектированные», навіть тоді, коли в поясніннях до плану зазначено, що місто засновано р. 1609 (як Полтава), або 1684, (як Слов'янськ); і справді на плані накреслено геометрично правильні лінії кварталів, і під ними — в деяких містах, як в Полтаві або Бахмуті, Донецьку, Олександрії, проступають нерівні, криві, зламані лінії реальних вулиць та вуличок. В інших містах ці старі садиби залишалися осторонь (як у Катеринославі, Олексополі, Новомосковську).⁴⁶ Нові міста, не кажучи вже про розкішний план Катеринослава, сплановано широко, просторо, з центральними майданами, гостинними дворами, як видно з планів — беручи на увагу місцеві умови, і всі вони не однакові. На жаль, залишилося невідомо, якою мірою їх здійснено.

Щоб остаточно виявити значіння та вагу цих міст, я хочу ще звернути увагу на те, який відсоток людности повітів перебував по містах, або який відсоток людности повітів давала міська людність, поставивши його в зв'язок з тим, яке місце в життю повітів посіли міста за 100 років.⁴⁷ Це подає таблиця № 8.

Перші місця на нашій таблиці належать повітам з розвиненими містами, Маріупільському, Полтавському, Бахмутському, в яких міста висуваються на показні місця й у таблиці № 5. Херсонський повіт дістав друге місце, бо поруч залюднених міст — Херсона та Берислава в ньому було страшенно мало людей у повіті. Останні місця дістали Олексопільський, Донецький, та Олександрійський повіти, де справжніх міст і не було, а те, що звалося «місто», по суті не було більше ніж звичайне село (див. ту-ж табл. № 5).

До цифр з перепису 1897 р., як ми вже зазначали раніш, треба ставитися дуже обережно. Їх у жадному разі не можна порівнювати з нашими як цифри ідентичних повітів. Повіти останніх часів не відповідають попереднім, і ми беремо їх тільки як дуже приблизні. Між цифрами двох граф — надзвичайна

⁴⁶ Чомусь в Атласі бракує плану Херсона.

⁴⁷ Первая всеобщая перепись Рос. Имп., т. XII, Земля В. Донск., стор. 1, т. XIII, Екатерин. губ., стор. 2, т. XVII, Херс. губ., стор. 1, т. XXIII, Полтавск. губ. стор. XIV.

ЯКИЙ % ЛЮДНОСТИ ПОВІТУ ПРИПАДАЄ НА МІСТА

Назва повіту	% людности повіту	
	р. 1787	р. 1897
Маріупільський	38,8	{ 12,2 25,2
Херсонський	14,2	27,9
Полтавський	11,2	23,5
Бахмутський	10,7	5,8
Павлоградський	9,5	6,2
Катеринославський	9,3	{ 31,6 3,1
Лизаветський	8,7	17,5
Новомиргородський	6,9	6,5
Кременчуцький	6,8	29,6
Новомосковський	6,2	{ 4,1* 6,8
Слов'янський	5,3	—
Олексопільський	3,4	—
Донецький	1,4	13,4
Олександрійський	1,4	6,1

* Тут зазначено подвійні цифри для повітів Катеринославського, Маріупільського та Новомосковського, бо території старих повітів поділено між двома: Катерин. та Верхньодніпр., Маріуп. та Ростовським, Новомоск. та Олександрівським.

відміна. Її почасті можна пояснити. Перше, що вражає, — це зменшення відсотків у Маріупільському повіті: це через те, що не тільки сам Маріупільський повіт значно менший ніж старий, а й тому, що Нахичевань та Таганрог, які давали перевагу містам старого повіту, відділено до Війська Донського. Що-до зменшення відсотків повітів Бахмутського, Павлоградського, Новомиргородського та Новомосковського, то, мені здається, підстави для цього треба шукати в тому з одного боку, що сільська людність збільшилася, і в тому, що повітові міста цих повітів не відігравали показної ролі в економічному житттю країни й не поробилися адміністративними осередками. З другого боку — зростання відсотків міської людности інших повітів, порівнюючи з кінцем XVIII в., явище цілком природне, в зв'язку з економічними та адміністративними умовами життя країни.

Переходячи до огляду землеволодіння та землекористання, треба звернути увагу на те, звідкіля ми беремо цей матеріал. Як

вже зазначувано попереду, до кожної мапи додано «изъясненія», де подано перелік усіх дач повіту, в порядкуві їх №№. У кожному окремому випадкові зазначено більше-менше так: «№ 47. дер. Николаевка. сек. м. Варавкина, душъ м. п. 85, женск. 69, земли 7 200 дес. удобной, 486 дес. 600 кв. саж. неудобной». Наприкінці «изъясненій» до кожного повіту дано загальний підсумок кількості дач, десятин придатної та непридатної землі, душ чолов. та жінок.

Ми вже казали були попереду, що не всеньку територію було розмежовано. Територію прилучену од Гетьманщини (Полтавський та Кременчуцький повіти цілком, Олександрійський та Константиноградський значною мірою), не було розмежовано, і там узято на увагу тільки придатну землю. У повітах Олександрійському, Лизаветському та Новомиргородському, в указівках до окремих дач, зазначено тільки придатну землю, а в загальних підсумках по повітах — дано й непридатну землю. По інших повітах подано й придатну і непридатну землю. Отже непридатну землю зазначувано не по всіх повітах, і тому, складаючи таблиці, роблячи висновки, підбиваючи підсумки я брала на увагу саму-но «придатну землю». Окрім того, що непридатну землю не зазначено зовсім у деяких повітах, я керувалася тут ще й тим, що в ордерах на роздачу землі, за невеличкими винятками, зазначувано лиш кількість «придатної землі»; напр. коли хтось діставав ордера на 6 000 дес. землі, йому приділювано 6 000 придатної землі, а «непридатна» йшла, як додаток до неї, дарма що в деяких випадках її давано теж десятин по 1 000, 1 500.⁴⁸ Такий самий принцип роздачі землі, себ-то рахуючи саму придатну, існував і протягом ХІХ стол., так давали землі новопільцям на скарбових землях. Тому, складаючи подвірний опис землі Херсонської губернії, редактори його брали теж на увагу тільки придатну землю.⁴⁹

За принципом землеволодіння та землекористування ці землі розподілювано між отакими групами (додержуючись термінології Атласу): 1. Міста: тут ми маємо землі, приділені на випас худоби. 2. Містечка. Треба попередити, що це досить непевна група, бо деякі містечка мали землі тільки на випас, деякі користувалися землею як звичайні села, себ-то людність хліборобила, і таких містечок чимало. У деяких випадках об'єднано мі-

⁴⁸ Таврич. Крайарх., фонд кол. Управл. Державн. майна. Дніпроп. Крайарх, ф. Катерин. Нам. Правл. В. 2, № 44, В. 9, № 456, в. 29 № 1524, ф. Новорос. губ. в. 132, № 4,371; і инш..

⁴⁹ Матеріали для оцѣнки земель Херсонск. губ., т. VI, Херсонск. у. ст. 178.

стечка та села (напр., Водолаги в Костянтиноградському повіті); в Олександрійському повіті усі містечка мають додаткову вказівку «містечко №№ воинскихъ поселенъ». Тут доводилося обирати між двома групами — або рахувати землі під містечками, або перенести її до «воинскихъ поселенъ». Я зробила останнє, бо категорія «воинскихъ поселенъ», на мою думку, виразніша і з погляду землекористування, і з погляду господарського взагалі, ніж «містечка». 3, 4, 5 групи об'єднуються під загальним заголовком — «села різних поселенъ»; тут добачаємо 5 розділів, а саме: 3 — скарбові, «казенні», 4 — в повітах Маріупільському, Бахмутському та Донецькому зазначено ще категорію «государственныхъ». 5. У Донецькому ще додано третю назву: «волостные», 6. економічні та 7. військові. Треба попередити, що під економічних поселен було приділено чимало землі, але фактично їх ще не було поселено. 8 група — однодворці, 9 — одставні салдати; 10 — фортеці — теж землі для паші, на випас худоби. 11 — монастирські землі. 12 — чужоземські поселення. 13 — поміщицькі. На цьому закінчується список землеволодільців та одиниць, що користалися землями. Та в нашій таблиці є ще 2 графи: а саме: 14 — землі, ще не приділені нікому, що залишилися порожні, як фонд для майбутніх роздач, та 15 — землі не розмежовані. Їх бачимо — цілком у двох повітах Полтавському та Кременчуцькому, і частково — в Олександрійському та Костянтиноградському повітах — себто переважно це землі, приєднані до Новоросії од Гетьманщини.

Дані, що їх має Атлас у галузі території, вміщено в дві таблиці № 9, та 10. Перша таблиця подає загальні цифри десятин землі («удобной»), які було приділено кожній з попередю зазначених груп людности в кожному з повітів, а так само загальні цифри землі по повітах — остання цифра горизонтального рядка, — то загальні цифри десятин землі, що була в користанню кожної категорії в цілому намісництві — цифра вертикального рядка.

Перше, що привертає до себе читачеву увагу таблиці № 9, це те, що окремі повіти надзвичайно нерівні, та за це ми вже мали змогу говорити. Ця різниця шкідливо відбивається на таблицях № 10 та № 11, де той самий матеріал, що його подає таблиця № 9 в загальних цифрах, розподілено по відсотках. Таблиця № 10 подає %/о кількості землі, що належала кожній окремій категорії людности в кожному з повітів.

	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	Разом
	Одстав- них сол- датів	Фортець	Мана- стирів	Чужо- земців	Помі- щиків	Порожніх	Нероз- межова- них	
Маріюпільський	12 000	50 940	—	495 000	90 870	1 836 300	—	2 634 760
Херсонський	—	—	3 000	51 500	1 105 336	260 920	—	1 815 406
Катеринославський	10 000	—	—	—	841 985	10 500	—	1 119 354
Новомиргородський	—	—	—	45 000	506 770	17 774	—	971 693
Новомосковський	24 000	18 000	17 120	—	690 679	18 000	—	905 729
Павлоградський	—	66	—	—	348 684	2 500	—	766 250
Лизаветський	—	—	—	—	444 165	51 878	—	740 773
Слов'янський	—	—	25 000	—	462 066	25 044	—	732 632
Бахмутський	—	—	—	—	334 026	—	—	650 030
Донецький	—	—	—	—	301 020	12 000	—	489 020
Олександрійський	—	—	—	—	246 570	954 ¹	—	476 072
Костянтиноградський	—	—	6 000	—	199 775	—	129 000	460 575
Олексопільський	—	—	18 907	—	152 406	—	118 957 ²	445 910
Кременчуцький	—	—	—	—	—	—	293 589	293 589
Полтавський	—	—	—	—	—	—	240 081	240 081
	46 000	69 006	70 027	591 500	5 724 352	2 235 870	781 627	12 741 874

¹ Тут до категорії «порожніх» земель зараховано 954 дес. лісу.

² В Атласі трапилася помилка, що ми її й виправляємо: замість цифри 118 957 дес. поставлено 116 754.

РОЗПОДІЛ ЗЕМЛІ ПО РІЗНИХ ГРУПАХ ЛЮДНОСТІ

Назва повіту	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
	Міста	Містечка	Села та деревні селян					Однодвірців
			Скарбових	Державних	Волосних	Економічних	Військових	
Маріупільський	36 960	—	38 800	21 890	—	35 000	—	17 000
Херсонський	55 000	25 400	302 250	—	—	—	12 000	—
Катеринославський	36 000	30 000	190 869 ^{1/2}	—	—	—	—	—
Новомиргородський	11 647	9 310	381 192	—	—	—	—	—
Новомосковський	8 880	—	—	—	—	30 000	99 050	—
Павлоградський	22 000	—	285 000	—	—	60 000	24 000	24 000
Лизаветський	7 992	10 170	226 568	—	—	—	—	—
Слов'янський	3 000	—	125 422	—	—	—	—	92 100
Бахмутський	24 500	—	170 406	28 000	—	72 500	—	20 598
Донецький	12 000	—	44 500	32 000	28 900	5 000	—	53 600
Олександрійський	7 204	27 899	193 445	—	—	—	—	—
Костянтиноградський	3 300	31 500	—	—	—	—	27 000	64 000
Олександрійський	12 000	—	—	—	—	—	135 580	8 060
Кременчуцький	—	—	—	—	—	—	—	—
Полтавський	—	—	—	—	—	—	—	—
	240 483	134 279	1 958 452	81 890	28 900	202 500	297 630	279 358

Тут треба попередити, що бралось на увагу тільки ті землі, що їх було розмежовано, інакше кажучи, Полтавський та Кременчуцький повіти цілком, а Олександрівський та Костянтиноградський значною мірою не brano під увагу, коли підраховано 0/0/0. Усього, у цілому намісництві не розмежовано 6,10/0/0 землі, що-ж до повітів Костянтиноградського та Олександрівського, то з їхньої території не розмежовано — у першому 28,0, а в другому 26,70/0/0 території.

Територія повітів була страшенно неоднакова і це спричинялося до того, що 0/0/0 зазначені в таблиці № 10 по суті не подають справжньої картини становища землеволодіння та розподілу землі. Великі 0/0/0 у невеличкому завбільшки повіті, і навпаки — незначні 0/0/0 в величезному повіті, як от, напр., Херсонський або Маріупільський, не давали уявлення про розмір території, яка належала тій або іншій категорії людности. Тому як додаткову до № 10 ми вміщуємо таблицю № 11, де подано той самий матеріял, але в 0/0/0 виведених що-до цілого намісництва.

З таблиці № 10 вже можна поробити деякі висновки, а саме: перше, що звертає на себе увагу, — це роля поміщицького землеволодіння в цілому і по окремих повітах. У цілому — поміщицьке землеволодіння, не рахуючи Кременчуцького, Полтавського й частин Олександрівського та Костянтиноградського повітів, охоплює мало не половину всіх земель, себто 48,20/0. Щодо окремих повітів, то тут різко виділяються повіти Новомосковський (76,30/0), Катеринославський (75,2), Слов'янський (63,1), Донецький (61,6), Херсонський (60,9), Костянтиноградський (60,4), і далі — значно менше — Новомиргородський (52,2), Бахмутський (51,4) та Олександрівський (51,8).

Отже перші місця, як поміщицько-дворянським повітам, належать тим повітам, що повстали на місцях колишнього осередку запорозьких земель — Новомосковський повіт — це нова назва, з 1783 р. першого Катеринославського повіту. Тут найширше роздавали землі, тут утворилося й переважно поміщицьке землеволодіння. Так само й Херсонський та Катеринославський повіти. Інші умови забезпечили перевагу поміщицькому землеволодінню в повітах Донецькому, Слов'янському, Бахмутському, Олександрівському та Новомиргородському; тут ми бачимо землі, що перед тим належали військовим оселенням — Новій Сербії, Слов'яносербії та Новослобідському полкові. Місцеві військові службовці, офіцери, лікарі діставали тут рангові землі, залюднювали їх і одержували на власність. Одколи військові поселен-

% ПЛОЩІ ЗЕМЛІ КОЖНОГО ПОВІТУ, ЩО НАЛЕЖАЛА ОКРЕМІЙ КАТЕГОРІЇ ЛЮДНОСТІ

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	Разом
	Містам	Містечкам	Селянам різних сіл					Однодворцям	Відставним салдатам	Фортцям	Манастирям	Чужоземцям	Дідичних	Порожніх	
			Скарбових	Державних	Волосних	Економічних	Військових								
Маріупільський	1,4	—	1,5	0,8	—	1,3	—	0,6	0,5	1,9	—	18,8	3,5	69,7	100
Херсонський	3,0	1,4	16,6	—	—	—	0,7	—	—	—	0,2	2,3	60,9	14,4	100
Катеринославський	3,2	2,7	17,1	—	—	—	—	—	0,9	—	—	—	75,2	0,9	100
Новомиргородський	1,2	1,0	39,2	—	—	—	—	—	—	—	—	4,6	52,2	1,8	100
Новомосковський	1,0	—	—	—	—	3,3	10,9	—	2,7	2,0	1,8	—	76,3	2,0	100
Павлоградський	2,9	—	37,2	—	—	7,8	3,1	3,1	—	—	—	—	45,6	0,3	100
Лизаветський	1,1	1,3	30,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	60,0	7,0	100
Слов'янський	0,4	—	17,1	—	—	—	—	12,6	—	—	3,4	—	63,1	3,4	100
Бахмутський	3,8	—	26,2	4,3	—	11,1	—	3,2	—	—	—	—	51,4	—	100
Донецький	2,5	—	9,1	6,5	5,9	1,0	—	10,9	—	—	—	—	61,6	2,5	100
Олександрійський	1,5	5,9	40,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	51,8	0,2	100
Костянтиноградський	0,9	9,4	—	—	—	—	8,2	19,3	—	—	1,8	—	60,4	—	100
Олександрійський	3,7	—	—	—	—	—	41,4	2,4	—	—	5,7	—	46,8	—	100
Полтавський	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	100
Кременчуцький	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	100
У цілому намісництв.	2,0	1,2	15,6	0,7	0,3	1,7	2,4	2,2	0,5	0,6	0,6	4,8	48,2	19,2	100

Таблиця № 11.

% ПЛОЩІ ТЕРИТОРІЇ ВСЬОГО НАМІСНИЦТВА, ЩО НАЛЕЖАЛА
ОКРЕМИМ КАТЕГОРІЯМ ЛЮДНОСТІ

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	Разом
	Містам	Містечкам	Селянам різних сіл					Одновірцям	Відставним солдатам	Фортцям	Манастирям	Чужоземцям	Дідичам	Порожніх	Нерозме- жованих	
			Казених	Державних	Волосних	Економічних	Військових									
Маріюпільський	15,4	—	2,0	26,7	—	17,3	—	6,1	26,1	73,8	—	83,7	1,6	82,1	—	20,7
Херсонський	22,9	18,9	15,4	—	—	—	4,0	—	—	—	4,3	8,7	19,3	11,7	—	14,3
Катеринославський	15,0	22,4	9,7	—	—	—	—	—	21,7	—	—	—	14,7	0,5	—	8,8
Новомиргородський	4,8	6,9	19,5	—	—	—	—	—	—	—	—	7,6	8,8	0,8	—	7,6
Новомосковський	3,7	—	—	—	—	14,8	33,3	—	52,2	26,1	24,4	—	12,1	0,8	—	7,1
Павлоградський	9,1	—	14,6	—	—	29,6	8,0	8,6	—	0,1	—	—	6,1	0,1	—	6,0
Лизаветський	3,3	7,6	11,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7,7	2,3	—	5,8
Слов'янський	1,2	—	6,4	—	—	—	—	33,0	—	—	35,7	—	8,1	1,1	—	5,8
Бахмутський	10,2	—	8,7	34,2	—	35,8	—	7,3	—	—	—	—	5,8	—	—	5,1
Донецький	5,0	—	2,3	39,1	100	2,5	—	19,2	—	—	—	—	5,3	0,5	—	3,8
Олександрійський	3,0	20,7	9,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4,3	0,1	—	3,7
Костянтиноградський	1,4	23,5	—	—	—	—	9,1	22,9	—	—	8,6	—	3,5	—	16,5	3,6
Олексопільський	5,0	—	—	—	—	—	45,6	2,9	—	—	27,0	—	2,7	—	15,2	3,5
Кременчуцький	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37,6	2,3
Полтавський	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30,7	1,9
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

ня перетворилися на звичайну губерню — вони, залишилися на них як давні дідичі.

Іншу картину дають повіти, де поміщицьке землеволодіння не досягає середньої норми: тут бачимо Олександрійський (46,8⁰/₀),⁵⁰ Павлоградський (45,6⁰/₀), та зовсім одинокий — Маріупільський (3,5⁰/₀). Підстави для цього явища вбачаємо в тому, що в Олександрійському повіті розміщено велику кількість військових сіл — їм належить 41,5⁰/₀ усієї землі, в Павлоградському — скарбовим селам приділено 37,2⁰/₀, що-до Маріупільського — то тут ми маємо зовсім своєрідне явище: 69,7⁰/₀ повіту зовсім не залюднено, але і за винятком цих земель — усе ж на пайку поміщицького володіння залишиться тільки 12⁰/₀; причина цього полягала, на мою думку, в тому, що Маріупільський повіт призначено переважно для поселення чужинців, греків та вірменів з Криму, і тому російське дворянство, взагалі дідичі, там дач сливе не діставали. Що-до справжнього становища поміщицького землеволодіння в намісництві, то бачимо, що найбільша частина його припадає на Херсонський повіт — 19,3⁰/₀ усієї кількості, далі Катеринославський — 14,7⁰/₀, Новомосковський — 12,1⁰/₀; 8,8⁰/₀ — Новомиргородський — 8,1⁰/₀ — Слов'янський та 7,7⁰/₀ — Лизаветський. Ці додаткові цифри ще краще виявляють роллю окремих повітів, ніж перші — на перші місця вони висувають три нових повітів, заснованих на запорозьких землях — і за ними — старі, з «служилою» поміщицькою людністю. Різницю в становищі землеволодіння повітів виявляє картогр. № 2.

Переходимо до розгляду змісту всіх граф. Перші (міста, містечка), а так само й 10 (фортеці) не заслуговують на особливу увагу. Графи 3, 4 та 5 виявляють, як широко поставлено було роздачу землі скарбовим поселенцям різних категорій. У цілому каз. селам належало 15,6⁰/₀. Тут перші місця належали Олександрійському (40,6⁰/₀), Новомиргородському (39,2⁰/₀) та Павлоградському (37,2⁰/₀), далі — йдуть Лизаветський (30,6⁰/₀), та Бахмутський (26,2⁰/₀), себто — повіти, де було розташовано старі полки Слов'яно- та Новосербії. Порівнюючи ці цифри з цифрами загальними — бачимо, що й абсолютна більшість належала Новомиргородському повітові (19,5⁰/₀ усієї кількості), але друге місце дістав Херсонський повіт (15,4⁰/₀), третє Павлоградський (14,6), четверте Лизаветський (11,5). Ця, на перший погляд, несподіва-

⁵⁰ Тут пригадаємо про умовність наших ⁰/₀/₀ що-до Костянтинградського та Олександрійського повітів — вони стосуються тільки до розмежованої їх частини.

на роля Херсонського повіту пояснюється тим, що в цьому повіті було мало категорій землеволодіння, і його мало не цілком було поділено поміж дідичами та скарбовими поселянами, за винятком невеличких, порівнюючи, частин, приділених іншим групам людности.

Графи 4-5 «государственныя» (у цілому 0,7%) та «волостныя» (в цілому 0,3%) землі — стосуються тільки до трьох повітів, Маріупільського, Бахмутського та Донецького, і виявляють дуже незначне їх місце.

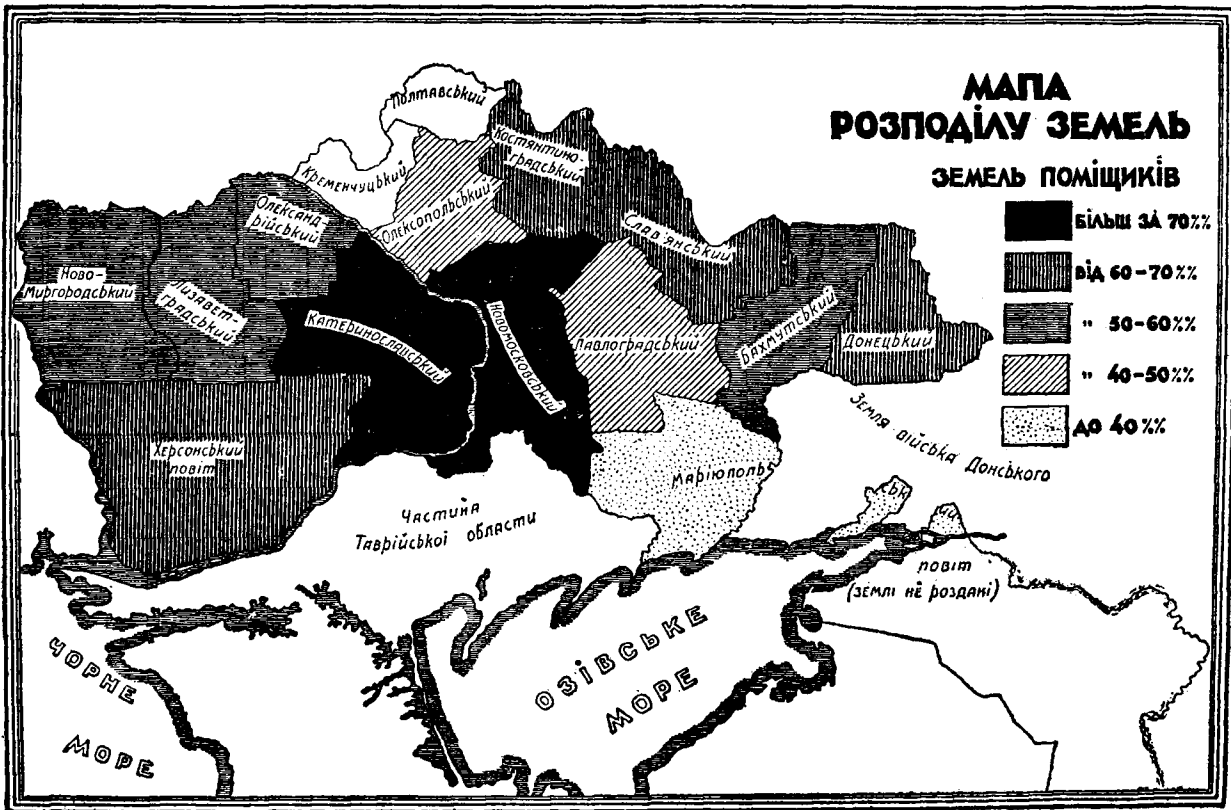
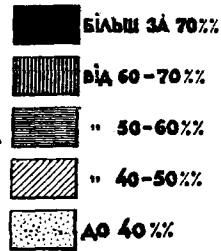
6-та графа — землі одведені економічним селянам (1,7%), — виявляє, що одведено їх було тільки в 5 повітах — Павлоградському (29,6 загальної маси), Бахмутському (35,8% заг.), Маріупільському (17,3% заг.), Новомосковському (14,8% заг.) та Донецькому (2,5% заг. маси). У житті повітів значної ролі вони не відгравали, бо тільки в Бахмутському та Павлоградському повітах давали більш-менш великий % (11,1 в першому, та 7,8 в другому). Усі вони залишалися поки-що порожні (за винятком Донецького повіту).

7 графа — «земли воинскихъ селянъ»: теж були тільки в 6 повітах — головне місце належить тут Олександрівському повітові: і в житті самого повіту «військовим поселянам» належало 41,4% всієї (треба пам'ятати — одмежованої) землі, і в загальній кількості землі, одведеної в цілому намісництві — 45,6% припадає на Олександрівський повіт. Далі виступає Новомосковський (10,9% землі повіту та 33,3% землі всіх військових поселень), ще далі Костянтиноградський (8,2% та 9,1% всіх в. поселень), — потім Павлоградський (3,1% та 8% всіх), Херсонський (0,7% та 4,0%). Отже ясно, що тільки в двох перших повітах — Олександрівському та Новомосковському — ці поселення відгравали більш-менш показну ролю. У цілому намісництві — під військові поселення було приділено 2,4%.

8 графа — землі однодворців; вони були в 7 повітах, і виключно в повітах, що охопили колишню Озівську губерню, виключно на Лівобережжі. У цілому однодворці користалися меншою кількістю десятин, ніж попередня група, лиш 2,2% всієї площі, але розмістилися вони рівномірніш, ніж військові селяни. Найбільше земель вони мали в Слов'янському повіті (12,6% та 33,0% всіх однодворськ. земель), та в Костянтиноградському повіті (19,3% повіту та 22,9% усієї кількості однодворських земель), в Донецькому (10,9% повіту та 19,2% всіх однодв. земель), потім в Павлоградському пов. 3,1 повіту та 8,6% всіх), в Бахмутському (3,2 повіті та 7,3% всіх), в Маріупільському (0,6 повіті

МАПА РОЗПОДІЛУ ЗЕМЕЛЬ

ЗЕМЕЛЬ ПОМІЩИКІВ

та 6,1% всіх земель) та в Олександрійському (2,4 повіті та 2,9% всіх однодворських земель).

Деякою мірою близько підходить до цих категорій 9 графа — землі приділені одставним салдатам. Таких земель було обмаль: у цілому намісництві приділено тільки 0,5% які розподілено поміж трьома повітами — 52,2% усієї кількості в Новомосковському (або 2,7% повіту), 26,1% в Маріупільському (або 0,5% повіту), та 21,7% в Катеринославському (або 0,9% повіту)

По суті — усі ці категорії — з 3 і до 9 — можна об'єднати в одну велику категорію різного роду селян, і тоді виявиться, що під селян різних груп приділено з цілого намісництва 23,4% землі, себто — половина того, що приділено дідичам.

11 графа — землі, що належали монастирям. Вона дуже мала, в цілому монастирі не володіли навіть 1% землі — лиш 0,6% всієї землі. Маєтки монастирські розподілялися дуже нерівно — вони були в повітах — а саме: в Слов'янському (35,7% загальної кількості та 3,4% повіту), в Олександрійському (27,0% загальн. та 5,7% повіту), Новомосковському (24,4% загальн. та 1,8% повіту), Костянтинградському (8,6% загальн. та 1,8% повіту) та в Херсонському (4,3% загального та 0,2% повіту). Видно, що монастирі зберегли деяку кількість землі тільки в давніх повітах — Слов'янському, Олександрійському, Костянтинградському. Новомосковський повіт у цьому випадкові теж треба зарахувати до «старих», бо тут ми маємо землі Самарського давнього запорозького монастиря. Навпаки — по нових повітах монастирі землі не дістають, за винятком невеличкого порівнюючи клаптика землі в Херсонському повіті, тільки 3 000 дес. Це цілком зрозуміло: землі в Степовій Україні роздано тоді, коли в Росії відбирали землі й у старих монастирів, і уряд не дозволив би утворювати нових монастирських лятифундій на новому місці.

12 графа — землі приділені чужинцям. Їм дано в цілому — 4,8%. Землі ці скупчено було в трьох повітах — найбільше в Маріупільському, де грекам та вірменам, що їх р. 1779 виведено з Криму, а так само й місцевим кімлікам дано 83,7% всіх земель, що їми володіли чужинці, або 18,8% повіту, в Херсонському — 8,7% усіх, та 2,3 повіту, і в Новомиргородському 7,6% всіх, або 4,6% повіту. У двох останніх повітах малося оселити арнаутів.

14 графа — теж заслуговує на увагу: це землі, що їх не було роздано, і які так-би мовити, можна вважати за запасний фонд на майбутнє. Бачимо, що таких земель, за 12 років по тому, як скасовано Січ, залишилося ще 19,2%. Але треба звернути увагу

на те, що цей фонд найбільше складався не з земель Запоріжжя, а з цілком штучно приєднаних до Новоросії земель Маріупільського повіту, що були між Доном та Єєю. Там знаходимо 82,1⁰/₀ всіх порожніх земель (що-до Маріупільського повіту то це було 69,7⁰/₀ цілого повіту). В інших повітах справа стояла значно гірше. Не кажучи про давні (і не розмежовані) повіти Гетьманщини і в нових повітах не в усіх залишалися порожні землі — у Бахмутському не було вже ані десятини зайвої землі. В інших залишилося потроху. Найбільший фонд зберігся ще в Херсонському повіті: 14,4⁰/₀ цілого повіту, або 11,7⁰/₀ усіх порожніх земель, далі в Лизаветському — 7⁰/₀ повіту, або 2,3⁰/₀ усіх земель, в Слов'янському 3,4 повіту або 1,1⁰/₀ усіх порожніх земель, у Донецькому — 2,4⁰/₀ повіту або 0,5⁰/₀ усіх, в Новомосковському — 2,0⁰/₀ повіту, та 0,8⁰/₀ усіх земель, в Новомиргородському — 1,8⁰/₀ повіту та 0,8⁰/₀ усіх, в Катеринославському — 0,9⁰/₀ повіту та 0,5⁰/₀ усіх, в Павлоградському — 0,3⁰/₀ повіту та 0,1⁰/₀ усіх, та в Олександрійському — 0,2⁰/₀ повіту та 0,1⁰/₀ усіх порожніх земель (тут треба пояснити, що по суті в останньому випадкові це не були землі, яких ще не роздано, — це 754 дес. скарбового лісу). Отже, можна вважати, що зайвих земель, не рахуючи земель по Єї, Херсонського та Лизаветського повітів — сливе не залишилося. Усе було роздано або призначено під поселення — так було з землями для економічних поселень, і формально завдання залюднити степи колишнього Запоріжжя можна було вважати за виконане. З другої частини огляду Атласу, присвяченої людності, побачимо, якою мірою це завдання виконано фактично.

На жаль, ми не маємо матеріялу, щоб порівняти картину землеволодіння для всіх повітів. За 50 років приблизно, близько 1832 р., в Херсонському повіті картина була така: 53⁰/₀ площі належало дідицям, 26⁰/₀ скарбовим селянам різних категорій, 5⁰/₀ чужоземним колоніям, 4⁰/₀ містам, 1,5⁰/₀ монастиреві та близько 10,5⁰/₀ залишалось у скарбу.⁵¹ Р. 1878 картина змінюється: приватні володільці мають тільки 48,5⁰/₀ землі, сільські громади 35⁰/₀, міста та посади 6⁰/₀, монастирі та церкви 2,1⁰/₀, приватні товариства та компанії 0,1⁰/₀, скарб 8⁰/₀.⁵²

Такого докладного опису роздачі землі покищо в літературі не було. Звичайно, не на все можна покладатися, можливі помилки, і не тільки можливі, але неминучі. Це викликали і ста-

⁵¹ Матеріали для оцінки земель Херс. губ., т. VI, Херсонск. у., ст. 170—171.

⁵² Матеріали для оцінки земель, т. VI, 172.

новище статистики, і становище, в якому перебували за тих часів землемірна та картографічна справи. Досить навести такий приклад: р. 1782 виявилось, що мапи, якими користалися, не відповідають дійсності.⁵³ Ціла низка справ Межових експедицій свідчать про те, скільки нараблено помилок, коли одмежовувано землю, і, як звичайне явище, ці помилки виявлювано тоді, коли починали вдруге одмежовувати дачі, проводити між ними межі, переділювати їх поміж спадкоємцями, то-що.

В історичній літературі друковано деякі «вѣдомости» про роздачу землі в Катеринославському намісництві, але вони значною мірою гірші за атлас: вони мають або характер загальний, як та, що її колись надрукував А. О. Скальковський,⁵⁴ або, навпаки, занадто частковий: стосуються до окремих повітів, за окремих час, як та, на яку покликається Д. І. Багалій, і яку надруковано в «Запискахъ Одесскаго Общества». Ця «вѣдомость» охоплює тільки землі, що їх поділено між 4 повітами, так звані «Очаківські землі»; відома ще одна «вѣдомость», що подає докладніші відомості з приводу цих самих земель роздачі їх під заселення, цифри людности і т. д., на яку досі не звертали дослідники уваги, дарма що її надруковано ще р. 1876.⁵⁵

За винятком з цих «вѣдомостей» можна вважати ту «вѣдомость», яку було надруковано двічі, але кожного разу з різними, властивими помилками: вперше р. 1846 в «Запискахъ Одес. Общества»,⁵⁶ вдруге — в «Лѣтописяхъ занят. Екатерин. Арх. Ком.».⁵⁷ Перша надрукована з документу, що зберігається в збірці Одеського товариства,⁵⁸ і в ній помилково проминено Олександрівський повіт; друга надрукована з документу, що зберігався в Архіві Катерин. Губ. Правл., в. 27, № 4. Тут трапилася помилка в загальному підсумку жінок та в цифрі жінок у Катеринославському повіті. Відомість ця охоплює період з 1774 по

⁵³ Дніпропетр. крайарх. ф. Катерин. нам. правл., А., в. 34, № 1988.

⁵⁴ В Озівській губ. землі придатної та непридатної 4.788.810 дес., роздано дач під заселення 1.217. В Новоросійській губ. землі придатної та непридатної 7.911.243 дес., роздано дач під заселення 1.977. Разом землі 2.700.053. А. А. Скальковскій, Хронолог. Обзорніе, т. I, ст. 148—49.

⁵⁵ Д. І. Багалій, Заселення, стор. 73. Записки Од. Общ. Ист. и Древн., т. IX, стор. 317—331. В. Григорьевъ, Записка о пособіяхъ къ изученію южно-русскаго края, находящихса въ военно-учен. Арх. Главн. Штаба. Зап. Новор. Имп. Университета 1876 г., т. XX.

⁵⁶ Записка о содержаніи старыхъ актовъ Новоросійскаго края. Зап. Од. Общ. Ист. и Древн., т. II, стор. 763—64.

⁵⁷ Лѣтопись Екатерин. Учен. Арх. Ком. в. VIII, стор. 314—16.

⁵⁸ Держ. Музей ист. та арх. Збірка Од. Общ. Ист. та Древн. II, № 29—62, арк. 47 та 435; II, 31—65; арк. 135.

1784 р., себто відколи утворено Новоросійську та Озівську губерні, аж до початку Катеринославського намісництва, і має за мету виявити, скільки роздано землі за цей період, і скільки душ на цій землі оселено.

Отже, землі роздані до 1774 р., а так само й люди, що на них оселилися до цього терміну, не рахуються. Цікаво, звичайно те, що весь розрахунок дано по повітах, і до того ще по повітах не давніх губернь, а нових, утворених з Катеринославським намісництвом. Відомість ця цікава й важлива для свого часу, і для дослідника. Першу думку стверджує те, що вона відома в чотирьох примірниках — документ Катеринославського Архіву, надрукований у «Лѣтописи», та три копії: дві XVIII в., і одна початку XIX в., в збірці Одеського товариства.

Коли б ми порівняли цифри Атласу з цифрами цих відомостей, то побачили б велику відміну і в повітових цифрах, і в загальних підсумках, але це цілком зрозуміло: Атлас зафіксував усіх землевласників, а так само й усеньку людність, що їх заподав землемір, року 1786. Припускаємо, що коли складано опис країни, то не цікавилися зовсім терміном, од якого людина почала мешкати або володіти землею. Тому розданих дач та поселених людей за Атласом значно більше, ніж за цією відомістю: тут зафіксовано і тих, хто оселився перед 1774 р., і тих, хто оселився після 1784.

Тут треба ще згадати про відомості, які подав А. О. Скальковський, дарма що вони й помилкові. Річ у тім, що там автор, на стор. 167-68⁵⁹ подає цілком правдивий реєстр повітів Катеринославського намісництва, себто п'ятнадцять, а на стор. 194-195 тієї самої праці він одкладає його на шіснадцять повітів, додаючи Нікопільський повіт, з територією в 1 116 305 дес. придатної та 59 982 дес. непридатної землі, себто третій завбільшки в цілому намісництві. Тимчасом відомо, що Нікопільський повіт знищено, разом з іншими повітами колишньої Новоросійської губернії, одколи встановлено намісництво, р. 1783, і територію його поділено між Херсонським та Катеринославським повітами. Замість Олександрівського повіту він чомусь встановлює Царичанський, що його теж не існувало вже довгий час і територія його не відповідало цілком території Олександрівського. Порівнюючи цифри десятир землі усіх повітів у відомості Скальковського з Атласом, бачимо, що деякі з них більш-менш збігалися, от як Костянтиноградський, Донецький, Бахмутський, Олек-

⁵⁹ А. А. Скальковскій, Хронолог. Обзор. т. I. 167—68.

сандрійський, але немає жадної ідентичної цифри. Загальний підсумок, звичайно, не відповідає. В Атласі 12 741 875 дес. придатної та 1 172 394 дес. непридатної, у Скальковського 12 672 998 прид. та 1 184 921 дес. непридатної землі. Свою «Вѣдомость» він датує 1787 роком.

Звідкіля брав А. О. Скальковський свої відомості — не відомо. Та цікаво те, що далі під 1792 р., на стор. 219 тієї самої книги, Скальковський знову подає реєстр повітів числом п'ятнадцять, а не шіснадцять, без Нікопільського і з Олександрійським замість Царичанського. Це цілком позбавляє довіря його відомості на стор. 194-95.

Переходячи од загальних цифр землі, приділеної під великі угруповання, до детальніших, я хочу зупинитися на поміщицькому землеволодінню, якому належала мало не половина намісництва — 48,2% цілої території намісництва. На схематичній малі № 2 ця картина стане ще виразніша.

Я вже зазначала, що пояснення до мап дуже докладні, там дано розмір кожної дільниці. З цього пояснення видно, що дільниці приділені під скарбові села, так само економічні, і військові — усі дуже великі: 12 000, 18 000, 24 000 дес. і т. д. Дільниці роздані дідичам менші. На підставі пояснень можна скласти таблицю № 12, що виявляє, в яких повітах переважало поміщицьке велике господарство, в яких — дрібне. Для цієї таблиці я поділила всі поміщицькі ділянки (не вважаючи на їх володільців, себто коли одна особа володіє 2-3 окремими дільницями, зазначеними в планах під різними №№, я беру кожну дільницю окремо) за їх розміром на групи, а саме: до 100 дес. од 101 до 1 000, од 1 001 до 3 000, од 3 001 до 6 000, од 6 001 до 9 000, од 9 001 до 12 000, та вища група — більш за 12 000 дес. корисної землі.

Таблиця має вигляд: (на стор. 131).

Ця таблиця яскраво малює стан поміщицького землеволодіння. Ясно, що в Катеринославському намісництві панувало, порівнюючи звичайно,⁶⁰ дрібне землеволодіння до 1 000 дес. в дачі. Таких дач у намісництві було 57,7% усіх поміщицьких маєтків. Цей висновок цілком підходить до окремих повітів: Олександрійського (сума двох граф 80,1%), Олександрійського (66,1%), Бахмутського (55,5%). Переважно це ті повіти, що виникли на тере-

⁶⁰ Тут треба підкреслити умовність того, що ми розуміємо, як «дрібне» володіння; інструкція 1776 р., що встановила норми роздачі землі дідичам для Озівської та Новоросійської губернь, забороняла давати менш ніж по 1500 дес., себ-то на 50 дворів. (К. Старина, 1882, т. III.

Таблиця № 12.

РОЗМІР ПОМІЩИЦЬКИХ ДАЧ, ПОКАЗАНИЙ У ‰‰‰

Розмір дач	До 100 десятин	Од 101 до 1000	Од 1001 до 3000	Од 3001 до 6000	Од 6001 до 9000	Од 9001 до 12000	Більш за 12000
Назва повітів							
Херсонський	2,1	—	40,2	24,2	12,4	16,4	4,7
Новомосковський	3,4	24,2	31,4	22,8	3,4	14,8	—
Катеринославський	3,4	35,4	25,7	18,6	6,2	5,6	5,1
Павлоградський	—	1,5	51,5	27,9	8,7	10,4	—
Донецький	—	5,0	79,0	6,0	2,0	6,0	2,0
Бахмутський	6,8	49,7	24,4	7,8	4,7	6,6	1,0
Костянтиноградський	4,4	8,9	64,9	10,6	7,3	2,6	1,3
Слов'янський	11,0	28,0	43,0	12,0	4,0	1,5	0,5
Маріупільський	—	4,3	80,8	10,6	2,1	2,2	—
Олександрійський	16,8	63,3	10,9	5,8	1,6	1,6	—
Лизаветський	4,6	40,7	45,6	6,4	1,1	1,3	0,3
Новомиргородський	8,4	44,4	36,9	7,9	1,5	0,9	—
Олександрійський	3,8	62,3	31,9	1,2	0,8	—	—
У цілому намісництві	5,8	51,9	21,0	11,3	3,9	5,0	1,1

ні колишніх поселених полків, де роздавали рангові дачі офіцерам.

Цікаво, що деякі з повітів зберегли й надалі такий характер. Так у «Матеріалахъ для оцѣнки земель Херс. губ.», знаходимо цікаву довідку з приводу землеволодіння в Олександрійському повіті. При кінці XIX в. (1888 р.) поміщицьке землеволодіння розподілялося там так. На дрібне (до 1 600 дес.) припадало 51,3‰, на середнє до 1 000 — 40,3‰, і на велике більш як 1 000 дес. 8,4‰.⁶¹

Щодо Лизаветського повіту, то за відомостями р. 1886 дрібних маєтків було 43,5, середніх 45,3‰.⁶²

З другого боку виявляється незначна частина великих маєтків, за 12 000 десятин землі: вони були в невеликій кількості в Херсонському, Катеринославському, Бахмутському, Донецькому, Слов'янському та Лизаветському повітах, у двох останніх з них не виходило навіть 1 відсотку всієї кількості дач. Цю цифру — більш як 12 000 десятин я відокремлюю від інших тому, що на

⁶¹ Матеріали для оцѣнки земель Херс. губ., составленные Статистическ. Отдѣл. при Херсонской земской управѣ, т. II, Елизав. уѣздъ, ст. 14, т. III, Александр. у., Херсонъ, 1888, стор. 138.

⁶² Те-ж, т. II, Елизаветградск. у., Херсонъ, 1886, стор. 147.

	Назви повітів	Новомосковський		Кременчуцький		Бахмутський		Костянтинградський		Донецький		Маріупільський		Павлоградський		Разом			
		Ранги дідичів		число осіб	%/о	число осіб	%/о	число осіб	%/о	число осіб	%/о	число осіб	%/о	число осіб	%/о	число осіб	%/о	оголв осіб	%/о
		число осіб	%/о	число осіб	%/о	число осіб	%/о	число осіб	%/о	число осіб	%/о	число осіб	%/о	число осіб	%/о	число осіб	%/о	оголв осіб	%/о
	Достойники	5	3,9	—	—	1	1,1	1	1,4	—	—	1	1,5	—	—	28	1,3		
Військові ранги службовців	Генерали, адмірали	12	—	2	—	7	—	4	—	3	—	2	—	5	—	—	—		
	Бригадири-майори	31	—	18	—	34	—	17	—	21	—	19	—	21	—	—	—		
	Капітани-прапорщики	46	—	47	—	36	—	24	—	32	—	25	—	27	—	—	—		
	Нижні чини	2	—	3	—	1	—	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—		
	Кадеги, юнкери	3	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—		
	Разом	94	72,3	70	56,1	79	84,0	46	63,9	59	84,3	46	69,8	53	84,1	1461	68,2		
Українські службовці	Підкоморі, судді, бунч., товар., писарі	1	—	5	—	—	—	3	—	—	—	—	—	2	—	—	—		
	Полк., осавули, хорунжі, сотники, в. тов.	2	—	19	—	1	—	4	—	—	—	4	—	2	—	—	—		
	Возні, райці	—	—	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
	Разом	3	2,3	25	20,0	1	1,7	9	12,5	—	—	4	6,4	4	6,4	224	10,5		
Статські службовці	Тайні, дійсні стат. совітники	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
	Статські-надворні совітники	17	—	5	—	4	—	5	—	3	—	4	—	2	—	—	—		
	Кол. асесори-регістратори	3	—	13	—	6	—	4	—	3	—	4	—	1	—	—	—		
	Прокурори	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
	Провіантмайстри	—	—	—	—	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—		
	Кригскомісари	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
	Професори	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—		
	Лікарі, аптекарі	2	—	2	—	—	—	1	—	2	—	—	—	1	—	—	—		
	Депутати, засідателі	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Разом	25	19,2	20	16,0	13	13,8	10	13,9	9	12,9	9	13,6	4	6,4	286	13,4			
	Священники	—	—	7	5,5	—	—	—	—	—	—	3	4,5	—	—	47	2,2		
	Купці, міщани	1	0,8	—	—	—	—	4	5,5	2	2,8	—	—	—	—	35	1,6		
	Ті, що не мають рангу	—	—	3	2,4	—	—	2	2,8	—	—	3	4,5	—	—	39	1,8		
	Чужинці	2	1,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	3,1	23	1,0		
	Разом	130	—	125	—	94	—	72	—	70	—	66	—	63	—	2143	—		

ЯК РОЗПОДІЛЯЛИСЯ ДІДИЧІ ПО ПОВІТАХ ЗА ЇХ СОЦІАЛЬНИМ СТАНОМ

Таблиця № 13.

	Назви повітів	Новомир-городський		Лизаветський		Полтавський		Олександрійський		Олексопільський		Катеринославський		Херсонський		Слов'янський	
		Число осіб	%/о	Число осіб	%/о	Число осіб	%/о	Число осіб	%/о	Число осіб	%/о	Число осіб	%/о	Число осіб	%/о	Число осіб	%/о
	Ранги дідичів																
	Достойники	—	—	1	0,5	1	0,5	—	0,5	—	—	5	2,8	12	7,3	—	—
Військові ранги службовців	Генерали, адмірали	7	—	8	—	1	—	9	—	3	—	13	—	24	—	13	—
	Бригадири-майори	86	—	58	—	15	—	41	—	29	—	30	—	39	—	22	—
	Капітани-прапорщики	130	—	86	—	28	—	86	—	75	—	68	—	37	—	66	—
	Нижні чини	5	—	3	—	2	—	7	—	2	—	5	—	3	—	1	—
	Кадети, юнкери	3	—	1	—	1	—	3	—	1	—	3	—	—	—	—	—
	Разом	231	86,2	156	77,6	47	23,6	146	75,7	110	61,4	119	67,6	103	62,8	102	71,5
Українські службовці	Підкоморі, судді, бунч., товар., писарі	2	—	4	—	11	—	1	—	6	—	—	—	1	—	—	—
	Полк., осавули, хорунжі, сотники, в. тов.	4	—	5	—	88	—	1	—	26	—	7	—	4	—	5	—
	Возні, райці	—	—	—	—	10	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—
Разом	6	2,2	9	4,5	109	54,9	2	1,0	35	19,6	7	4,0	5	3,1	5	3,4	
Статські службовці	Тайні, дійсні стат. совітники	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	7	—	5	—	—	—
	Статські-надворні совітники	5	—	6	—	2	—	6	—	8	—	10	—	9	—	12	—
	Кол. асесори-регістратори	8	—	11	—	10	—	19	—	13	—	17	—	6	—	19	—
	Прокурори	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Кригскомісари	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	1	—
	Провіантмайстри	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Професори	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Лікарі, аптекарі	4	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2	—	2	—	1	—
	Депутати, засідателі	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом	19	7,1	19	9,5	14	7,0	30	15,6	21	11,7	37	21,1	23	14,1	33	23,0	
	Священники	5	2,0	2	1,0	16	8,0	2	1,0	8	4,5	3	1,7	1	0,5	—	—
	Купці, міщани	4	1,5	9	4,4	7	3,5	4	2,0	2	1,1	—	—	1	0,5	1	0,7
	Ті, що не мають рангу	2	0,7	2	1,0	5	2,6	6	3,1	3	1,7	5	2,8	7	4,3	1	0,7
	Чужинці	1	0,3	3	1,5	—	—	—	—	1,0	—	—	—	12	7,4	1	0,7
	Разом	268	—	201	—	199	—	193	—	179	—	176	—	164	—	143	—

підставі наказів про заселення Новоросійської та Озівської губернь р. 1776 заборонено давати дачі менші як 1 500 дес. — і більші понад 12 000 дес.⁶³ Порушення цього правила — в бік збільшення дач дало тільки 1,1% на все намісництво — і навпаки — в бік зменшення — дало велику кількість — більш ніж 60% (бо я не відокремлюю дачі в 1 100, 1 400 дес. од дач у 1 500 дес., себто законної міри). Це явище, здається, пояснюється тим, що володіють цими дрібними дачами давно.

Об'єднуючи дві вищі графи, які для всього намісництва дають 6,6%, бачимо, що рівно виділяються повіті Херсонський, де великі маєтки досягали 21,1% всіх дач, Новомосковський — 14,8%, Катеринославський — 10,7%, Павлоградський — 10,4%, себто всі повіті, що виникли, відколи скасовано Січ, на території її вольностей, поділених великими дачами. Цікаво й те, що в цих повітах дрібних дач луже небагато, зокрема в Херсонському та Павлоградському повітах.

Цифри, що подає таблиця, не дають повної картини справжнього становища землеволодіння у намісництві; хиба їх полягає в тому, що вони дають абстрактні, ідеальні дачі, так, як вони зазначені в плані, кожна під її №, з зазначенням кількості десятин. Коректив до цих цифр дає список власників, що дістали дачі. Річ у тім, що дехто діставав по 2-5 і т. д. дач у кожному повіті, а дехто і по різних повітах, та перевірити список дідичів річ нелегка, бо різних «поручників Іванових», «прапорщиків Олексієвих» і т. под. була сила-силенна. Виконати таке завдання можна тільки щодо показних осіб — от як напр., Потьомкіна, Прозоровського, Чорби, Черткова, тощо. Частково я й роблю це, попереджуючи, що в загальних підсумках у мене будуть помилки, бо я не маю законних підстав, щоб усі дачі, які належали «Івановим», «Петровим» і т. д., записати за однією особою, тільки тому, що всі ці володільці одного рангу. Я об'єдную дільниці тільки тоді, коли з цього джерела, або з інших, я певна, що вони належали тій самій особі. І все ж, як видно з таблиці № 13, різниця в числі власників чимала. Таблиця ця цікава тим, що виявляє, хто саме дістав землі в Катеринославському намісництві, і як розподілялися дідичі що-до їх соціального стану по різних повітах. Як видно, склад повітів з цього погляду був теж не однаковий (табл. № 13).

Ця таблиця розкриває соціальний стан дідичів. Ясно, що дідичі то були переважно російські офіцери (1461 з 2143 — 68,2%),

⁶³ Матеріали для історії Запорозж'я. Інструкція Азовському губ. В. А. Черткову. Київская Старина, 1882, т. III, стор. 327.

і між офіцерами найперше місце належало офіцерам нижчих рангів, кінчаючи капітаном. Прапорщики, поручники — ось та головна група, з якої складалося дворянство Катеринославського намісництва. Офіцерська група панує по всіх повітах — за винятком Полтавського. Далі виступає друга міцна група це російські службовці, що дає 13,4⁰/₀%, теж переважно нижчих рангів. Реєстр їх прізвищ виявляє ще одну цікаву рису: це переважно офіцери місцевих полків, старих, зформованих ще за тих часів, як існувала Слов'яно-Сербія, Нова Сербія, Слобідського полку, Сербського, Молдавського, і т. д., та пізніших — Чорного, Жовтого, або вже сучасних Атласові; значна кількість їх відгравала різні ролі в місцевій адміністрації, як землеміри, земські комісари, службовці різних «канцелярій», тощо. Так само і ці урядовці цивільних рангів теж, за невеличкими винятками були місцеві службовці, що починали службу «пищиками» в різних канцеляріях, або переводилися з полків, з військових рангів — до канцелярій. Такий характер поміщицької маси видно, як обізнатися з місцевими архівами, переважно Дніпропетровським крайархом, де зберігаються справи колишніх Новоросійської губернії та Катеринославського намісництва. На це явище звернув увагу акад. Д. І. Багалій; у «Заселенні південної України» він писав, що «Новоросія стала для... усяких там майорів, регістраторів, архіварів — якимсь золотим дном».⁶⁴ Так писав він, маючи на увазі відомості про роздачу землі тільки за 1 рік і по одному повіту — Катеринославському,⁶⁵ тепер студії над усіма повітами за 12 років роздачі земель цілком підтримали цю думку.⁶⁶

Третю групу дали різні представники українського суспільства: у цілому їм належить 10,4⁰/₀, але, як видно, розподілилися вони остільки нерівно, що це відразу кидається в вічі: вони панують тільки в Полтавським повіті (54,9⁰/₀), далі — в Кременчуцькому (20⁰/₀) і Олександрівському (19,6⁰/₀): себто тих, що віддавна ввійшли до складу Гетьманщини і були штучно розірвані з нею і прилучені до Катеринославщини. Різниця в соціальному становищі дідичів яскраво свідчить, як мало спільного вони мали: тут панувала старшина козацька, там — нові дідичі, що ді-

⁶⁴ Заселення південної України. Харків 1920, стор. 72.

⁶⁵ Киевская Старина, 1885, кн. IV, 783—790. Ту саму відомість надрукував Ів. Манжура в «Юбилейномъ Екатеринославскомъ Листкѣ», 1887, № 2.

⁶⁶ Тут я не можу погодитися з редакторами «Матеріаловъ для оцѣнки зем. Херс. г.», ніби-то землі роздавали приватним особам «изъ военной аристократіи» (т. VI, стор. 137).

ставали землі од уряду. Ця різниця відбилася ще на одній з груп дідичів — на особах духовного стану — тільки в цих повітах з Гетьманщини священики становили більш-менш значну частину людности; в нових їх дуже мало, в деяких і зовсім не було. Всі вони православні, за винятком шведського пастора (Херс. пов.). Ці повіти дали можливість цій групі посісти четверте місце, себто 2%. Ще далі йде група осіб, які не мають жадних рангів; ця група дуже різноманітного складу: тут і різні «д'ївичи», з гучними прізвищами, але без зазначення рангів їх батьків: Ушакова, Черткова, тут і осадчі, і «недорослі», і «поміщики», і т. д. Їм належить 1,8%. Ще далі — 1,6% належить купцям, міщанам — їх найбільш дав Лизаветський повіт. Ще далі — «сановники», їх усього 1,3% всього числа дідичів, тут ми бачимо таких осіб, як сам Потьомкін, Рум'янцева, кн. В'яземський, різні князі та княгині без зазначення їх рангів і т. д. Остання група — 1,0% дає чужинців різних станів — тих осіб, про яких у покажчику є примітка «польської служби», німецької нації, італієць і т. д., себто чужоземці, які ще не перейшли до лав російських підданців і не потонули між різних полковників та майорів.

У «Матеріалахъ по оцѣнкѣ земель Херс. уѣзда» дано таку характеристику дідичів цього повіту, з погляду їх соціального становища; р. 1777 — 1832 переважно військові службовці різних рангів, од адмірала до фур'ера, далі цивільні урядовці різних рангів, ще рідше — титуловані особи, купці, міщани, священики і чужоземці — себто склад поміщицької маси не змінився наочно, за 50 років.⁶⁷

Коректив до цієї таблиці запроваджує реєстр прізвищ дідичів. Ми вже звертали увагу на те, що на підставі самих прізвищ не можна дати абсолютно правдивого реєстру осіб, бо чимала кількість однофамільців не дає права вважати цих осіб за одну; інакше стоїть справа з особами видатними, і тут ми маємо цілковиту спроможність виявити, скільки дач дістала така особа.⁶⁸ Порівнюючи реєстри дідичів різних повітів, ми бачимо, що деякі особи дістали дачі в різних повітах, і ці дачі, почасти невеличкого, за умовами тих часів розміру, в цілому давали величезні маєтки. Реєстр таких великих землевласників цікавий ще й тим, що він виявляє, для кого саме порушено головне завдання інструкції щодо роздачі земель — не давати в одні руки більш

⁶⁷ Матеріали для оцѣнки земель Херс. губ., т. VI, 170—171.

⁶⁸ В. Семевскій, Раздача населенныхъ имѣній при Екатеринѣ II. Отеч. Зап. 1877, кн. VIII, 227.

як 12 000 дес. землі. Нові магнати Катеринославського повіту були такі:

1. Князь О. О. В'яземський, тайн. совітн., генер. прокурор Сенату.

в Катериносл. ков.	37.400 дес.
в Херсонськ. пов.	14.847 дес.
Разом	52.247 дес.

2. Князь Г. О. Потьомкін, намісник Катеринославськ. намісництва.

в Катерин. пов.	8.438 дес.
в Бахмутськ. пов.	3.320 дес.
в Херсонськ. пов.	455 дес.
в Лизаветськ. пов.	30.228 дес.
Разом	42.441 дес.

3. Подружжя камергер граф. Скавронських.

в Катерин. пов.	11.400 дес.
в Новомоск. пов.	27.700 дес.
Разом	39.100 дес.

4. Граф. Безбородько, тайн. сов.

в Катерин. пов.	29.396 дес.
в Лизав. пов.	3.290 дес.
Разом	32.686 дес.

5. Кн. Прозоровський, команд. військ на півдні Росії.

в Катерин. пов.	80 дес.
в Новомоск. пов.	29.000 дес.
в Павлоградськ. пов.	2.300 дес.
Разом	31.380 дес.

6. Граф Розумовський, останній гетьман.

в Катерин. пов.	28.500 дес.
в Костянт. пов. — не одмежовано, усього 10 сіл		

Загальна сума — невідома

7. Ген.-майор Леванідов.

Новомосковськ. пов.	25.500 дес.
Олександрійськ. пов.	2.998 дес.
Разом	28.498 дес.

8. Князь Любомирський, бригад.
Херсонськ. пов. 28.400 дес.
9. Гофхірургіус, надв. сов. Зоммер та його діти.
Катерин. пов. 12.600 дес.
Новомоск. пов. 12.000 дес.
Олексопільськ. пов. 3.000 дес.

Разом 27.600 дес.
10. Ген.-пор. Чертков, колишн. губернатор Озівської губернії.
Катерин. пов. 23.000 дес.
Костянтиноградськ. пов. 3.145 дес.

Разом 26.145 дес.
11. Ген.-майор Голцін.
Катеринославськ. пов. 22.800 дес.
12. Віце-канцлер гр. Остерман.
Херсонськ. пов. 22.100 дес.
13. Ген.-м. Сінельников, правит. Катерин. намісництва.
Катерин. пов. 18.420 дес.
Костянтиноградськ. пов. 3.600 дес.

Разом 22.020 дес.
14. Неплюєв, тайн. сов.
Катерин. пов. 22.000 дес.
15. Чернишов, віце-презид. колегії.
Катерин. пов. 22.000 дес.
16. Кн. Трубецький.
Донецьк. пов. 21.500 дес.
17. Плещеев, прем. майор.
Новомосковськ. пов. 21.000 дес.
18. Норов, ген.-майор.
Слов'янськ. пов. 12.000 дес.
Катерин. пов. 5.800 дес.

Разом 17.800 дес.

19. Граф Рум'янцев, нам. Київ. намісн.

Катерин. пов.	8.500 дес.
Херсонськ. пов.	8.663 дес.
Разом	17.163 дес.

20. Мерлін, підпоручник.

Херсонськ. пов.	17.000 дес.
-----------------	-----------	-------------

21. Ген.-майор Толстой.

Катерин. пов.	11.400 дес.
Херсонськ. пов.	4.648 дес.
Разом	16.048 дес.

22. Ген.-м. Кутузов-Голенищев.

Павлгр. пов.	12.000 дес.
Павлгр. пов.	3.000 дес.
Разом	15.000 дес.

23. Амати, «італієць».

Новомосковськ. пов.	6.000 дес.
Херсонськ. пов.	9.000 дес.
Разом	15.000 дес.

Можливо, що наш реєстр неповний але за інших ми не можемо взяти відповідальність, що це не 2 брати, не батько з сином, не однофамільці. Навіть і в цьому реєстрі — я не певна, що кн. Голіцин тільки один, а не 2 брати, бо в списках не зазначено ініціалів.

Усього магнатські латифундії відібрали в цілому намісництві 588 047 десятин, себто 10,0% всього поміщицького землеволодіння, або 3,1% всієї площі корисної землі намісництва.

III.

Людність країни за Атласом складалася з 385 153 чолов. та 339 525 жін., або 724 678 об. стат. Таку цифру дає передмова, що її ми вже були цитували раніш. Таку саму цифру чоловіків дає й післямова, але підраховуючи всі загальні цифри повітів, дані в Атласі, бачимо невеличку різницю, а саме: чолов. 385 093, а жін. 339 525, себто в передмові дано таку саму цифру жінок, як і по повітах. У післямові цифри жінок не дано зовсім. Окрім того у післямові ще додаткові відомості про людність, що не увій-

шла до пояснень до мап, а саме — дворян 1 590, духівництва 2 927, поміщицьких «кабальнихъ» 57, «непомнящихъ родства» 1, циганів 506, разом 390 232. На жаль, не дано зовсім додаткових відомостей про жінок цих станів людности. Отже в цілому це дає 390 232 чол. та 339 525 жін., разом 729 757 об. ст.

Розподілялася ця людність по повітах дуже нерівномірно: одні повіти залюднено густо, інші — рідко. Таблиця № 14 подає конкретні цифри, що малюють густоту людности, залежно від того, скільки душ припадало на 1 квадр. верству. Як видно з цієї таблиці, а також мапи № 3, різниця між повітами була надзвичайна (див. табл. № 14).

Як видно з цієї таблиці, різко вирізняються з одного боку повіти Полтавський та Кременчуцький, Павлоградський, Маріупільський та Херсонський — з другого. Густина людности в перших двох повітах наближається навіть до густоти деяких повітів за 100 років — р. 1897 — Херсонського, Верхньодніпрянського, і перебільшує густину Павлоградського та Маріупільського.

Порівнюючи густину людности двох граф р. 1787 та 1897, бачимо, що зростала вона дуже нерівно — тимчасом як у старих залюднених повітах збільшувалася в 2, в 3 рази, у середніх — у 5, у 6, у 7 разів, у нових вона збільшилася в 10, у 14, ба навіть у 26 та в 43 рази от як у Маріупільському та Херсонському повітах. Ці велетенські цифри яскраво промовляють якими напрямками йшов колонізаційний струмінь, і які землі найбільш сприяли йому: це, за винятком Маріупільського повіту, ті повіти, де переважало поміщицьке землеволодіння.⁶⁹ Пояснення для цього факту ми бачимо далі.

Переходимо тепер до розгляду даних про людність по повітах.

Треба мати на увазі, студіюючи матеріал Атласу, що до цих цифр людности, так само й до цифр кількості землі, що належала окремим групам людности в жадному разі не можна ставитися як до математично певних. Навпаки, вони мають значіння тільки приблизних, більш-менш певних. У кожному повіті дано од 120 до 350 дач, а у кожній дачі зазначено, як ми вже писали, кількість десятин та «душ», в кожному повіті прикінці дано підсумок «итого во всемъ N уѣздѣ: xx душъ муж. роду, xx душъ женск. р., xx десятинъ земли удобной, xx земли неудобной». Та коли ми підрачуємо кількість цих душ та кількість десятин, то вони ніде не відповідають цілком цим підсумкам.

⁶⁹ Див. картогр. № 3.

Таблиця № 14.

СКІЛЬКИ ДУШ ПРИПАДАЛО НА КВАДРАТОВУ ВЕРСТВУ

Назва повітів	Дані Атласу на квадрат- тову верству			Дані пере- пису 1897 р. ^б	Збільши- лося в
	Чолов.	Жінок	Разом	Р а з о м	
Полтавський а	17,4	16,3	33,7	76,4	2,2 раза
Кременчуцький	13,3	12,8	27,2	81,6	3,0
Олександрійський	8,0	7,6	15,3	—	—
Костянтинградський	6,2	5,7	11,9	43,3	3,6
Олександрійський	6,2	5,6	11,8	48,3	4
Слов'янський	3,9	3,6	7,6	—	—
Лизаветський	4,0	3,5	7,3	43,9	6,0
Донецький	3,8	3,3	7,1	39,0	5,5
Новомиргородський	2,3	2,2	4,6	33,4	7,2
Бахмутський	2,2	2,0	4,2	41,0	9,7
Новомосковський	2,1	1,6	3,8	{ 45,5 30,3	{ 11,9 6,1
Катеринославський	2,0	1,6	3,7	{ 54,0 34,3	{ 14,7 9,2
Павлоградський	1,6	1,4	3,0	32,4	10,6
Маріупільський	0,7	0,5	1,2	{ 32,1 17,7	{ 26,7 15
Херсонський	0,5	0,2	0,8	34,9 ^в	43,6
Пересічно	2,8	2,5	5,4		

^а Треба додати, що тут ми беремо для всіх повітів усю площу, окрім Полтавського та Кременчуцького, де зазначено тільки придатну землю.

^б Тут використано цифри: «Первая перепись населения Российской империи». Издание Центр. Статист. Ком. Внутр. Дѣль, под редакцією Н. А. Тройницкаго, т. XVII. Херсонская губернія, стор. V, т. XIII, Катеринославская губ., стор. IV, т. XXXIII. Полтавская губ., ст. XII, т. XII, З. В. Донец. ст. IV. Порівнювати старі повіти з пізнішими дуже важко, бо деякі повіти змінили свої межі, і через те й цифри людности не відповідають, деякі повіти не існують (як, напр., Олександрійський), деякі змінили назви, як Донецький. На території намісництва з'явилися нові повіти: Верхньодніпрянський з частини Катеринославського, Олександрійський з частини Новомосковського та Маріупільського, Ананьївський з частини Новомиргородського, то-що. Найбільше змін зазнав Маріупільський повіт, що наприкінці XIX ст. охоплював не більш як четвертину повіту кінця XVIII стол.; інші частини перейшли до області Війська Донського. Отже, наше порівняння має лиш умовний характер. Треба попередити, що для Катеринославського я ставлю 2 цифри: Катеринославського та Верхньо-

МАПА ЗАЛЮДНЕННЯ НАМІСНИЦТВА ПРИПАДАЄ ДУШ НА КВАДРАТОВУ ВЕРСТУ

Реальний факт — розбіжність повітових підсумків з підсумками, складеними для цілого намісництва, як-найкраще підтримують у цьому випадкові гадку, що її висловив на початку ХХ в., дослідник статистичних матеріалів ХVІІІ в., В. Е. Ден; студіюючи статистичні відомості кінця ХVІІІ в., матеріали п'ятого перепису різних губернь, він звернув увагу на розбіжність цифр і висловивсь так «... существующія въ печати цифры населенія по 5 ревизіи для многихъ губерній близко подходят другъ къ другу, но для другихъ губерній обнаруживаютъ крупныя противорѣчія, подрывающія довѣріе къ нимъ и дѣлающія пользование ими совершенно невозможнымъ. Нѣтъ сомнѣнія, что если бы мы имѣли данныя по уѣздамъ, то эти данныя обнаружили бы еще большія противорѣчія».⁷⁰ Тут якраз знайшлися ці повітові цифри, і «обнаружили ... противорѣчія». Я покликуюся на слова В. Е. Дена, щоб підкреслити, так-би мовити «законність», «природність» цих розходжень для документа кінця ХVІІІ в.

Та передо мною усе-ж повстало реальне завдання — якось погодити ці розходження: з одного боку стояли різні цифри, що давали більш-менш нові підсумки по повітах, а з них і нові підсумки для цілого намісництва, з другого боку підсумки повітові, які більш-менш відповідали підсумкові, даному для цілого намісництва для цього року, що теж більш-менш відповідав підсумкам інших років. Я свідомо обрала інший шлях: я беру підсумки людности повітів, як щось певне, і до них пристосовую підсумки всіх окремих категорій людности, себ-то складаю всі цифри, крім однієї — поміщицьких селян, і цю суму відлічую од загальної суми людности повіту, вважаючи, що решта повинна відповідати цифрі поміщицьких селян. Я беру цю категорію тому, що вона 1) трапляється по всіх повітах (окрім поміщицьких постійний характер мали тільки мешканці міста; їх було обмаль), 2) вона досить значна, і різниця в декілька десятків — навіть і сот — не дуже відбивається ні на загальних висновках, ні на відсотках.

дніпрянського повітів ХІХ в., для Новомосковського того-ж-таки та Олександрійського, для Маріупільського — того-ж-таки та землі В. Донського.

^в Про те, які непевні навіть при кінці ХІХ в. статистичні відомості, свідчать цифри густоти людности деяких повітів, що подав відомий статистик О. О. Русов р. 1888: Олександрійський — 36,18 (перепис 1897 р. — 48,32), Лизаветський — 24,7 (перепис — 43,3). Матеріали для оцѣнки земель Херс. губ. Александр. У. стор. 59.

⁷⁰ В. Э. Денъ, Населеніе Россіи по пятой ревизіи, Зап. М. Универс. Юрид. Фак. 1902, стор. 9.

Щоб пояснити на прикладах характер цієї різниці, я поклика-
тимуся на ті повіти, в яких різниця була більша.

Повіт	Фатично			Дано			Різниця
	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	
Маріупільський	20 675	16 247	36 922	21 275	16 231	37 506	—584
Слов'янський	30 315	27 948	58 263	30 279	28 447	58 726	—463
Катеринославськ.	23 477	18 630	42 107	23 533	18 690	42 223	—116
Новомосковський	22 227	17 038	39 265	22 295	17 057	39 352	— 87

Тут різниця значно відбивається лиш на Маріупільському повіті, бо там поміщицьких селян було обмаль, і це треба мати на увазі, розглядаючи таблиці людности.

Розподілялася людність за різними категоріями, не соціальними, а територіальними, у зв'язку з тим, як зазначено різні земельні ділячки в Атласі, так, як подає таблиця № 15.

Таблиця ця подає цифри людности відповідно до тих категорій, які зазначено в Атласі. Таблиці № 16 та 17 подають той самий матеріал, тільки підрахований у ‰: таблиця № 16 подає ‰ людности окремого повіту, що припадала на ту або іншу категорію.

Додаткову до таблиці № 16 ми маємо в таблиці № 17, де подано ‰ людности кожної категорії щодо людности цілої країни.

Розгляньмо зміст різних граф. Перша графа — людність міст. Ясно, що міська людність не відгравала значної ролі в життю країни: по містах мешкало лиш 8,0‰ усієї людности намісництва. За винятки з загального правила можна вважати лиш 4 повіти: Маріупільський, де по містах мешкало 38,8‰ усієї людности повіту, або 25,1‰ усієї міської людности намісництва, потім — Херсонський — 12,3‰ люд. повіту та 3,8‰ країни, далі — Полтавський — 11,4‰ людности п., або 15,3‰ м. людности країни, та Бахмутський — 10,7‰ людности повіту та 5,8‰ усієї міської людности країни. Перша цифра цілком ясна: її дали густо залюднені осередки: Нахичевань, Таганрог, Маріупіль; друга цифра — Херсонський повіт — вражає тим, що між ‰ повіту та намісництва зовсім нема відповідности: річ у тім, що при невеликому залюдненні повіту штучне залюднення міст дало перевагу першій графі. Звернувши увагу на те, як розподілювано

ДОДАТОК

ЗАНО ЛЮДНІСТЬ ПО ПОВІТАХ

Іськових	Одноворців				Одставних солдатів			Людність фортець			Людність монастирських дач			Чужинців			Людність поміщицьких дач			В цілому намісництві			
	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1 217	1 151	2 368	—	—	—	6 758	6 665	13 423	40 205	37 674	77 879
9 839	21 192	741	744	1 485	—	—	—	—	—	—	705	627	1 332	—	—	—	11 189	9 989	21 178	39 014	35 773	74 787	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	251	213	464	—	—	—	6 523	5 900	12 423	37 674	35 278	72 952	
—	—	8 291	8 398	16 689	—	—	—	—	—	—	1 357	1 249	2 606	—	—	—	13 329	12 324	25 653	30 279	28 447	58 726	
1 601	3 615	5 107	5 057	10 164	—	—	—	—	—	—	387	323	710	—	—	—	15 305	13 758	29 063	29 542	27 183	56 725	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13 092	11 910	25 002	29 736	26 516	56 252	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11 311	10 256	21 567	28 333	25 606	53 939	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9 591	8 936	18 527	22 352	20 947	43 299	
—	—	—	—	—	290	136	426	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9 482	7 243	16 725	23 533	18 690	42 223	
—	—	3 624	3 511	7 135	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12 325	10 760	23 085	20 778	18 559	39 337	
6 867	15 974	—	—	—	596	270	866	364	218	582	750	641	1 391	—	—	—	10 087	7 958	18 045	22 295	17 037	39 332	
—	—	330	319	649	315	109	424	757	504	1 261	—	—	—	7 339	6 691	14 030	1 372	207	1 579	21 275	16 231	37 506	
—	—	1 993	1 900	3 893	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6 370	5 764	12 134	16 157	15 077	31 234	
887	1 609	1 860	1 544	3 404	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4 752	3 832	8 584	13 480	11 393	24 873	
149	421	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	10	26	277	263	540	3 159	2 491	5 650	10 440	5 114	15 554	
19 343	42 811	21 946	21 473	43 419	1 201	515	1 716	1 121	722	1 843	4 683	4 214	8 897	7 616	6 954	14 570	134 645	117 993	252 638	385 093	339 525	724 618	

Назва повіту				Містечка			Поселення різних категорій												
							Казенних			Державних			Волосних			Економічних			В
	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.
Полтавський	4 544	4 319	8 863	9 166	8 654	17 820	18 520	16 885	35 405	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Олександрійський	1 390	1 286	2 676	10 232	10 017	20 249	3 404	3 271	6 675	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11 353
Кременчуцький	2 535	2 032	4 567	20 097	19 389	39 386	8 268	7 844	16 112	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Слов'янський	1 609	1 530	3 139	—	—	—	5 693	4 946	10 639	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Костянтиноградський	314	309	623	6 415	6 135	12 550	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2 014
Олександрійський	431	366	797	4 186	3 410	7 596	12 027	10 830	22 857	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Лизаветський	2 526	2 220	4 746	1 112	1 166	2 278	13 384	11 964	25 348	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Новомиргородський	1 512	1 482	2 994	498	508	1 006	10 751	10 021	20 772	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Катеринославський	2 157	1 794	3 951	1 291	388	1 679	10 313	9 129	19 442	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Донецький	311	384	695	—	—	—	1 700	1 694	3 394	744	505	1 249	1 630	1 503	3 133	444	202	646	—
Новомосковський	1 391	1 083	2 474	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9 107
Маріупільський	7 995	6 562	14 557	—	—	—	1 925	839	2 764	1 242	1 000	2 242	—	—	—	—	—	—	—
Бахмутський	1 761	1 594	3 355	—	—	—	4 990	5 048	10 038	1 043	771	1 814	—	—	—	—	—	—	—
Павлоградський	1 305	1 061	2 366	—	—	—	4 841	4 069	8 910	—	—	—	—	—	—	—	—	—	722
Херсонський	1 682	533	2 215	401	251	652	4 633	1 417	6 050	—	—	—	—	—	—	—	—	—	272
Разом	31 463	26 555	58 018	53 398	49 818	103 216	100 449	87 957	188 406	3 029	2 276	5 305	1 630	1 503	3 133	444	202	646	23 468

‰ ЛЮДНОСТІ КРАЇНИ ПО ПОВІТАХ.

Назва груп людности	Міста	Містечка	Селяни різних категорій							Фортці	Манастир. села	Чужинці	Поміщ. селян	Разом	
			Скарбових	Державних	Волосних	Економічних	Військових	Однодворців	Відставних солдатів						
Назва повітів															
Полтавський	11,4	23,0	45,4	—	—	—	—	—	—	—	3,0	—	17,2	100	
Олександрійський	3,6	27,1	8,9	—	—	—	—	28,3	2,0	—	1,8	—	28,3	100	
Кременчуцький	6,3	54,0	22,1	—	—	—	—	—	—	—	0,6	—	17,0	100	
Слов'янський	5,4	—	18,1	—	—	—	—	—	28,4	—	4,4	—	43,7	100	
Костянтиноградський	1,1	22,1	—	—	—	—	—	6,4	17,9	—	1,3	—	51,2	100	
Олександрійський	1,4	13,5	40,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	44,5	100	
Лизаветський	8,8	4,2	47,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40,0	100	
Новомиргородський	6,9	2,3	48,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	42,8	100	
Катеринославський	9,4	4,0	46,0	—	—	—	—	—	—	1,0	—	—	39,6	100	
Донецький	1,8	—	8,6	3,2	8,0	1,6	—	—	18,1	—	—	—	58,7	100	
Новомосковський	6,3	—	—	—	—	—	—	40,6	—	2,2	1,5	3,5	—	45,9	100
Маріупільський	38,8	—	7,4	6,0	—	—	—	—	1,7	1,1	3,4	—	37,4	4,2	100
Бахмутський	10,7	—	32,2	5,8	—	—	—	—	12,5	—	—	—	—	38,8	100
Павлоградський	9,5	—	35,8	—	—	—	—	6,5	13,7	—	—	—	—	34,5	100
Херсонський	14,2	4,2	38,9	—	—	—	—	2,7	—	—	—	0,2	3,5	36,3	100
Разом	8,0	14,3	26,0	0,7	0,4	0,1	5,9	6,0	0,2	0,3	1,2	2,0	34,9	100	

Таблиця № 17.

‰/‰ ЛЮДНОСТИ ЦІЛОЇ КРАЇНИ, ЩО ПРИПАДАЛИ НА ОКРЕМУ КАТЕГОРІЮ

Назва груп людности	Міста	Містечка	Селян різних категорій					Однорорців	Відставних солдатів	Фортеці	Манастир. села	Чужинці	Поміщ. сіл	‰/‰ людности повігү
			Скарбових	Державних	Волосних	Економічних	Військових							
Назва повітів														
Полтавський	15,3	17,3	18,8	—	—	—	—	—	—	—	26,6	—	5,3	10,8
Олександрійський	4,6	19,6	3,6	—	—	—	49,5	3,4	—	—	15,0	—	8,4	10,3
Костянтиноградський	1,1	12,1	—	—	—	—	—	—	—	—	5,2	—	4,9	10,0
Слов'янський	5,3	—	5,7	—	—	—	—	38,4	—	—	29,3	—	10,2	8,1
Кременчуцький	7,8	38,2	8,5	—	—	—	8,4	23,4	—	—	8,0	—	11,5	7,0
Олександрійський	1,4	7,4	12,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9,9	7,8
Лизаветський	8,2	2,2	13,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8,5	7,4
Новомиргородський	5,2	1,0	11,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7,3	6,0
Катеринославський	6,8	1,6	10,3	—	—	—	—	—	24,8	—	—	—	6,6	5,8
Донецький	1,2	—	1,8	24,6	23,5	100	—	16,4	—	—	—	—	9,2	5,4
Новомосковський	4,3	—	—	—	—	—	37,3	—	50,5	31,6	15,6	—	7,2	5,4
Маріупільський	25,1	—	1,5	41,0	42,3	—	—	1,5	24,7	68,4	—	96,3	0,6	5,2
Бахмутський	5,8	—	5,3	34,4	34,2	—	—	9,0	—	—	—	—	4,8	4,3
Павлоградський	4,1	—	4,7	—	—	—	3,8	7,9	—	—	—	—	3,4	3,4
Херсонський	3,8	0,6	3,2	—	—	—	1,0	—	—	—	0,3	3,7	2,2	2,2
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

людність по статях, побачимо надмірну різницю між чоловіками та жінками — чолов. 1 628, жін. тільки 533. Ясно, що в цілій міській людності намісництва така дрібна цифра як 2 215 д. об. статів не дала переваги Херсонському повітові. Приблизно так було й з Бахмутським повітом. Інакше було з Полтавським повітом: людність Полтави, що забезпечила йому почесне місце серед міст цілого намісництва — дала й перевагу міській людності повіту поміж усією міською людністю країни.

У 2 графі — містечка, треба теж застерегти, що «військових селян», що мешкали по містечках Олексоп. повіту ми рахуємо вкупі з військовими селянами. Бачимо, що, не рахуючи цих військових селян, в містечках мешкало 14,3%. Тут визначаються 4 повіти: Кременчуцький — де по містечках мешкало 54,0% усієї людности, або 38,2% усієї людности містечок. Олександрійський — 27,1% людности, або 19,6% намісництва та Полтавський — 23,0% людности повіту, або 17,3% людности містечок. Певною мірою на четверте місце можна поставити Костянтиноградський повіт (22,1% усієї людности повіту, або 12,1% людности усіх містечок країни), та це можна зробити з обмеженням — річ у тім, що автор Атласу сполучив в одне, під назвою «містечко Ст. Водолаги» — людність Старих, Нових Водолаг та ще й села Караванського. Отже розділити їх не можна. Цікаво, що в реєстрі залюднених місьць повіту зовсім не зазначено містечок, а тільки 5 сіл. У цілому на містечка припадало 14,3% усієї людности країни.

Третя графа, людність скарбових сіл, яка охоплює 26,0% усієї людности намісництва, показує, що в деяких повітах ця категорія людности була дуже міцна. Так у Новомиргородському повіті скарбові села давали 48,0% людности цілого повіту, або 11,0% людности усіх скарбових сіл намісництва, в Лизаветському — 47,0% повіту та 13,5% усіх сіл, в Катеринославському — 46,0% повіту або 10,3% усіх сіл, у Полтавському — 45,4% повіту або 18,8% усіх сіл, в Олександрійському — 40,6% повіту або 12,1% усіх скарбових сіл намісництва. Цифри людности Новомиргородського, Лизаветського та Олександрійського повітів ясні: це наслідки колишніх поселених полків сербських та російських, як ті полки Хорвата, Слобідський, далі — Чорний, Жовтий гусарські, Лизаветський пікінерний, перетворені згодом на звичайні скарбові села. У Катеринославському було разом два чинники: з одного боку велика рівняючи кількість скарбових сіл, з другого рідка людність поміщицьких дач, що забезпечило людності скарбових сіл високий % людности повіту. У Полтавському

повіті існували давні, густо залюднені села, з людністю в декілька тисяч, як Диканька — 4 008 об. ст., Жуки — 2 289, Н. Млини — 2 709, то-що.

З другого боку найменший відсоток скарбових сіл дали Маріупільський пов. — 7,4⁰/₁₀₀ людности повіту або 1,5⁰/₁₀₀ усіх сіл, Донецький — 8,6⁰/₁₀₀ людности повіту або 1,8⁰/₁₀₀ усіх сіл та Олександрівський — 8,9⁰/₁₀₀ людности повіту або 3,6⁰/₁₀₀ людности усіх скарбових сіл. У Костянтиноградському та Новомосковському скарбових сіл зовсім не визначено, тільки тут треба пам'ятати, що в Костянтиноградському деяку кількість скарбових сіл прилучено до містечка Водолаг.

Треба зазначити, що цифри мешканців скарбових сіл Атласу розбігаються з тими за 1787 рік, для Херс. пов., які подано на підставі П. С. З. в «Матер. для оцѣнки земель Херс. губ.», т. VI, стор. 133-134.

Четверта графа — державні селяни, яких бачимо тільки у трьох повітах Донецькому, Бахмутському та Маріупільському в невеличкій кількості (в першому 3,2⁰/₁₀₀ людности всього повіту, в двох останніх — по 5,8 та 6,0⁰/₁₀₀), в цілому давали тільки 0,7⁰/₁₀₀ усієї людности країни. Треба звернути увагу на те, що з приводу «государственныхъ поселянъ» Потьомкін писав до правителя намісництва, ген.-м. Тутолміна, р. 1784, з приводу відомости, де було зазначено «государственные поселяне и воинские . . . соединить ихъ въ одно названіе в о и н с к и х ъ », та, як видно, цього не було здійснено ще й р. 1787.⁷¹

П'ята графа ще менша: це «волостные поселяне» в Донецькому повіті — їм належало там тільки 8,0⁰/₁₀₀ людности або 0,4⁰/₁₀₀ усієї людности намісництва; цю групу теж можна було б прилучити до двох попередніх.

Шоста графа — «экономическіе крестьяне» — їм, як ми вже були бачили на таблиці № 9, було приділено чимало землі, але з Росії їх ще не переселено і перші їх авангарди з'явилися тільки в незначній кількості у тому таки Донецькому повіті. З них було лиш 1,6⁰/₁₀₀ усієї людности повіту, або 0,1⁰/₁₀₀ усієї людности намісництва.⁷²

Сьома графа — так звані військові поселення, у цілому становили 5,9⁰/₁₀₀ усієї людности намісництва. Вони були поселені в

⁷¹ А. А. Скальковскій, Хронол. Обзор., I, стор. 167.

⁷² Як відомо, р. 1781 дозволено перевести до «Новоросії» 20,000 з Великоросії, а окрім того перейти своєю охотою 24,000 душ економічних селян. Для них і приділено землі, але з переселенням їх справа затрималася. Д. І. Багалій, Заселення, стор. 68.

М. М. Владиміровъ, Первое столѣтіе Екатеринослава, ст. 9.

6 повітах: найбільше в Олександрійському, де їм належало 28,3% усієї людності повіту, або 49,5% усієї кількості військових поселенців. Далі йде Новомиргородський повіт — 40,6% людності повіту або 37,3% усіх військових поселенців, далі — Павлоградський повіт — 6,5% усієї людності або 3,8%, потім у Костянтиноградському 6,4% людності повіту або 8,4% усієї кількості, трохи в Херсонському — 2,7% людності або 1,0% усієї кількості військових поселенців.

Восьма графа — однодворці. У цілому їх було мало не стільки, скільки й попередньої групи — 6,0% усієї людності. Їх розташовано в 7 повітах: перше місце належало Слобідському повітові — 28,4% усієї людності або 38,4% всіх однодворців намісництва, друге Донецькому повітові — 18,1% повіту або 16,4% усіх однодворців, третє Костянтиноградському — 17,9% повіту та 23,4% усіх однодворців. Значно менше — в Павлоградському — 13,7% людності або 7,9% усіх, в Бахмутському — 12,5% людності або 9,0% усіх та в Маріупільському — 1,7% людності повіту або 1,5% всіх однодворців.

Дев'ять графа — одставні салдати. Це була невеличка купка, що в цілому дала лиш 0,2% усієї людності намісництва. Розташовано було цих салдатів по 3 повітах — в Новомиргородському, Катеринославському та Маріупільському. Тут становили незначну частину людності у першому, Новомиргородському — 2,2% людності або 50,5% всіх салдатів, у Маріупільському — 1,1% людності або 24,7% всіх та в Катеринославському — 1,0% людності або 24,8% усіх одставних салдатів. Як відомо, ця спроба — використати для хліборобства та взагалі сільського господарства одставних ветеранів була дуже невдала, і ці люди, зранені, похилого віку, не дали нічого корисного для господарства.⁷³

Щодо змісту, по суті можна було б об'єднати до одної графи перелічені вище 3-9 графи, бо все це — поселенці різного типу скарбових сіл. Коли б ми це зробили, ми дістали б у цілому 39,38% усієї людності намісництва, а коли б до цього додати ще 14,2% людності містечок, які наближалися до сіл, то виявилось б, що людність різних категорій не поміщицьких сіл давала

⁷³ В. Э. Денъ, *op. cit.*, т. II, стор. 73—74.

З приводу поселення одставних солдатів губерн. Н. Д. Языков писав полк. Сінельникову, щоб їх поселили по 4 в кожну хату, щоб зменшити витрати «въ разсуждені ихъ безженства, а послѣ, если кто изъ оныхъ отыщеть жену свою, или вновь оженился, тогда для оныхъ женатыхъ всѣми обще построить особый дворъ». Дніпроп. крайарх., ф. Новор. губ. канц., в. 131, № 4295, арк. 68.

в цілому 53,6% усієї людности країни, себто давала більше ніж половину усієї людности.

Десята графа — людність фортець. Її небагато, її соціальний стан непевний, непевне і призначення земель, якими вона користалася. У цілому для всього намісництва людність фортець дала 0,3%. Ми бачимо її, відокремлено, тільки в 2 повітах Маріюпільському, де вона дала 3,4% усієї людности повіту або 68,4% всіх, і в Новомосковському 1,5% людности повіту та 31,6% усієї людности фортець.

Одинацята графа — людність монастирських сіл та деревень. У цілому її теж небагато, 1,2% усієї людности намісництва. По повітах її поділено було так: як вже зазначувано попереду, монастирські маетки були тільки в 7 повітах. Найбільше людности було в Слов'янському повіті — 4,4% усієї людности повіту або 29,3% усіх монастирських селян, далі в Новомосковському — 3,5% або 15,6%, в Полтавському повіті 3,0% людности або 26,6% усіх селян, в Олександрівському — 1,8% усієї людности повіту або 15,0% усіх, Костянтиноградському — 1,3% повіту або 8,0% усіх, в Кременчуцькому 0,6% (або 5,2%) та в Херсонському 0,2% людности повіту або 0,3% усіх монастирських селян. Тут, як ми вже були зазначали попереду, монастирську людність скупчено тільки в давніх повітах, за винятком самого Херсонського та почасти Новомосковського, хоч тут ми маємо рештки старого Самарського монастиря з його маетками.

Дванадцята графа — чужинці. Це теж у цілому дає 2,0% усієї людности країни. Цих «чужинців» поселено в 2 повітах — у Маріюпільському, де вони дали 37,4% усієї людности повіту або 96,3% всіх чужинців, та в Херсонському, де їх було 3,5% людности повіту або 3,7% усіх чужинців. У першому повіті — це переважно греки з Криму, вірмени звідтіля ж та невеличка купка місцевих кімликів (459 чол. та 439 жін., разом 898 душ), у Херсонському — це переважно арнаути та невеличка купка шведів. У третьому повіті, Новомиргородськ., де було приділено величезні площі землі для поселення арнаутів, вони ще залишалися порожні, бо арнаутів ще не було поселено.

Тринадцята графа — людність поміщицьких дач, у цілому дає 34,9% усієї людности країни, себто являє собою другу міцністю групу; перша скарбові поселяни різних груп, і друга — поміщицькі. Коли ми порівнюємо загальні цифри людности цих двох груп з загальною кількістю приділеної їм землі, то побачимо значну різницю: як ми бачили з таблиці № 10, під скарбових селян усіх груп було дано лиш 23,5% придатних земель,

і на них вони дали 39,3% усієї людности; дідичі користалися 48% усієї придатної землі й оселили на них лиш 34,9% усієї людности.

Переходячи до детальнішого огляду людности на поміщицьких землях, побачимо, що, незалежно од кількості земель, людність на поміщицьких дачах розташувалася отак. Перше місце належало Донецькому повітові, де поміщицьких селян було 58,7% усієї людности повіту або 9,2 усіх пом. селян, друге — Костянтиноградському — 51,2% всього повіту або 11% всіх, третє — Новомосковському — 45,9% всього повіту або 7,2% усіх, далі — Слов'янському — 43,7% людности повіту або 10,2% усіх, Новомиргородському — 42,8% всього повіту або 7,3% всіх та Олександрійському — 44,5% людности повіту або 9,9% усіх селян. З другого боку — найменше поміщицьких селян було в Маріюпільському — що й тут посів зовсім ізольоване становище, там поміщицькі селяни дали лиш 4,2% усієї людности повіту або 0,6% всіх пом. селян. Значно більше було в повітах давніх — Кременчуцькому — 17,0% всього повіту або 4,9% всіх та Полтавському — 17,2% людности повіту або 5,3% усіх поміщицьких селян.

Звичайно, оці абстрактні цифри ще не дають уявлення про те, якою мірою виконано головне завдання, поставлене, як роздавано землі запорозьких вольностей — якнайшвидше залюднити країну. Для цього більше матеріялу дасть таблиця № 18, на якій я даю підсумки того, по скільки десятин придатної землі припадало на одну душу в кожному повіті, а в межах повіту — в кожній групі людности.

У цій таблиці бачимо, що цілком відокремлюється од інших повітів Херсонський, який було найменше залюднено і в якому припадало на душу найбільше землі, пересічно 116,6 десятини на кожную душу. Пересічно наближається до нього Маріюпільський повіт, коли не виділяти незалюднених земель. П'ять повітів — Бахмутський, Новомиргородський, Новомосковський, Катеринославський та Павлоградський мали пересічно од 20,7 до 30,8 дес. на душу. Слов'янський, Донецький та Лизаветський — од 12,4 до 13,7 і Полтавський, Кременчуцький, Олександрійський, Костянтиноградський та Олександрійський — од 3 до 8,6 дес. на душу. Тут може викликати запитання тільки становище двох старих повітів — Лизаветського та Новомиргородського, яким, здавалося б, слід було стати ближче до давніх повітів останньої категорії — з найменшою кількістю землі на душу, себто повітів густо залюднених. Це пояснюється тим, що до давніх повітів —

СКІЛЬКИ ДЕСЯТИН ПРИПАДАЛО НА ДУШУ

Назва повітів	Міста	Містечка	Скарбові	Державні	Волосні	Економічні	Військові	Одноворці	Одставні солдати	Фортеці	Манастирі	Чужинці	Поміщ. дачі	Пересічно в повіті
Полтавський	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,0
Кременчуцький	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4,0
Олександрійський	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5,9
Костянтиноградський	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8,1
Олександрійський	9,0	3,6	8,2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10,3	8,6
Слов'янський	0,9	—	11,7	—	—	—	—	5,5	—	—	9,6	—	17,0	12,4
Донецький	1,7	—	13,6	25,2	8,9	7,7	—	7,5	—	—	—	—	13,0	12,4
Лизаветський	1,6	4,4	8,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25,9	13,7
Бахмутський	7,2	—	15,0	14,4	—	—	—	5,2	—	—	—	—	29,5	20,7
Новомиргородський	3,8	9,2	18,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37,4	22,4
Новомосковський	1,2	—	—	—	—	—	6,3	—	27,7	30,9	13,1	—	38,2	23,0
Катеринославський	9,1	27,7	8,1	—	—	—	—	—	23,4	—	—	—	66,6	26,3
Павлоградський	9,2	—	31,7	—	—	—	14,8	7,0	—	—	—	—	40,7	30,8
Маріупільський	2,5	—	4,3	—	—	—	—	26,1	28,2	40,3	—	—	32,8	59,8
Херсонський	24,6	37,4	49,7	—	—	—	28,4	—	—	—	115,0	95,3	195,8	116,6
Пересічно	5,8	4,6	12,5	19,5	8,9	7,7	8,3	8,7	26,6	37,4	17,4	40,5	33,3	—

П р и м і т к и : 1. Підбиваючи підсумки — середню цифру десятин, що припадала на душу в окремій категорії, — ми брали лиш цифри повітів розмежованих.

2. Порівнюючи цю таблицю з даними р. 1888, бачимо, що різниця була велика в Олександрійському повіті, напр., р. 1888 припадало на душу тільки 2,76 дес., в Лизаветсько-му 3,6 дес., в Одеському 6,5 дес. (Матеріяли, т. III, стор. 79).

Новомиргородського було прилучено нову широку смугу землі на південь — частину Новопавлівського повіту, з земель запорозьких вольностей, а до старого Лизаветського, в південній частині приєднано частину Інгульського повіту — теж з запорозьких вольностей. Це й забезпечило їм місця між повітами з середньою й меншою густотою людности.

Звернувши увагу на окремі графи таблиці, побачимо, що в першій — міста пересічно в намісництві до 5,8 дес. на душу — виділяється різко Херсонський повіт: на нові міста було дано землю широко, розкішно, а людність збиралась помалу, цим і пояснюється ця надмірна цифра 24,6 дес. на душу. Далі бачимо, що в інших містах панують дві цифри або 9 (9,0 Олександрія, 9,1 Катеринослав, 9,2 Павлоград) або 1-2,5 — всі останні, окрім Бахмута — 7,2 дес. — це має своє пояснення; річ в тому, що до м. Бахмута було приписано 7 000 дес. землі для «соловаров», це й забезпечило високу цифру 7,2 д.

У 2 графі — містечка — виділяються знов таки з тих самих причин Херсонський та Катеринославський повіти (37,4 та 27,7 дес. на душу при 4,6 дес. пересічно на душу в містечках). Треба додати, що, як ми вже зазначали раніш, справа з «містом» в Катеринославському повіті була дуже небезпечна: тут міста ще не було, і за місто визнавали містечка ст. та н. Кодаки з їхніми землями.

3 графа — казенні поселяни мали пересічно 12,5 дес. на душу. Більш од цього мали поселяни Херсонського повіту (49,7 дес., причина таж сама, звичайно), потім — Павлоградського — 31,7 дес., та Новомиргородського — 18,3 д., менше — Маріупільського — 4,3, Олександрійського, Катеринославського та Лизаветського по 8,1 та 8,2 та 8,8 дес. на душу.

4 графа — державні поселяни — показує, що їхнє становище було трохи краще за казенних, вони мали пересічно 19,5 дес., а в Донецькому — 25,5 дес. на душу.

П'ята графа — небагато дає, бо вона торкається тільки одного випадку — Донецького повіту. Так само й графа шоста — економічні селяни.

Сьома графа — війські селяни — виявляє, що їхнє становище, не рахуючи Херсонського повіту — було не краще од інших — вони мали пересічно 8,3 дес. на душу.

Восьма графа — однодворці — дає більш-менш таку ж картину пересічно 8,7 дес. на душу, в Слов'янському та Бахмутському повітах навіть і менше 5,2 та 5,5, в Маріупільському — випадково 26,1 дес. на душу.

Дев'ята графа — одставні салдати — виявляє, що їм належало упривилейоване місце між усіма селянами, пересічно їм було дано по 26,6 дес. на душу, в окремих повітах — в Новомосковському та Маріупільському вони дістали по 27,7, по 28,2 дес. на душу.

Десята графа — фортеці, оскільки можна рахувати тут десятини на душі, припадало пересічно по 37,4 дес. на душу.

Одинадцята графа — монастирські селяни — не досить виразна: при невеликій кількості монастирських сіл (треба пам'ятати, що найбільша частина їх була в повітах нерозмежованих) зробив вплив на висновки Херсонський повіт, де було дано 3 000 дес., на монастир, де ще сливе й не було селян (26 доб. ст.), отож там припало 115 дес. на душу, тимчасом як у Слов'янському було 9,7 на душу, а в Новомосковському — 13,1 дес. на душу, себто не більше, як у казенних.

Дванадцята графа — чужинці — вже виразніші, тут ми бачимо при 40,5 дес. пересічно цифра, яку ми ще не зустрічали — припадає в Маріупільському повіті 32,8 дес. на душу, та в Херсонському — 95,3 дес. на душу, беручи на увагу, що справа йде не про окремих осіб, а про великі колонії, слободи — цифра чимала.

Тринадцята графа — поміщицькі поселяни. Тут ми бачимо величезні цифри: пересічне 33,3 дес. на душу. Навіть більше — перше місце належить звичайно Херсонському повітові — 195,8 дес. на душу, за ним іде Катеринославський — 66,6 дес., за ним — Маріупільський — 59,8; куди менше — Павлоградський — 40,7 дес., Новомосковський — 38,2 та Новомиргородський — 37,4 дес. на душу. З другого боку — не втягували до норми повіти Олександрійський — 10,3 дес. на душу, Донецький — 13,0 дес. та Слов'янський — 17,0 дес. на душу — чималою мірою, та Лизаветський та Бахмутський — по 25,9 та 29,5 дес. на душу. Тут нас з першого погляду вражає надмірна різниця між людністю поміщицьких земель та «казенних». Пояснення до цього можна знайти в тому принципові, за яким роздавали ці землі приділяючи землі під казенні села різних найменувань, звичайно мали на оці якусь певну кількість мешканців, і для них, пропорційно до їхньої кількості, і одмежовували землі. Так було, коли переводили селян з інших губернь, так було й тоді, коли так звані осадчі почали «осаджувати» села. Загальне правило було таке — осадчому приділяли землю під слободу в 100, 150, 50 дворів і одмежовували її тільки тоді, коли він заселив «надлежащимъ числомъ людей». Звичайно, не можна уявляти собі залюднення

країни як щось цілком правомірне, було багато помилок, надуживань і т. інш., але всеж можна вважати за більш-менш постійне явище, коли для казенних сіл приділяли землі «по дворах». Як бачимо, в графі № 3 було чимало вагань — 4,3 до 49,7 дес. на душу, але це пояснюється тим, що в повітах з давньою людністю вона збільшилася, стало тісніше, в деяких селах, де умови життя були кращі — людність зростала, там де було гірше жити — вона тікала й т. д. Ці вагання диктувало життя. У поміщицьких дачах справа стояла інакше. Дідичам приділяли дачі за наказом кн. Потьомкіна,⁷⁴ не менше як на 25 дворів і не більш як на 200, рахуючи по 60 дес. на двір, себто не менше як 1 500 дес. і не більше за 12 000 дес., як ми вже казали раніше. Але залюднити такі великі дачі в зазначений термін було занадто важко, й тому вважали за можливе зменшити кількість дворів на половину, і рахували залюдненими дачі, де до зазначеного терміну було поселено половину дворів. (на 1 500 дес. — 13 дворів).⁷⁵ Отже, вже в первісному плані — під заселення поміщицьких земель приділяно більше десятин, ніж у казенних селах. З другого боку, землі почали роздавати з 1775 року, і термін призначався 10 років, але не всі землі було роздано разом, навпаки — найбільше роздавали земель роками 1778—1783, себто термін для залюднення їх одсовували надалі. У реєстрах поміщицьких маєтків ми бачимо раз-у-раз, що на 5 000, 6 000 десятин землі в деяких дідичів було тільки 20, 30 чол. об. ст. Траплялися випадки, коли було й менше, а то й зовсім не було ані однієї людини. Такі випадки траплялися частіше в південних повітах, Херсонському, Катеринославському. Навпаки, в деяких випадках ми бачили, що на невеличкій дачі мешкало значно більше людей, ніж вимагали умови, але треба додати, що це було дуже рідко.⁷⁶

От у цьому невеличкому залюдненню поміщицьких дач, яке характеризує, за небагатьма винятками, поміщицьке господарство перших десятиліть після того, як зруйновано Січ, і треба

⁷⁴ Матеріали для історії Запорозж'я. Інструкція Азовск. губернатору В. А. Черткову. К. Старина, 1882, т. III, 327.

⁷⁵ К. Стар., 1882, т. III, Інструкції Черткову, п. II.

⁷⁶ Напр. у ген. м. Синельникова в дер. Широкий, на 12.500 д. придатної землі було тільки 18 чол. та 14 жін. (Катерин. пов.), у ген. М. Архарова — на 11.400 дес. придатної землі — 26 чол. та 11 жін. (Херсон. пов.), у підпор. Мерліна — на 17.000 дес. — 32 чол. та 27 жін. (того-ж повіту) не кажучи вже про зовсім незалюднені землі. Треба зауважити, що великі маєтки були залюднені гірше, ніж маленькі дачі.

шукати відповіді на запитання, яке ми поставили вище, студіюючи зростання людности країни за 100 років: чому колонізаційна хвиля пішла переважно в ті повіти, які за доби, коли складали Атлас, мали характер поміщицьких? Чому ці повіти за 100 років дали найбільший приріст людности?

Справа ясна: там, де густість, людности була більша, вона зростала переважно природнім шляхом, і тільки деякою мірою приймала до себе нових колоністів. Навпаки, до мало залюднених поміщицьких дач сами дідичі всіма способами закликали людність з різних країн, не обмежуючись «дозволеными мѣстами», як писали в наказах про залюднення Степової України, а охоче приймали до себе і втікачів-кріпаків з Росії, купували кріпаків, переводили «власних» людей, то-що. Оці землі і стали за ту «землю обѣтованную», куди протягом усієї доби кріпацтва тікали люди, і таким чином землі ці, і з зруйнуванням Січі не змінили свого характеру.⁷⁷

Треба звернути увагу й на те, що наші висновки — з приводу розподілу людности не відповідають тим, що дано в самому Атласі, на останній додатковій сторінці його. Річ у тому, що ми, підраховуючи різні групи людности, брали виключно вказівки самих пояснень до мап, напр., «місто NN, чолов. 000, жін. 000, землі придатної 000, непридатної 000»; «містечко NN, чолов. 000, жін. 000, землі і т. д., «казенне село NN, чол. 000», і т. д., зовсім не беручись розв'язувати питання про те, хто саме мешкав у цьому місті, або містечку. Тут були й купці, і міщани, і однодворці, і чужоземці, і різні представники інших соціальних груп людности країни. Мені здається, що ставитися до цих пояснень інакше дослідник і не має права, бо тут — правдиві, або хибні, але все ж таки дано певні цифри, і виділяти з містечок ті або інші класи він не має права. Це головне правило я порушила лиш тоді, коли перенесла частини містечок Олександрійського повіту до військових поселення, на підставі вказівок пояснень, що це «містечка воїнських поселення».

Далі, в додаткових поясненнях бачимо цілком новий розподіл людности незалежно од того, де вони мешкали, тільки на підставі належності до тих або інших соціальних груп. Тут чимало нових груп (як, напр., поміщицькі «крестьяне», «подданые», «служителя», «однодворческие крестьяне», «купцы», «мѣщане»), по-

⁷⁷ Щербина, Бѣглые и крѣпостные въ Черноморіи. К. Стар. 183, кн. 6. стор. 233—248. Д. І. Багалій, Заселення південної України, стор. 74. Матеріали для оцінки земель Херсонської губ., т. I, стор. 48, 49 та VI, стор. 143—144.

тім — розподіл чужоземців за національністю, а з другого боку, цілком бракує людности монастирських земель. Цікаве й те, що підсумки не відповідають (по окремих повітах Атласу дано 385 093 чолов., по розподілу за соціальними групами — 385 153 — різниця невеличка, тільки 60 чолов. при сумі — 385 153 — але все ж вона є). Гірше стоїть справа з порівнянням цих груп. Щоб це було виразніше, я друкую їм поруч обидва висновки, в першу графу я беру висновки реальні, ті, що дав розгляд пояснень до Атласу, в яких відбилися справжні умови життя окремих повітів. Треба попередити — що тут можливі невеличкі помилки — напр., у Слов'янському пов. стоять поруч с. Ямпіль та Криві-Луки, Мелова та Лозовенька, без зазначення, що це за села — їх я зарахувала до казенних, так само і в повіті Павлоградському села Троїцьке, Петропавлівка, Николаївка, Дмитрівка, Олександрівка, Василівка, Григоріївка, Покровська, Михайлівка, Гаврилівка та Іванівка. Але в цілому вони не дали б навіть і 1%.

Другу графу дають ідеальні висновки таго ж Атласу; в них немає ні розподілу по повітах, ні жіночої людности, ні загальних підсумків обох статів, а самі лиш чоловіки.

Порівнявши ці два графи, побачимо, що різниця між ними чимала. Людність міст звичайно складалася з купців та міщан — але чимала частина її не ввіходила, як видно, в ці групи (бо купці міщани дали тільки 16 668 чол.), а в нас дано 31 463 чол. Ясно, що тут мешкали й однодвірці (у нас не вистачає 1 212 чол.), і чужинці (теж не вистачає 3 497), а ми вже знаємо, що Нахичевань та Маріюпіль, а почасти й Таганрог залюднювали греки та вірмени.

Містечка: це одиниця, яку не знати як розікласти на соціальні групи: і ми її мусимо залишити, як «запасний фонд» — тут можна шукати і державних поселян, і чужинців, і міщан, і все, що хочете. Так само й фортеці: на форштаті їх звичайно жили міщани, цехові, могли бути й військові поселяни, і одставні салдати.

В Атласі, проти більшости сіл не-поміщицьких стоїть вказівка «казенное село», але в загальних підсумках ми не бачимо нічого, що-б відповідало цим «казеним селам». Ясно, що їхню людність об'єднано з другою категорією — військових селян. Це об'єднання природне, але шкодить йому те, що в першій графі ми бачимо окрему цифру «государственные села», і в загальних підсумках об'єднано в одну цифру «воинскихъ и государственныхъ поселень»; ще більша хиба в тому, що існує і друга графа «государственныхъ, дворцовыхъ (?) и экономическихъ по-

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ ПІДСУМКІВ АТЛАСУ

Підсумки по повітах		Підсумки загальні	
Міста	31 463	Купці	1 950
Містечка	53 398	Міщани	14 718
Фортці	1 121		
Казенні села	100 449		
Воїнські	23 468	воїнських	173 366
Державні	3 029	та	
Економічні	444	державних	2 799
Волосні	1 630		
Однодвірці	21 946	Однодвір.	23 067
		Однодв. поселян	91
Одставні	1 201		1 796
Кімлики	459		459
Чужоземці	7 157	греків	5 870
		вірмен	4 056
		грузинів	295
		шведів	423
Поміщ. селян	134 645	пом. під. і служ.	150 608
Манастир. сел.	4 683	пом. крест'янъ	5 655
	385 093		385 153

селянъ». Знак запитання означає те, що протягом пояснень до 15 повітів ми не бачили ані одного чоловіка, який належав би до цих «дворцовыхъ поселянъ».⁷⁸ Отож об'єднуючи економічних поселян з державними, автор висновку розбиває на неясних підставах групу «государственныхъ поселянъ» на дві — частину прилучає до військових, частину до економічних поселян.

Що це не переписувачева помилка, ясно з того, що коли б ми справді об'єднали тільки державних та економічних, то дістали б цифру 3 473, а в загальних висновках дано 2 799. Ясно, що частина «государственныхъ» чомусь пішла до «військових».

Далі, в нас у першій графі залишаються на самоті «волостные», їм не відповідає ані щось в другій графі. Тепер зробимо спро-

⁷⁸ З иншого джерела ми знаємо, що ще р. 1773 до Бахмутського повіту було переселено з Сівської провінції «собственныхъ Е. И. В. дворцовыхъ крест'янъ . . . не менше 70 семействъ». (Дніпропетр. край-арх., ф. Новорос. губ., № 2293, арк. 1—3).

бу підбити підсумки; вони отакі: людність казенних, військових, державних, волосних та економічних поселень — 131 371 чолов., а разом із містечками — 184 769 чоловіка. У загальних підсумках, об'єднуючи військових, державних та економічних поселенців, маємо цифру 177 165 чолов. Або — в першій графі зайвих 7 604.

Це цілком зрозуміле — бо в містечках могли мешкати й інші — хоч з тих самих однодвірців, та одставних салдатів — яких по нашій першій графі менше, ніж у загальних висновках (не вистачає однодвірців 1 212, — бо до них треба додати й їхніх «крестьян», та 595 одставних салдатів).

У графі чужинців, як ми вже казали вище, теж не вистачає, але ця різниця пояснюється тим, що не всі вони мешкали в одних селах, а чимало і в містах.

Тепер у наших графах велика неясність: ми маємо в першій хоч і невеличку, але цілком окрему й законну групу — «манастирських поселенців» — у другій її не існує, і не ясно — до якої її можна приєднати. Порівнюючи ці висновки з відомістю 1787 року з паперів кн. Потьомкіна — можна припустити, що манастирських селян автор Атласу рахував разом із поміщицькими. Це можливе ще й тому, що група поміщицьких «крестьянъ, подданныхъ и служителейъ» надмірно висока, коли її порівняти з тими цифрами, що дали підсумки повітових цифр — там у нас тільки 134 645, тут 150 608 підданих та 5 655 «крестьян». Тут важко пояснити цю різницю. Можливо, що не всі поміщицькі «крестьяне» та «піддані» мешкали по селах: дехто з них перебував і по містечках, і по містах, переважно з «служителейъ». З другого боку — звичайно могли бути й помилки, про це ми вже казали своєчасно. Будь-що-будь, навіть беручи цю різницю всю на рахунок помилок (різниця виходить не дуже велика), в цілому вона дає ледви 5%, в окремих повітах ще менше, і таким чином на загальних висновках розподілу людности вона не відбивається.

Далі є невеличка різниця в загальних підсумках — у першій графі бачимо 385 093, в другій 385 153, себто різниця в 60 душ. Ми вже звертали увагу на те, що в підсумках повітових трапляються помилки, ясно, що якась непогодженість була й тут.

Окрім цих підсумків, у післямові дано ще й декілька вказівок на людність, що не ввійшла до Атласу. Ці вказівки я виділила в таблицю № 20.

Ці групи людности зовсім не відбилися в повітових списках.

Звичайно ми не маємо жадних можливостей для того, щоб з'ясувати оскільки правдиві наші відомості, але ми можемо тіль-

ки поставити їх у зв'язок з тими, що склалися одночасно, або за невеличкий період часу од наших. Таких матеріалів поки-що було мало надруковано (тут ми маємо на увазі окремі факти та підсумки А. О. Скальковського,⁷⁹ окрім того по архівах збереглося чимало відомостей різних років, з яких ми візьмемо три: 1774, 1786 та 1789 рр.; дві перші беремо з документу під назвою «Відомость сколько въ 1774 году за существованіе Новороссійской губерніи . . . состояло народу и сколько та губернія приносила въ казну годового дохода, да и колико въ той губерніи было поселенныхъ полковъ, а на противъ того коликое ж нынѣ въ Екатеринбургской губерніи считается народу, и какой она губернія приноситъ въ казну доходъ по примѣру вступившаго въ прошломъ 1786 года».⁸⁰

Таблиця № 20.

ЛЮДНІСТЬ, ЩО НЕ ВВІЙШЛА ДО ПОЯСНІНЬ ДО МАП

Дворянъ	1 590
Священно- и церковно-служителей	2 927
Помѣщичьихъ кабалныхъ польской націи	18
молдавской	1
кальмьцкой	5
татарской	4
волоской	1
турецкой	1
пруской	5
еврейской	2
арапской	12
башкирской	1
цыганской	4
черкесской	1
Непомнящихъ родства	1
Цыганъ	506
Всего	5 079

Ці відомості ми ставимо в таблиці № 21 під № I та II. Цифри нашого Атласу ставимо під № III. Крім того під № IV ми ставимо дані з відомости складеної р. 1789.⁸¹

⁷⁹ А. А. Скальковскій, Хронолог. Обзорніе, т. I, стор. 148—9, 194—95, 219—20.

⁸⁰ Московск. Отд. Общаго Архива Главн. Штаба (Лефор. Арх.). Бумаги кн. Потемкина-Таврическаго. Опись № 194, связка 225, № 12 (цитую за відомостями, що я їх дістала р. 1917).

⁸¹ Московск. Отд. Общаго Архива Главн. Штаба (Лефор. Арх.). Бумаги кн. Потемкина-Таврическаго. Опись № 194, вв. 225, № 11 б.

Перше, що звертає на себе увагу в цій порівняльній таблиці,⁸² це надзвичайна непевність окремих цифр, які характеризують стан різних категорій людності.⁸³ Напр., «дворян» ми маємо тільки в нашому Атласі. У графі «купці» — кількість їх то падає, то збільшується (падає за нашим Атласом). Навпаки — кількість «цехових» за Атласом збільшується, можливо коштом купців. Цифра однодвірців за Атласом трохи зменшується, але, коли ми не дамо повної віри цифрі р. 1786 Потьомкінської відомости, то побачимо, що є повний зв'язок між цифрами Атласу та відомости Потьомкіна р. 1789. Навіть цифра «крестьянъ однодворческихъ» залишається таж сама.

Волосних «крестьянъ» зустрічаємо тільки в відомості р. 1774. Цікаве те, що ця назва є в повітових відомостях Атласу, і не збереглася в загальних підсумках. «Государственные крестьяне» виявляються як окрема група лиш у першій та останній графах, у двох середніх — Атласу та Відом р. 1786 — їх об'єднано з «дворцовыми» та «экономическими», але цікаво: кількість показана різна, хоч і на невеличку суму — 61 чол. Солеварів ми бачимо тільки в першій відомості — хоч у поясінні до Бахмутського повіту в Атласі зазначено кількість десятин землі, яку було приділено цим солеварам, тільки не зазначено, скільки їх було.

Одставних салдатів бачимо в відомостях після 1786 р., і кількість їх потроху збільшується що року. Так само збільшується і кількість «расколниковъ», яких бракує в нашому Атласі — там вони увійшли до загальної цифри «государственныхъ» поселян.

Потім іде велика категорія поселян, що з них формовано поселенні полки. Спочатку це були «фаміліяти» й «приписні» гусарських та пікінерних полків, що їх за першою відомістю було 20 800 гусарських та 14 157 пікінерських, разом — 38 957 чол. У пізніших відомостях бачимо, що кількість їх коливається: вона найбільша за нашим Атласом, це можна з'ясувати тим, що до так званих «військових поселян» там чомусь приєднано частину «государственныхъ», на що ми вже звертали увагу читача.

У категорії різного роду чужоземців бачимо, що з'являються вони допіру після 1774 р.; в відом. 1786 р. стоять окремо «шведи» і «корсиканцы», в нашому Атласі їх об'єднано (кількість та сама). В відомстві р. 1789 їх вже немає. Навпаки, кількість «выведен-

⁸² Треба пам'ятати, що перша таблиця — р. 1774 — охоплювала тільки територію тодішньої Новоросійської губернії, без земель запорозьких вольностей.

⁸³ Цифри підсумків взято з відомостей без зміни.

ныхъ изъ Крыма христiянъ» змiнюється: р. 1786 їх зазначено разом 10 221. В нашому Атласі відокремлено греків та вірменів, і дано разом 9 926, р. 1789 разом 9 946. Цікаво, що незмінні дві цифри: грузинів та кімликів. Остання найменш заслуговує, звичайно, на довір'я, так само як і третя «стала» цифра — циганів, що протягом 2 відомостей залишається та сама, і тільки в останній, 1789 р., надзвичайно збільшується і захоплює навіть дві окремі графи: «цыганъ» — та знов «цыганъ».

Графа «священно и церковно-служителей» чомусь, неясно чому саме, в Атласі зменшується.

Манастирських селян бракує по всіх таблицях, і тільки р. 1786 бачимо непевну кількість манастирських селян, приєднаних до поміщицьких. Це цікаво для нас тому, що в повітових відомостях було чимало селян на манастирських маєтках, про що вже казано, і яких разом у цілому намісництві було 4 683, але в загальних підсумках їх зовсім не взято до уваги. Раніш, у графі різних типів державних селян, ми бачили в відомості р. 1789 невеличку купку — 1 463 селян «упраздненныхъ монастырей».

Поміщицьких селян переділено на дві великі категорії — за першою відомістю — на «помѣщ. поселянъ» та «пом. крестьянъ». Відомість р. 1786 замість першої назви вживає таку: «помѣщичьихъ и монастырскихъ подданныхъ» — замість другої «пом. же крестьянъ великороссійскихъ».⁸⁴ Себто, поділяються «піддані» — нові поселенці, втікачі різного роду, яких закликали пани до себе, та яких привозили з-за кордону осадчі, од «кріпаків», яких привозили з Росії, і на яких згодом повернули і оцих «підданих».

В нашому Атласі замість цих назв бачимо «помѣщ. подданныхъ и служителей» та «крестьянъ». У Відомості р. 1789 замість цих двох категорій запроваджено чотири: «підданих черкас», «посполитыхъ перешедшихъ изъ Малороссіи», «подданныхъ малороссіянъ, состоящихъ въ поземельномъ складѣ» та «великор. крестьянъ» — очевидно, остання група відповідає останній групі попередніх відомостей, а три перші — першій групі «підданих». Щодо кількості, то бачимо, що найбільшу цифру подає відомість р. 1786: разом 158 428, в Атласі — 156 263, та 1789 р. 154 016 чол. Тут, на нашу думку — справа стоїть небезпечно: якась помилка проходить через усі відомості, бо неможливо, щоб кількість поміщицьких підданих зменшувалася, та ще в такій

⁸⁴ Ив. Манжура, Екатеринбург. Юбилейный Листокъ 1887 г. № 1, Д. І. Багалій, Заселення Південної України, стор. 72.

Таблица № 21.

ЛЮДНІСТЬ НАМІСНИЦТВА НА ПІДСТАВІ ВІДОМОСТЕЙ
РІЗНИХ РОКІВ

	Від. I	Від. II	Від. III	Від. IV
	1774	1786	1787	1789
Дворянъ	—	—	1 590	—
Купечества	1 692	2 088	1 950	2 236
Цеховыхъ	1 054	14 008	14 718	16 149
Однодворцевъ и ихъ крестьянъ	14 952	23 316	23 067	24 826
			91	91
Волостныхъ крестьянъ	654	—	—	—
Государственныхъ поселянъ	14 064	—	—	868
дворцовыхъ	—	2 860	2 799	2 046
экономическихъ	—	—	—	274
упраздненныхъ монастырей	—	—	—	1 463
цыганъ каз. вѣдомства	—	506	506	556
				54
Соловаровъ	685	—	—	—
Отставныхъ посел. солдат	—	1 696	1 796	1 941
Вышедшихъ изъ Польши раскольниковъ	261	6 080	—	6 310
На укомплектованіи б. въ губерніи поселенныхъ полковъ. А именно:				
для гусарскихъ	2 115	165 243	173 366	-72 841
заступающихъ ихъ фамиліатовъ	18 685	—	—	—
Для пикинеровъ, приписн. и ихъ фамилій	14 157	—	—	—
Шведовъ	—	277	—	—
Корсиканцевъ	—	146	423	—
Выведенныхъ изъ Крыму христіанъ	—	10 221	—	—
грековъ	—	—	5 870	9 946
армянъ	—	—	4 056	—
Кочующихъ калмыковъ	—	459	459	459
Грузинъ	—	—	295	295
Священно- и церковно-служителей	—	3 511	2 927	3 529
Непомнящихъ родства	—	—	1	—
Подданныхъ малороссіянъ состоящихъ въ позем. окладѣ	—	—	—	99 429
Монастырскихъ поселянъ	—	—	—	—
Помѣщичьихъ поселянъ	38 453	151 629	150 608	2 032
крестьянъ	261	6 799	5 655	6 810
Посполитыхъ, перешедш. изъ Малороссіи	—	—	—	46 691
Кабальныхъ	—	57	55	—
Всего	107 108	388 896	390 232	399 808

пропорції. Треба додати, що в 2 відомостях — р. 1786 та в Атласі — до цих груп додано ще кабальних, яких вже немає в відомості р. 1789.

До цих цифр можна додати ще три цифри загальної людности, які подав А. Скальковский, а саме р. 1782,⁸⁵ 1787⁸⁶ та 1792.⁸⁷ Вище ми вже звертали увагу на те, що щодо території відомості А. Скальковського р. 1787 викликають великий сумнів, щодо залюднення, коли приглядатися до цифр окремих повітів, а брати тільки загальну цифру, вони теж мало збігаються з іншими.

Отак беремо цифру чоловіків за різні роки, а саме:

1774	1782	1786	1787 (Скаль.)	1787 (Атл.)	1792
107 108	278 801	388 896	(375 116)	390 232	419 849

Отож, загальні цифри людности країни, окрім спірної цифри А. Скальковського, не викликають заперечень: вони свідчать про постійне збільшення людности, і дані нашого Атласу цілком відповідають цьому рухові, хоч, звичайно, до них у жадному разі не можна ставитися, як до математично правдивих.

Можна поспитатися виявити пропорцію між чоловіками та жінками по повітах. У таблиці № 22 ми беремо лиш кількість мешканців повіту, не рахуючи міської людности. Щоб краще схарактеризувати особливості становища виучуваної доби, ми ставимо поруч цифри тієї ж людности за 1897 р., теж повітової, без міської.⁸⁸

Дані цієї таблиці цілком відповідають загальному становищу країни: у давніх, залюднених повітах різниця між чоловіками та жінками невеличка. Вона в деяких повітах навіть менша, ніж за 100 років після того. Це явище можна з'ясувати тим що наприкінці XIX в. повіту Бахмутському, де за переписом 1897 р., кількість чоловіків порівнюючи з жінками збільшилася — було чимало робітників, що приходили на заробітки і що могли впливати на пропорцію між статями.

⁸⁵ А. А. Скальковскій, Хронол. Обозр. 1, 149.

⁸⁶ Тамо-ж, стор. 195.

⁸⁷ Тамо-ж, стор. 220.

⁸⁸ Первая всеобщая перепись. Т. XIII. Екатерин. губ., стор. IV, т. XXXIII Полт. губ., стор. XIII т. XLVII Херсон. губ., стор. VI.

Таблиця № 22.

	На 100 чол. при- падало жінок	
	за 1787 р.	за 1797 р.
Слов'янський	94,2	
Бахмутський	93,6	85,8
Полтавський	93,5	102,9
Новомиргородський	93,4	97,0
Кременчуцький	93,2	101,7
Костянтиноградський	91,9	98,7
Олексопільський	91,1	—
Лизаветський	90,6	98,4
Олександрійський	89,2	99,3
Донецький	88,7	88,2
Павлоградський	84,9	97,1
Катеринославський	79,0	{ 96,4 96,3
Новомосковський	76,2	{ 98,2 96,5
Маріюпільський	72,7	95,2
Херсонський	52,3	96,0
Пересічно в намісн.	88,5	

З другого боку — за тієї доби, коли складано Атлас, виразна різниця цією стороною між давніми повітами, з більше-менше постійною сталою людністю, та новими, де людність тільки осаджується, себто Павлоградським, Катеринославським, Новомосковським, Маріюпільським та Херсонським. Це явище — перевага чоловіків над жінками — цілком природне для тих часів, коли колонізаційний процес ще не закінчився, бо колонізаційні зусилля було скеровано на те, щоб притягти чоловіків, а жінки, мовляв, і самі прийдуть. Головна маса нових мешканців, утікачі з різних частин Росії, України та Польщі, здебільшого кидали свої законні родини на батьківщині, бо з дітьми незручно було тікати, і приходили самі або з якимись «випадковими» жінками. Не дарма ж Катеринославщину та Херсонщину звали «нев'янчання губернії».

Ця надмірна різниця між чоловіками та жінками, як відомо, викликала низку заходів з боку адміністрації країни, щоб збільшити й жіночу частину людности: так р. 1783 російська місцева

адміністрація охоче пристала на пропозицію Шмуля Ільковича, що вже протягом кількох років викликав з-за кордону російських та українських утікачів — перевести з Польщі 100 «невіст»,⁸⁹ як відомо — було наказано навіть «колодниць», що одбули свій термін, видавати заміж за поселян: це свідчить, звичайно, про брак жінок.⁹⁰

У деяких місцях Атлас зафіксував дивовижні пропорції між жінками та чоловіками: в м. Станиславі Херс. пов., напр., на 1 290 чол. було 45 жінок, в деревні Орші того ж повіту на 129 чол. — 15 жін., в самому Херсоні на 1 145 чол. — 44 жінки, в м. Бериславі на 357 чол. — 90 жінок, в м. Нікополі Катерин. пов. на 1 291 чол. — 388 жінок, тощо, себто на 100 чол. 3,5; 11,6; 3,9; 16,7; 30,0 жінок; звичайно такі пропорції можливі лише там, де людність випадкова.

Цікаво порівняти цифри р. 1787 з цифрами р. 1897. Ми вже звертали увагу на випадки, коли різниця між статями збільшилася — це було тільки в повіті Бахмутському. В інших ми бачимо, що різниця зменшується і стає більше-менше постійною — вона вагається між 96 жінк. на 100 чол. (не рахуючи Маріупільського, де тільки 95,2) та 102,8. Але головна риса: кількісна перевага чоловіків над жінками залишається в силі. Тут я хочу трохи збочити і зацитувати слова відомого статистика О. О. Русова з приводу цього характеру людности Степової України. В «Матеріалах», виданих р. 1888, він не мав таких певних цифр людности країни, які дав перепис р. 1897, і тому цифри, надруковані для деяких повітів не відповідають цифрам перепису. Напр. для Слов'яносербського дано 99,1% (в Перепису 88,2), Бахмутського 97,3 (в Перепису 86,8), Олександрійського — 100,23 (в Перепису 99,3). Остання цифра здивувала самого О. О. Русова, і він подав таку думку: «Александрійській уѣздъ по половому составу принадлежитъ къ числу женскихъ уѣздовъ, хотя преобладаніе женщинъ здѣсь самое незначительное и составляетъ всего 100 33 женщины на 100 мужчинъ, но это явленіе очень оригинальное не только для Херсонской губерніи, но и для всей южной половины Россіи». Отож він, як старий свідомий дослідник людности Степової України почував тут помилку й намагався пояснити її якимись особливими «оригінальними» умовами, які одрізнили Олек-

⁸⁹ Симфероп. Архів Таврич. губ. Правл., в. II, № 27.

⁹⁰ Ордер кн. Потьомкіна р. 1775, листоп. 12. Озівськ. губернаторові В. А. Черткову: «...содержащихся въ Таганрогскомъ острогѣ женщинъ коихъ вины небольшої важности, изъ одного освобождая выдавать въ замужество и причислять на поселеніе». А. Богоумиль, Къ истории управления Новороссіи, в. II, стор. 100, № 684.

сандрійський повіт од низки інших повітів. Тепер уже ясно, що «оригінальності» тут не було. Перепис 1897 р., переведений за допомогою науковіших метод, ніж усі попередні спроби виявити кількість людности, з яких користавсь О. О. Русов, виправили помилку, яку він інстинктивно почував.⁹¹

Отож бачимо, що головна риса — перевага чоловіків над жінками залишилася протягом цілого століття, з тією різницею, що пропорції між ними змінилися.

Розглядаючи ці відношення, можна звернути увагу ще на одну рису, а саме: як видно з Атласу, найменша різниця була між кількістю чоловіків та жінок у однодвірців, волосних поселеня, людности монастирських сіл, себто у людности більше-менше стало постійної; навпаки — найбільша різниця між поселянами казенних сіл та поміщицькими поселянами. Це цілком зрозуміло, бо колонізаційний процес найінтенсивніше відбувався переважно в цих групах, заходами в одних — начальства сіл, в інших — дідичів.

*

Тепер, закінчуючи огляд сашого Атласу, природньо поставити питання: оскільки матеріял, що подає він, заслуговує на довір'я? В якій мірі можна користатися з нього? На це запитання почасті вже дано відповідь наприкінці розд. III, де ми зазначили, що цифри Атласу в жадному разі не можна вважати за абсолютно певні, бо вони раз-ураз суперечать одні одним. Але разом з тим, ми звертали увагу й на те, що суперечності ці невеличкі. Вони свідчать про те, що грубих помилок там не було, а відомо, що певної статистики не можна шукати в джерелах XVIII в., та ще й у країні, яку допіру протягом 12 років почали вивчати. Порівняльна вага Атласу виявляється тоді, коли поставимо його в зв'язок з іншими джерелами. Ми це зробили вже щодо людности країни, порівнявши його з одночасними відомостями рр. 1786 та 1789. Виявилось, що великої різниці між ними немає, а навпаки — загальна цифра людности, що поступенно зростає, свідчить про поправність підсумків. З другого боку ми можемо поставити дані Атласу, щодо землеволодіння в зв'язок з окремими ордерами на роздачу дач, та загальними відомостями розданих земель по повітах та по роках.⁹²

⁹¹ Матеріалы для оцѣнки земель Херсонск. губ., т. III, Александрійській у. Херсонъ 1888, стор. 98.

⁹² Арх. Управл. Держ. майна в Симферополі, вв. VI—XXI. Дані, що я вивезла р. 1916 Дніпроп. Крайарх., ф. Новор. губ. канц., ф. Катерин. Намісн.

Матеріал цей, що переховувався по різних архівах, у цілому не тільки не суперечать, а навіть цілком відповідає даним Атласу, себто в Атласі зазначено ділянки такі самі завбільшки, як їх дано на підставі ордерів. Окрім того цікаво порівняти цей Атлас з рукописним «Атласом теченія р. Днѣпра», р. 1784.⁹³ Там не зазначено розміру дач, але зазначені всі володільці та межі їхніх маєтків, що підходили з двох боків до Дніпра. Порівнюючи ці межі з межами Атласу ми сливе не знаходимо одмін.⁹⁴ Отож, з погляду XVIII в., Атлас цей можна визнати за цілком вірогідний, і в кожному разі його можна визнати, звичайно з відповідними обмеженнями, за цінне джерело для історії Південної України.

Підбиваючи підсумки тому, що подає Атлас, треба насамперед одзначити його докладні, старанно виконані мапи, з певними межами всіх володінь. Як ми вже зазначили вище, з цих мап та пояснень до них, дослідник уперше побачив справжню картину залюднених пунктів та міст. У коротеньких примітках до ланів міст, як ми вже казали, подано й історію їх, і кількість мешканців та будинків, тощо, а додаючи до цього відомості — з пояснень про залюднення кожного села, містечка і т. ін., ми маємо доволі повну картину залюднених пунктів Степової України, якої ми ще не мали не тільки в такому масштабі, а й приблизно.

Ще більше важить Атлас, гадаємо, в галузі історії землеволодіння: мапи, розмежованими ділянками окремих маєтків, разом з докладними поясненнями до них уперше виявили всю повну картину розподілу землі, розміщення поміщицьких дач, розмірів їх, реєстр ділчихів, з зазначенням їх рангів. На підставі матеріалів Атласу вперше можна з певністю казати про справжніх «спадкоємців запорозької спадщини», і вперше на кін. історії виступає та поміщицька маса, що становила собою катеринославське дворянство. Ми вже звертали увагу на її соціальне походження та тісний зв'язок з країною. Матеріали Атласу виявили також ту невеличку, розмірно, частину землі, що її роздано під чужоземні колонії: тільки 4,9% всієї площі придатної землі.

З другого боку бачимо з Атласу чимало десятин землі, розданих під казенні та різних типів, військовим селянам, однодвір-

⁹³ Він переховувався у збірці м. Корсуня, кн. Лопухіних-Демідових, а тепер увійшов до Рукоп. Відділу В. Б. У.

⁹⁴ Дуже наближається до цього Атласу той, що описав А. А. Русов у розвідці «Нѣкоторыя данныя о Днѣпрѣ изъ атласа конца прошлаго столѣтія». Юго-Зап. Отд. Имп. Р. Геогр. Общ., 1876. III. Окр. відб. стор. 123—150.

цям. Усе це дає в цілому 23,4%, а разом із містечками 24,6% площі придатної землі.

У II частині, присвяченій людності Атлас дає теж важливий матеріал: він дає змогу змалювати яскраву картину того, як не пропорційно до площі землі залюднювали країну різні групи людності: як здебільшого сприяли залюдненню країни не дідичі, що їм роздано близько (48,2% всієї площі) половини землі, а поселяни різного типу сіл: «государственных», економічних, волосних, військових, однодворців, тощо; з другого боку Атлас подає чудовий матеріал для історії поміщицького господарства, виявляючи, як залюднювано поміщицькі дачі.

Отож на підставі матеріалу цього Атласу дослідник Степової України має більше-менше певний матеріал (хиби його ми зазначали вже вище) для висновків у галузі землеволодіння, залюднення країни, рухів колонізації, і т. ін., що чималою мірою дає змогу замість звичайних загальних тверджень стати на ґрунт справжніх фактів.

У цьому нарисі я не вичерпала всіх одночасних з Атласом матеріалів, які, в порівнянні з ним, можуть дати чимало цікавого, як різні відомості, таблиці, звідомлення, то-що. З'ясувати це треба тим, що я поставила собі за мету змалювати значіння та наукову вагу Атласу, як нового джерела історії країни, і тому користувалася порівняльним матеріалом лиш остільки, оскільки це було потрібне на те, щоб виявити місце Атласу серед інших джерел. Ширше й повніше цей матеріал, що подає Атлас, я використала в іншій своїй праці, присвяченій колонізації Степової України, що до неї цей нарис увіходить як одна з складових частин.

НЕЗДІЙСНЕНИЙ АРХІТЕКТУРНИЙ ПРОЕКТ

(До історії Катеринослава)

Жадна доба в історії України не відзначалася таким інтенсивним будівництвом міст, як остання чверть XVIII сторіччя. У зв'язку з жвавою колонізацією країни після скасування Запорозької Січі, з одного боку, з поширенням торговельних зносин через чорноморські порти, з утворенням нових адміністративних центрів, з тими блискучими надіями, які покладав російський уряд на майбутнє значіння країни, у зв'язку з усіма цими умовами,¹ ми бачимо тут надзвичайну картину будівництва міст; досить зазначити, що мало не всі сучасні міста Херсонської та Дніпропетровської округи за невеличкими винятками, було засновано за цей період. Частина міст засновували тільки як повітові центри, хоч і для них брали на увагу торговельне значіння пункту, шляхи сполучення, то-що; частина цих міст існує і до наших часів, як от Павлоград, Маріупіль, Новомосковськ, Ольвіопіль, деякі — втратили значіння міст, як Нікопіль, Новопавловськ, деякі не були зовсім добудовані, як Слов'янське на Лисій горі, Саксагань, то-що.² Уряд не надавав великого значіння архітектурі, взагалі зовнішньому виглядові цих міст; собор, будинок для представників уряду, повітові установи, торговельні «ряди», вулиці, проведени геометрично правильно, з обов'язком для «обывателей» будувати свої двори, не порушуючи правильності загального плану.³ Ось ті вимоги, що їх ставили, будуючи такі міста.

Поруч з такими повітовими містами виникають і міста, що на них, ще перед заснуванням їх, уряд покладав великі надії, яким він призначав наперед видатну роль, не тільки як місцевим центрам, але й центрам з усесвітнім значінням. Такі були Хер-

¹ Н. Полонська-Василенко. Маніфест про зруйнування Січі. Запоріжжя т. I, Мюнхен, 1965.

² Дніпроп. крайарх. фонд. Канцел. Новор. Губ., в. 131, № 4295, арк. 65.

³ Дніпроп. крайарх. ф. Нам. Правл., А. в. 6, № 130, в. № 7, № 142, в. 20, № 1066, в. 128, № 2903, в. 165, № 6108.

сон, Катеринослав та Миколаїв. На будівництво їх, переважно двох перших, витрачали щедро кошти, цілі армії робітників вільних та невільних працювали над ними. Потьомкін викликав найкращих архітектів з Росії та й з-за кордону для будівництва приміщень для різних установ, палаців для Катерини, на час її приїзду, спорудження розміщувалися навколо широкого майдану, і це коло замикав величний собор Преображення, «въ знакъ, что страна сія изъ степей безплодныхъ преобразена попеченіями (цариці) въ обильный вертоградъ, и обиталище звѣрей въ благопріятное пристанище людемъ, изъ всѣхъ странъ текущимъ». Цікаве те, що тільки прототип собору було певно зазначено в проекті Потьомкіна, поруч з іншими невиразними вказівками на зразки «грецького та римського» стилю. Тут ми читаємо, що собор мав бути «въ подражаніе св. Павла, что в нѣ Рима».⁴ З іншого джерела, яке не може дорівнювати цьому, з біографії Потьомкіна та спогадів про нього його небожа, Самойлова,⁵ ми знаємо, що він хотів, щоб собор цей був більший завдовжки за собор св. Петра в Римі на «аршинчикъ».

Цікава доля цих вказівок: на них дослідники не звернули належної уваги. Це цілком зрозуміло. Рим та собор св. Петра — це така тісна асоціація, яку не легко розірвати. Собор св. Петра в Римі є символ величності, символ велетенського храму, і здавалося, природно у Потьомкіна могла з'явитися ідея збудувати храм не тільки такой-же завбільшки, ба навіть більший за нього.

Так розумів справу О. Г. Брикнер, який писав, що «храмъ этот долженъ былъ походить на храмъ св. Петра въ Римѣ».⁶ Але все-ж залишилася вказівка на храм св. Павла, яку не можна одкинути, як помилку. І ось ми бачимо спроби погодити цю розбіжність джерел. Першу спробу зробив ще А. О. Скальковський. Він висловився так: Преображенський собор «судя по дошедшимъ до насъ планамъ долженъ былъ въ размѣрахъ соперничать съ церквою св. Петра и Павла въ Римѣ». За ним пішов редактор опису Херсонщини.⁷

Тимчасом у Римі зовсім немає собору, присвяченого разом Петрові та Павлові, а існують окремо храми св. Петра та Павла. Виходить, що цю спробу розв'язати незгоду джерел не можна визнати за вдалу.

⁴ Там-же, стор. 723.

⁵ А. Н. Самойловъ, Жизнь и дѣянія кн. Г. А. Пот.-Таврич. Русскій Архивъ, 1867, III, стор. № 1232.

⁶ А. Г. Брикнеръ, Потемкинъ. СПб. 1891, стор. 92.

⁷ А. А. Скальковскій. Хрон. обозр. т. I, стор. 189-190. Матеріали для оцѣнки земель Херс. губ. т. VI Херс. у., стор. 127.

Інакше поставилися до цієї незгоди і сторик Катеринослава М. М. Владимиров та академик Д. І. Багалій. У своїй юбілейній книжці Владимиров, цитуючи слова «начертанія» про «подражаніє св. Павлу в нѣ Рима», зробив таку примітку: «Характерная ошибка. Соборъ въ Римѣ св. Петра, а не Павла».⁸ Цілком справедливо. Собор у Римі — св. Петра так, але тут мова мовиться про собор по-за Римом. Д. І. Багалій висловився ще виразніше; в першому виданню своєї праці про колонізацію Катеринослащини він писав: «соборъ св. Павла, что въ Римѣ (очевидно Потемкинъ хотѣлъ сказать св. Петра)»;⁹ в другому виданню читаємо те-ж саме («думка була св. Петра»)¹⁰

Отож виходить буцім-то Потьомкін, сам не знав, що йому взяти за зразок храму в місті, «посвященномъ славѣ имени» Катерини, а разом і його, як творця, ініціатора, і навіть не знав, що величний собор Риму присвячено св. Петрові, а не Павлові?

Здається, це непорозуміння цілком випадкове, бо в словах проекту написано виразно: «храмъ св. Павла, что в нѣ Рима», а не в Римі, як читає Д. І. Багалій. І справді, в сучасному Римі існує собор, що його збудував цар Костянтин Великий по-за мурами тогочасного Риму, над гробницею апостола Павла, і зветься храм св. Павла по-за мурами, „Santa Paolo fuori le mura“.¹¹ Спочатку це була велика базиліка, з трьома навами, на її місці ще в IV стор. за царя Гонорія було збудовано базиліку на п'ять нав, що зазнала чималої шкоди через пожежу р. 1823, і її реставрували допіру р. 1877. Отож, наприкінці XVIII в., коли шукали зразків для розкішного собору Катеринослава, вона ще існувала. Це була одна з найкращих базилік Риму; Верман характеризує її як «блискучу базиліку», що одрізнялася од інших базилік, серед них і од базиліки св. Петра: звичайно колони середньої нави зв'язували одну з одною прямим антаблементом, і тільки бічні — арками. Тут і в середній наві колони були зв'язані півциркульними арками, і через це базиліка виглядала ще краще — була вища й легша.

Собор св. Петра в Римі, заснований за Костянтина Великого як базиліка з п'ятьма навами, був цілком перебудований у XVI стор. за планами славнозвісного Браманте. Звичайно, за двана-

⁸ М. И. Владимировъ, Первое столѣтіе города Екатеринослава 1787—1887. Екатеринбург. 1887, стор. 68, прим.

⁹ Д. И. Багалѣй, Колонизація Новороссійского края и первые шаги его на пути культуры. К. Стар. 1889, т. 25, стор. 453.

¹⁰ Д. І. Багалій, Заселення Південної України, Харк. 1920, 46.

¹¹ К. Верманъ, Исторія искусства всѣхъ временъ и народовъ, т. II, 24-25.

цять віків, вимоги, що ставлено мистецтву, змінилися, і новий храм не нагадував попередньої базиліки ані планом, ані зовнішнім виглядом: архітект надав йому в плані форму хреста, і покрив цей хрест велетенською банею. Згодом, до нього добудовано величезний фасад, вже в XVII стол.

Отож, той, хто хотів будувати храм, мусів обрати за зразок або базиліку св. Павла по-за мурами Риму, або собор св. Петра — з його хрещатим планом і типовою банею Браманте.

Котру з двох пам'яток мистецтва міг обрати за зразок Потьомкін? А ргіогі можна сказати, що тільки базиліку св. Павла. Для цього досить згадати взагалі, чим почали захоплюватися в мистецтві наприкінці XVIII ст.; це була доба, коли починав панувати в Європі класицизм, коли після рококо з його зламаними лініями, розкішними оздобами в мистецтві, після ускладненого пишного етикету — в побуті, почали прагнути до античної простоти життя, архітектури, цілого мистецтва. Це була доба захоплення всім античним, яку відомий історик побуту, Забелін схарактеризував такими словами: «всѣ умы были исполнены греками и римлянами и ничего кругомъ себя не хотѣли видѣть». Під дужим впливом європейських ідей опинилася й Росія. В останній чверті XVIII стол. в Петербурзі ми бачимо в усіх галузях мистецтва захоплення античною культурою, і це виразно позначилося на мистецтві; у столиці Росії та її околицях працюють Старов, автор Троїцького собору Олександро-Невської Лаври та Таврійського палацу, Камерон — автор павільйонів Царського села та галерії Павловська, і низка інших майстрів, що були представниками того-ж стилю.¹²

Треба мати на увазі, що в мистецтві тих часів не дуже яскраво відрізняли пам'ятки класицизму та раннього середньовіччя, і форми романської базиліки поширюються поруч з античними зразками. І не тільки романські базиліки, а навіть і пізніші готичні пам'ятки впливають на російське мистецтво.¹³ Вплив цих ідей відбивсь і на проєкті собору в Катеринославі. Як відомо, його не було здійснено і р. 1787, під час подорожі Катерини II «въ полуденныя страны», закладено урочисто фундамент собору, про який імператор Йосип Австрійський, що брав у цьому участь, казав: «Катерина поклала першу цеглину, а я... останню», передбачаючи, що собору не буде збудовано. Він мав рацію. Пізніш, надбудований фундамент цього собору являв собою огорожу су-

¹² И. Грабарь, История русскаго искусства, т. III, стор. 361-388.

¹³ И. Грабарь, *op. cit.*, т. III, стор. 320-21.

часного собору. Цього останнього собора збудовано р. 1835, і він не має нічого спільного з попередніми проектами.¹⁴

Від першого проекту собору не залишилося нічого окрім дуже цікавого рисунку з підписом Потьомкіна; цей рисунок зберігся у музею старої Одеси.¹⁵

Тут ми бачимо типуву п'ятинавову базиліку, з тією відміною, що середню наву вкрито коробовим склепінням. Досить поглянути на малюнок, щоб переконатися в правильності попереднього апріорного висновку: за зразок цього храму могла бути тільки базиліка св. Павла по-за мурами Риму, а не собор Св. Петра в Римі.

Можливо, що обираючи за зразок храму базиліку св. Павла «фуорі ле мура», як одну з найкращих, блискучих базилік давнього Риму, Потьомкін усе-ж-таки мріяв, що цей новий храм буде більший не то за цю базиліку, ба навіть і за храм св. Петра. Так поставивсь до вказівки на храм Петра автор замітки про Катеринослав, Гладкий; він писав, що з храмом у Катеринославі «въ пространствѣ, слѣдовательно и въ великолѣпїи могла бы равняться развѣ одна церковь св. Петра въ Римѣ».¹⁶

У нас не залишилося певних відомостей про автора цього проекту. На одеському примірникові підпису немає. Але з інших джерел відомо, що скласти проекта Потьомкін доручив «знаменитому иностранному архитектору Геруа».¹⁷ Про діяльність Геруа відомостей маємо обмаль. Працювати він почав у Франції, і там р. 1759 був за члена Паризької Академії. Згодом він переїхав до Росії, і р. 1775 його призначено на академіка архітектури Петербурзької Академії. Йому належать проекти «Госпиталя на Нев-

¹⁴ С. Г. Черновъ, Матеріали. Екатер. юбилейный Листокъ 1887 г. № 2, стор. 10-11. Закладка собора там-же. № 7, стор. 61.

¹⁵ Одеський державний художній музей «Старої Одеси», зала 9. № 1, 109. Каталогъ картъ, плановъ, чертежей и рисунковъ, хранящихся въ Музеѣ Имп. Одесскаго Общества Исторіи и Древностей, сост. А. Л. Б.-Д. Одесса 1888, стор. 56. № 55. «Внутренняя колоннада Катеринославскаго Преображенскаго собора, предположеннаго къ построению въ 1787 г. гравир. съ собственноручною подписью князя Потемкина. Н. П. М. въ з. м.». Е. Г. Оксманові, що надіслав мені фотографію з цієї гравюри, складаю щирю подяку.

¹⁶ Историческая и статистическая записка о городѣ Екатериносла-въ сообщена Об-ву д. чл. Екатер. губернаторомъ А. Я. Фабромъ. Составлена Кол. Секр. Гладкимъ. Вѣстникъ Имп. Русск. Географ. Общ., за 1853 г., кн. V, отд. IV, стор. 6.

¹⁷ Историческая и статистическая записка о городѣ Екатериносла-въ. Составлена Колл. Секр. Гладкимъ. Вѣстникъ Имп. Русск. Географ. Общества, за 1853 р., кн. V, отд. IV, стор. 6.

скомъ берегу», та «Храма художествъ въ Парижской Академіи». ¹⁸ На жаль, я не знаю, щб збудував він на Україні або в Росії. У кожному разі в Катеринославі він працював не довго. Р. 1792 В. В. Каховський, правитель Катеринославського намісництва, писав так Катерині: «... подношу при семь копію плана г. Катеринослава, какимъ образомъ онъ выстроиться предполагается, также планы окончательнымъ и начальнымъ строеніямъ и планы данные мнѣ покойнымъ генераль-фельдмаршаломъ (Потемкинымъ), дому намістническаго правленія и мосту на р. Днѣпрѣ. Присовокупя здѣсь ... планъ г. Катеринослава съ окрестностями и описаніе оныхъ ... Пріемлю дерзновение ... всеподданнѣйше донести, что церковь, которая начата была строиться по сдѣланному плану архитекторомъ Геруа, и которой фундаментъ выведенъ былъ въ 1788 г., приказалъ покойный ген. фельдмаршалъ строеніемъ оставить, и выписавъ изъ С.-Петербурга архитектора Старова поручилъ ему сдѣлать новый планъ, и городу и церкви. Планъ города былъ мнѣ отданъ, который и препровожденъ отъ меня въ Намѣстн. Правленіе. По сему розбиты нынѣ кварталы, означены мѣста гдѣ быть какимъ строеніямъ, и роздаются подъ построенія домовъ частнымъ людямъ. Плана же церкви я не получалъ, и не извѣстенъ, былъ ли оный апробованъ. Планъ дому Намѣстническому Правленію хотя и отданъ мнѣ, но строить оной предполагалось по окончанію войны. 8 казенныхъ небольшихъ домовъ строятся по планамъ, врученнымъ мнѣ отъ пок. ген.-фельдм. Онъ .. приказалъ мнѣ занять ими одну улицу, но какое употребленіе назначалъ имъ не сказывалъ. При ген.-губернаторскомъ домѣ не велѣлъ онъ строить никакихъ службъ, видно предполагалъ обратить оный въ публичное зданіе». ¹⁹ Як додаток до статті Гладкого надруковано два рескрипти Катерини II Каховському: р. 1792, 7 січня та 23 лютого; порівнюючи їх зміст з наведеним рапортом Каховського Катерині, можна бачити, що перший з них і викликав цього рапорта, бо Катерина наказує Каховському «доставить немедленно копію съ плана сего города, какимъ образомъ онъ выстроиться предполагается, что по оному исполнено и что еще недостроено»; другим рескриптом

¹⁸ Императорская С.-Петербургская Академія Художествъ съ 1764—1914 г. подъ ред. С. Н. Кондакова, т. II, стор. 315.

¹⁹ Рукоп. відд. Одесск. Общ. Ист. и Древн., № II, 29-63, арк. 125. Одесск. Держ. Музей Ист. та Арх.

Катерина повідомляє, що «плани города Екатеринослава и разныхъ въ ономъ строений» ухвалила.²⁰ Ясно, що рапорт Каховського було писано між 7 січнем та 23 лютим.

З рапорту В. В. Каховського, якого ми процитували більш ніж вимагало наше питання, вважаючи на значіння його для історії Катеринослава, видно, що перший проект собору справді дав Геруа. Чому він не вдовольнив Потьомкіна, або краще сказати — перестав удовольняти його, які нові вимоги поставив він Старову, який план подав Старов, — усе це ще невідоме.

У статті Гладкова, яку ми вже згадували, читаємо, що Катеринославський губернатор Хорват надіслав Катерині «планъ величественнаго соборнаго храма, и оттуда не возвращенъ, чрезъ что прекратилася и самая постройка его, ограничившаяся тѣмъ, что успѣли выбутиить только фундаментъ».²¹ На жаль, автор не зазначив, на підставі яких джерел зібрав він такі відомості. З нашого документу видно, що припинив будування церкви сам Потьомкін, невдоволений з проекту Геруа; видно так само, що Каховський не знайшов плана Старова, і навряд чи можна припустити, щоб розшукав його Хорват, наступник Каховського на посаді цивільного Катеринославського губернатора,²² отже-ж не ясно, який план «величественнаго храма» послав Хорват: Геруа або Старова? Остаточню висвітлити це питання можна тільки розшукавши в архівах давнього Петербурга або Москви цей план. До цього можна додати, що в Одеському державному художньому Музею, переходується гравюра (з підписами Мореті та Ціглера) *interieur'a* величного спорудження. На гравюрі бачимо теж чотири лінії колон, але середню наву перекрито п'ятьма арками, на яких лежать бані. Середні ряди колон парами підтримують ці арки. В каталозі А. Л. Б.-Д. цю гравюру названо «Внутренность Преображенскаго собора, предполагавшагося къ построению въ 1787 г. въ новосозидаемомъ городѣ Екатеринославѣ», дарма, що в підпису під гравюрою і словом не згадано про собор і взагалі про призначення будівлі. Підпис такий: „Dedié à son Altesse Monseigneur le Prince Potemkine Tauricien Marechal general des armées de Sa Majesté de toutes Russes ,Président de college de guere' chevalier de tous les ordres de Russie et de plusieurs autre etc etc grand Het-

²⁰ Ор. cit., Вѣстн. Имп. Русск. Геогр. Общ., 1853, кн. V, стор. 12. Зап. Од. Общ. т. II, 2-3. На плані, надрукованому в II томі Зап. Од. Общ. зазначено, що його ухвалила Катерина 4 лютого 1792 р., як-раз термін цей відповідає датам Катерининих рескриптів Каховському.

²¹ Ор. cit., 4.

²² Хорват заступив місце Каховського після смерті його, р. 1794. А. А. Скальковскій. Хронол. Обзор., т. I, стор. 266.

man des Troupes de cosaque de Katherinoslave et de la Mer Noire. Grav. par I. Ziegler. Par son très humble (не розібрано) très serviteur le Chevalier Moretti“.²³

Підпис, у якому бракує навіть натяку на те, що тут зображено храм, а так само зміст двох великих картин на першому плані — над колонами, ліворуч та праворуч арки, викликали у проф. М. Є. Слабченка сумнів, чи справді на храм призначено цю будівлю. В листі до мене він так передав своє вражіння: «Коли я став приглядатися до гравюри, то побачив 2 речі, що мене здивували. А саме: над капітеллю лівої колони зроблено картину, на якій представлено військовий смотр, попереду війська на коні їздець з шаблею в руках. Над капітеллю правої колони ізнов картина, де турки в чалмах преподносять ключі. Ще далі звернули на себе увагу дві постаті живі, які дивляться вгору, а стоять в шапках».

Я зупинилася на цій гравюрі через те, що характер цієї розкішної будови справив на мене таке саме вражіння, як і на проф. М. Є. Слабченка. А втім я не можу не взяти під увагу того, що зазначено в каталозі, який складав (під літерами А. Л. Б.-Д.) відомий знавець Південної України, А. Л. Бертъе-Делагард, і який, здається, не міг безпідставно назвати «внутренностью собора» рисунок якоїсь залі, з Потьомкінового палацу чи що.

Мені здається, що питання про архітектурні проекти та збудовані пам'ятки в Новоросії кінця XVIII стор., яких залишилося обмаль, має зацікавити наших фахівців мистецтвознавців, і вони повинні висвітлити цю сторінку з історії мистецтва на Південній Україні. Тоді їхні досліді з'ясують наукове значіння і цих проектів, отих «поем колон».

²³ Одеський держ. Музей Старої Одеси, № 119. Каталогъ картъ, плановъ, ... сост. А. Л. Б.-Д. Од. 1888, стор. 56, № 56.

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ГІРНИЧОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ.

ПЕРЕДМОВА

Матеріали ці висвітлюють першу стадію в історії гірничої промисловости Донбасу, що майже не досліджена в сучасній літературі, а саме перші досліди Аврамова та Штерича на території колишніх Бахмутського та Донецького повітів. Цій добі присвячено по декілька рядків у працях Е. Ковалевського,¹ А. О. Скальковського,² Д. І. Багалія,³ П. І. Фоміна;⁴ трохи більше дають дослідники, що мали змогу працювати в місцевих архівах: напр. М. П. Доброхотов не обмежився стислим нарисом історії експлуатації копальних багатств Донбасу, а в додатку до своєї розвідки надрукував інтересні архівні матеріали: «дело об описании руд железных, каменного угля и других ископаемых в Донецком уезде, открытых в дачах капитана Яковлева и коллежского асессора Штерича в 1790 г., а полученных от графа Зубова в 1794 г.»;⁵ документи, там надруковані, взято із справи, що зберігалася в Луганському соціальному музею.

Мені здається не зайвим надрукувати декілька документів, які освітлюють перші кроки історії розробки кам'яного вугілля на Донеччині; ці документи взято з справи, що зберігалася в архіві Катеринославського Губернського Правління, і мала назву

¹ Е. Ковалевський. Геогностическое обозрѣние Донецкого горного края. Горный журнал на 1829 г. т. I.

² А. А. Скальковскій, Опытъ хозяйственной статистики Новороссійского края. Одесса, 1853, ст. 508 і далі.

³ Д. І. Багалій, Заселення південної України, Харк., 1920, ст. 93.

⁴ П. Фоминъ, Горная горнозаводская промышленность юга России. Харьков, 1915, ст. 3—33.

⁵ М. П. Доброхотовъ, Природні продукційні сили Луганської округи, Краєзнавча науково-популярна бібліотека Донбасу, В. І. Видання Наукового товариства на Донеччині. Луганське 1929, вип. 1.

«Дѣло о разработкѣ Каменного угля и мрамора въ Бахмутскомъ уѣздѣ» на 154 аркушах;⁶ тут ми бачимо листування представників адміністрації з приводу обслідування країни, рапорти, звідомлення, відомості тощо, починаючи з 1786 року і закінчуючи роком 1795, себто якраз тим роком, що з нього почався новий період в історії промисловости Донбасу — заснування Луганського ливарного заводу.

Обслідування продукційних сил Донбасу почалося ще наприкінці 80-х років XVIII століття, і це треба поставити у зв'язок із тими обслідуваннями природних багатств країни, що їх провадили в різних місцевостях Південної України, бажаючи якнайшвидче піднести промисловість її. Цього потребували, поперше, будування нових міст, заснування різних фабрик та заводів, а подруге тут важили потреби військові: чорноморська флота потребувала палива, заліза тощо. Ми бачимо декілька експедицій, що з наказу Потьомкіна починають обслідувати природні багатства країни: професор «земледѣлія и естествовѣденія» катеринославського університету, Ліванов, з доручення Потьомкіна об'їхав район Інгула, Буга і знайшов багаті поклади: срібну руду, мрамур, порфир, залізо — майбутнє Криворіжжя,⁷ що його багатства ще раніше спостерігав відомий мандрівник В. Зуев. Здається, Ліванов перший звернув увагу на мінеральні багатства Донбасу: це видно з листа, що його р. 1803 Гаскойн надіслав міністрові фінансів; там він писав, що «князь (себто Потьомкін) вскорѣ послѣ первого своего посѣщенія южной границы отрядилъ воспитанного при одномъ изъ англійскихъ университетовъ проф. Леванидова (себто Ліванова. — Н. П.-В.), который возвращаясь ему столь лестное мнѣніе подалъ о богатствѣ близъ Донца расположенныхъ горъ, изобилующихъ по словамъ его золотомъ, серебромъ, желѣзомъ, горнымъ углемъ, мраморомъ и другими камнями, что онъ съ господиномъ надворнымъ (нынѣ колежскимъ) совѣтникомъ Аврамовымъ туда были командированы для разработки оныхъ, и послѣдняго я тамъ въ 1794 г. нашель, за-

⁶ В'язка 122 (157), справа 35. Треба попередити, що я використала цю справу, працюючи в архіві року 1914, але приїхавши до Дніпропетровського року 1927, я в крайовому архіві, куди перейшла збірка кол. губернського правління, цієї справи не знайшла. Тому я зазначаю числа старі.

⁷ Д. И. Шрейдеръ, Страничка изъ исторіи Кривого Рога. Екатеринбург. Юбилейн. Листок, 1887 г., № 6, стор. 51. Д. І. Багалій, Заселення Південної України, стор. 93 Зап. Од. Общ., т. VIII, стор. 186.

нимающагося добычею угля».⁸ Так описував події Гаскойн. Одночасно з Лівановим в землі Війська Донського обслідував природні багатства капітан Скоряк, або Скорняков; року 1784 він знайшов багаті поклади кам'яного вугілля, розробку яких Потьомкін доручив йому ж таки. Для роботи йому було дано «каторжнихъ невольниковъ» з Таганрогу.⁹ В той самий час капітан Кожешников, обслідував залізні жили по р. Бердянці; але залізної руди не знайшов, і в рапорті правителеві Катеринославського намісництва І. М. Синельникову з листопада 1786 р. він так описував свою невдачу: жили, що їх він знайшов, — писав він — «называются естественниками стихійными; пустыя жилы бывають иногда обогащаемы, но сіе случается, когда приходятъ къ нимъ съ металическимъ содержаніемъ другія жилы, или прожилки, а въ сихъ случаяхъ, идя по пустой жилѣ утѣшаются рудокопы въ трудахъ своихъ единымъ тѣмъ счастьемъ, чтобы встрѣтиться съ обогащеними оныя прожилками».¹⁰ Цього «щастя» він не мав. Але одночасно залізо та кам'яне вугілля було знайдено на території Бахмутського повіта в маєтках поміщика Штерича, про що він згодом повідомив уряд. Наприкінці 80-х років Потьомкін дістав відомості про те, що в Бахмутському повіті знайдено залізну руду і звернувся до генерал-прокурора князя О. О. Вяземського з проханням надіслати досвідчену людину, щоб зробити «изысканія», а правителеві намісництва, В. В. Каховському ордером з 24 липня 1790 року наказав зробити розпорядження, щоб тій особі дали все потрібне, якщо вона приїде до Бахмуту. Про це В. В. Каховський листом сповіщає віцегубернатора І. В. Тутолміна (докум. № 1). Як видно з документу № 2, цією досвідченою особою був колезький асесор Аврамов, що прибув до Бахмуту в лютому 1791 року. Минуле його для мене лишається неясне: у примітці до листів В. В. Каховського до В. С. Попова про нього написано, що він був походженням з Нахичевані.¹¹ Що робив Аврамов з лютого до липня — не відомо, але з 14 липня ми маємо інтересного листа від оберштерккригсмісара М. Л. Фа-

⁸ П. И. Ф о м и н ъ, Горная и горнозаводская промышленность юга Росии. Харьков, 1915. стор. 6.

⁹ Зап. од. Общ. ч. IV, ст. 373. Э. Ф. Богучький, Положение горно рабочихъ в Донскомъ бассейнѣ. Юрид. Вѣстн. 1896, т. VI листопад, ст. 445.

¹⁰ Арх. Катерин. губ. Правл., в 94 (122), справа без №, арк. 1.

¹¹ Зап. Од. Общ., том II; ст. 400, примітка. Е. Ковалевський чомусь йменував його «горным офицером» хоч, здається, проти цього промовляють його цивільні ранги (спочатку колезький асесор, він згодом дістав ранг надвального совітника). Горный журнал, 1829, кн. 1. ст. 34.

лієва до В. В. Каховського (подаємо його під № 3), де яскраво описано справжній стан роботи Аврамова. Лист цей мав реальні наслідки: як видно з чернетки наказу В. В. Каховського Донецькому нижньому земському судові, той мав відрядити до Аврамова «изъ ближайшихъ селеній Донецкого уѣзда» по 100 робітників (докум. № 4), а в своєму рапорті В. В. Каховському Аврамов починає звіт про роботу з 17 липня, коли до нього прийшли перші робітники: це свідчить про надзвичайну швидкість у реалізації побажань М. Л. Фалієва. З того ж таки рапорту видно, що надіслано до Аврамова робітників не тільки з Донецького, а й з Бахмутського повіту. Роботу, почату 17 липня, припинили на початку листопада, через морози. Цей рапорт інтересний тим, що в ньому Аврамов не тільки повідомляє про наслідки роботи, а також подає розмір заробітної платні і приблизну собівартість пуда вугілля на місці — $2\frac{3}{4}$ коп. пуд (Док. № 5—6).

Справа ця дуже зацікавила В. В. Каховського, але, як відомо, в кінці 1791 р., місяця жовтня помер князь Потьомкін. Становище самого Каховського стало не певне, бо головне управління Катеринославським намісництвом перейшло до графа П. О. Зубова, людини цілком нової. Єдиним зв'язком, єдиною надією Каховського на захист та оборону став відомий правитель канцелярії Потьомкіна, Василь Степанович Попов, що після смерти Потьомкіна приїхав до Петербургу, куди його викликала Катерина, і набув там не абиякого значіння, як останній порадник та довірена особа Потьомкіна. До нього постійно надсилав листи Каховський, докладно описуючи в них усі події та потреби в намісництві, що їх він бажав би довести до відома Зубова. Чимало таких листів надруковано в Записках Одеського Товариства, але, звичайно, їх було куди більше. Ось і про цю справу — добування кам'яного вугілля та залізних руд — написав Каховський Попову, але цього листа ще не друкують, і я його теж подаю цілком (док. № 7). Цей лист за змістом поділяється на дві частини: перша, так би мовити, поясняльна записка — подається вперше. Друга — звіт про видобуток — надрукована почасти, але у зміненому і скороченому вигляді, вже так, як її р. 1794 передав Зубов до «канцелярії горного начальника»,¹² і тому я все ж вважаю за потрібне надрукувати цього листа цілком. З цього листа ми бачимо, що Каховський відрядив до Петербургу

¹² М. П. Доброхотов, Природні продукційні сили Луганської округи. Краснзнавча наукова популярна бібліотека Донбасу, в. 1, 1929, додаток, стор. 38—42.

самого Аврамова, щоб його пояснення могли краще посунути справу; з слів Аврамова він писав, що таких богатих покладів руди та вугілля немає ніде в Росії, і пропонував негайно зробити обслідування всього цього краю, скласти докладну мапу і почати будувати заводи. Він висував думку, що корисніше давати пілги приватним особам на будування заводів, ніж будувати казенні, а що до скарбу — то обмежитися тільки влаштуванням «промывальной фабрики» (до речі — в документі, що надрукував М. Доброхотов, помилково її названо «промышленной» ст. 41), «для промыванія найденного кварца на золото», та «плавильные печи» для «проплавки» срібла.

Не відомо, принаймні мені, як поставилися в Петербурзі до цих справ, і як активно підтримали прохання Каховського. Але чимало фактів свідчать про те, що справа посунулася. Так, року 1792, 4 грудня Аврамов подав рапорта В. В. Каховському, де повідомляв, що їздив «за пріскомъ каменного угля по берегу рѣки Донца начавъ отъ слободы Серебрянки вниз по теченію до села Вышшаго», і там, біля цього села, знайшов у байраці «Лисичьемъ» кам'яне вугілля, «толщиною въ аршинъ, въ длину открыто шурфами на 25 сажень», і далі робота припинилася через «снѣгозаморозки». Про ці поклади вугілля він писав, що його багато, шар «изрядной толщины», а щодо якості, то він «несравнено лучшей доброты нежели тотъ, который былъ открытъ въ Донецкомъ уѣздѣ при рѣчкѣ Бѣлой». Крім того, він звертав увагу Каховського і на те, що відсіля його було б зручніше довозити до приморських портів.¹³

Цього рапорта Каховський надіслав до В. С. Попова, як це він зробив і минулого року; в листі до Попова він писав, що треба, щоб «изъ открытого сего произведенія природы, нужного во всякое время, имѣть пользы и выгоды» асигнувати кошти на роботу; він знову таки дав із власних коштів 500 крб. Аврамову, щоб не марнувати часу, на придбання лісу та перевезення його через річки, взимку; з початком весни він хотів поїхати оглянути ці місця, і доручив Аврамову дослідити берега Міусу, Калміусу та Берди, бо там ґрунт, такий як і на Бахмутщині. «По увѣрѣнію трехъ голанцовъ, Волана, фонъ-деръ-Платена и Ферстера, присланное от г. Аврамова уголье есть лучшей доброты», підтримував чужоземними авторитетами заяву Аврамова Каховський. Кінець-кінцем він просив відрядити Аврамову до-

¹³ Зап. Од. Общ. т. XII, ст. 400—401, примітка.

свідчених у гірничій справі людей, і повернути йому, Каховському, 500 крб., витрачених на це.¹⁴

Документ, що його надруковано за № 8 — чернетка «всеподданнїйшого» рапорта В. В. Каховського — пояснює, яких робітників вимагав Аврамов, і скільки треба було асигнувати грошей на роботу. З наших документів видно, що Аврамов не припиняв роботу й наступними роками: року 1793 він почав добувати вугілля біля села Вишшого в Бахмутському повіті на р. Донці (док. № 9) і про цю роботу склав дуже інтересну «вѣдомость» — про те, скільки коштів треба витратити, щоб добути 100.000 пудів вугілля (док. № 10). З квитанцій, що їх друкуємо за №№ 15 та 16, видно, що протягом 1794 та 1795 років під керівництвом Аврамова добували вугілля в 3-тій роті Донецького повіту, в слободі Уткинській, та на р. Крепинській.

Документи, починаючи з № 10, стосуються до діяльності поміщика Бахмутського повіту колезького асесора Петра Штерича, що з середини 80-х років почав експлуатувати силами власних селян копальні та поклади вугілля у своїх маєтках — слободах Білій, Петровенці та Червонім Куті. Тут ми маємо лист з 28 листопада 1792 р. самого Штерича до В. В. Каховського (№ 11); він описує докладно, як він добуває кам'яне вугілля і використовує його на власній гуральні, і як він винайшов спосіб використовувати дрібне вугілля, штиб — роблячи з нього «кирпички». За додаток до цього листа можна вважати описання родовищ вугілля в маєтках Штерича та його роботи, що те описання склав Аврамов. Аврамов дає дуже прихильну оцінку його роботі, підкреслює, що коли й траплялися помилки, то через брак досвідчених людей (№ 12).

Після 1793 року настає досить велика хронологічна прогалина в наших документах: немає ні звідомлень, ні проектів про будь-який видобуток чи дослідження. Зберіглася тільки вказівка на те, що року 1794 відряджено до Бахмутського повіту «извѣстного по своему искусству господина статского совѣтника Гаскойна», але він дізнався десь у дорозі про смерть правителя Катеринославського намісництва В. В. Каховського і надіслав усі листи та документи Грибовському, а сам поїхав просто до Бахмуту, обминаючи Катеринослав (№ 13).

Від 1795 року ми маємо кілька інтересних документів: це № 14 — лист Петра Штерича мабуть до В. С. Попова (адресата не зазначено), де Штерич, описуючи все, що зробив він на користь державі, просив нагородити його рангом та орденом; у цьому

¹⁴ Зап. Од. Общ., т. XII, ст. 401.

листі він покликується на спільну роботу з «Гасконієм» у спеціальній комісії, а також і на те, що він узяв на себе транспорт вугілля до Таганрогу. Документ № 15 — офіційний рапорт Штерича новому правителєві, наступникові Каховського, І. І. Хорватові того ж таки 10 червня 1795; в рапорті він повідомляє про відкриття кам'яного вугілля в Павлоградському повіті, в слободі Градовці та її околицях. Останні документи — №№ 16 та 17 — квитанції, що їх одержав Штерич із контори Таганрозького порта, подають конкретні числа, скільки пудів вугілля приставив Штерич до порту, суму, заплачену за приставлення його, та комісійні, що одержував Штерич за кожний пуд вугілля. Інтересно порівняти ці «накладні» витрати на кожний пуд з тою сумою, в яку враховував собівартість пуда вугілля Аврамов (2³/₄ коп.).

На цьому закінчуються документи, що друкують тут; не зважаючи на те, що вони розпорошені, мало зв'язані поміж собою, вони все ж являють інтерес на нашу думку, бо висвітлюють перші моменти з історії промисловости Донбасу, малюють, як забезпечували розроблення кам'яного вугілля робочою силою, як розцінювали робочий день, як вираховували собівартість добутого вугілля, і останні документи показують як збільшувалася вартість пуда вугілля від транспорту та комісійних витрат. Ці останні документи виявляють і роль Штерича, що був не тільки одним з перших піонерів нової справи, а також і комісіонером в постачанні вугілля і здобував від цього досить значні суми. Ці документи виявляють, на користь якої класи йшли прибутки від нової промисловости, яка тільки зароджувалася, і яка тепер посідає таке велике місце в економіці Радянської України.

«ДЪЛО О РАЗРОБОТКЪ КАМЕННОГО УГЛЯ И МРАМОРА
ВЪ БАХМУТСКОМЪ УЪЗДЪ»¹⁵

№ 1

*Лист В. В. Каховського віце-губернаторові І. В. Тібекіну
(чернетка)*

Милостивый государь Иванъ Васильевичъ.

Его свѣтлость (титул) ордеромъ отъ 24 числа сего іюля ко мнѣ послѣдовавшимъ далъ знать, что для дальнѣйшого изыска-

¹⁵ Архив Катериносл. Губ. Правл., в'язка 122 (157) № 35.

нія о количествѣ и добротѣ найденной в окрестностях Бахмута железной руды писано от его свѣтлости къ господину генералъ-прокурору и кавалеру князю А. А. Вяземскому объ отправленіи туда человѣка въ горныхъ дѣлахъ искусного, предписать изволили, по прибытіи его в Бахмутъ приказать преподавать ему въ семь дѣлъ всевозможное способствованіе.

Юля 25 1790 г.

(арк. 1.)

№ 2

*Ордер В. В. Каховскаго колезькому асесорові Аврамову
(чернетка)*

По повелѣнію его свѣтлости (титул) отпускается Вамъ отъ меня 500 р. денегъ кои на какіе именно расходы будете употреблять рекомендую вашему высокородію доставить ко мнѣ подробный щетъ для испрошенія въ возвратъ денегъ отъ его свѣтлости.

10 февраля 1791 г.

(арк. 2)

№ 3

Лист М. Л. Фаліева В. В. Каховскаму

Милостивый государь Василій Василіевичъ.

По бытности моей в семь мѣсяце въ Донецкомъ уѣздѣ на дачѣ господина капитана Яковлева для осмотренія на оной оказавшегося каменного угля, нашель тамъ присланного отъ его свѣтлости для открытія руды г. коллежского асессора Аврамова, который, за неимѣніемъ мастеровъ и суммы на рабочихъ не можетъ съ успѣхомъ оныя разрабатывать. Въ разсужденіе сего не благоугодно ли будетъ вашему превосходительству, предписать донецкому и бахмутскому нижнимъ земскимъ судамъ, чтобы изъ казенныхъ обывателей нарядили для сей работы 200 человѣкъ, и ему, Аврамову, предписать чтобы при разрабатываніи руды добывалъ уголь каменное, кои очень нужно для адмиралтейства, и мраморъ при томъ ломаль. А на первый случай отпустить ему денегъ до 1000 рублей, дабы онъ къ начатию работъ могъ приготовиться необходимымъ.

14 юня 1791 года.

(арк. 3)

№ 4

Ордер Каховського Донецькому нижньому судові (чернетка)

...отправить къ Аврамову изъ ближайшихъ селеній Донецкого уѣзду 100 человекъ обывателей, коимъ за время нахождения въ тѣхъ работахъ имѣеть быть произведена надлежащая заплата отъ г. Аврамова.

(арк. 4)

№ 5

Рапорт Аврамова В. В. Каховському

Сколько съ 17 іюля, то есть со дня присылки первыхъ работниковъ, сентября по 1 добыто камянного угля и мрамора в дачѣ капитана Яковлева Селезневкѣ, по какой цѣнѣ добычею стоить каждый пудъ, примѣрно мною полагается 9 р. в мѣсяць работнику платою, сколько оно отправлено въ Кичкась по повелѣнію Михаила Леонтовича Фалѣва, представляя вѣдомость вашему превосходительству осмѣливаюсь донести: 1) до заработка штольнями надѣюсь угля добыть къ 1 октября лучшей доброты до 12.000 пудовъ, а послѣ того ежели повелено будетъ добычу производить чрезъ всю зиму, то необходимо уже должно итти штольнями ибо за толстотою земли на камянномъ углѣ лежащей разносомъ работать почитаю убыточнимъ, а въ зимнее время и многотруднымъ. Чтобы штольнями работать необходимо потребны горные служители, хоть то число о которомъ въ докладѣ моемъ представлено было его свѣтлости и вашему превосходительству, а съ помощью оныхъ, смотря по количеству опредѣляемой добычи угля пудовъ можно столько заложить и штольневъ, опредѣляя для наблюденія должного въ (не розібрано) порядка изъ тѣхъ рудокоповъ по одному, или по два человекъ, придавая къ нимъ на каждую штольню потребное число работниковъ, да и при разрабатываніи серебра и золота содержащихъ жилъ и железныхъ рудъ, которые здѣсь во многихъ мѣстахъ открываются, безъ упоминаемыхъ горныхъ служителей обойтись невозможно, ибо почасту такіе встрѣчаются подъ рудами крѣпкія крыши, что безъ помощи буравовъ и пороха никакъ разломить не можно; а затѣмъ нерѣдко принуждены бывають начатые ширфи оставлять безъ окончательного о благонадежности изслѣдованія. 2) Присылаемымъ ко мнѣ изъ Бахмутского и Донецкого уѣздовъ работникамъ какую повелено будетъ плату прозвести за рабочий день и впредь производить, прошу о на-

граждениі повеленія и объ ономъ ваше превосходительство симъ рапортую.

Вѣдомость сколько съ 17 іюля по 1 сентября добыто каменного угля и мрамора.

При копяхъ надъ прудомъ, гдѣ мраморъ:		
	крупного .	101.661 пуд.
	мелкого .	4.032 „
Въ логу, гдѣ наперед сего ломали дерновой камень:		
	крупного .	2.100 „
	мелкого .	1.933 „
Под большою горою:	крупного .	4.974 „
	мелкого .	296 „
Противъ г. Гулева:	крупного .	1.605 „
	мелкого .	301 „
	Итого .	25.611

Мрамора от $\frac{3}{4}$ аршина длины до $2\frac{1}{2}$, а толщиною от 8 в. до 1 арш. болѣе 500 штукъ.

Полагая добычу оного находящимся работникамъ по 9 р. въ мѣсяцъ по числу рабочихъ дней причитается плата 1352 р. 60 к.

Въ расходы слѣдуетъ внести не менѣе, какъ $\frac{1}{3}$ на добычу мрамора, которой причитается 450 р. $86\frac{1}{2}$ коп.

Да на разработку рудныхъ приисковъ, при которыхъ рабочіе люди употребляемы были изъ того же числа $\frac{1}{4}$ часть которой причитается 225 р. 87 коп. Дѣйствительно почитать должно на добычу угля 675 р. 87 коп. Тѣмъ расходомъ каждый пудъ состоитъ $2\frac{5}{8}$ къ сему должно приложить на инструменты и на жалованье порядчикамъ по $\frac{1}{8}$ коп. на пуд, а съ оными составить кажннй пудъ угля въ добычѣ по $2\frac{2}{7}$ коп.

Изъ показанного числа добытого при всѣхъ копяхъ угля отправлено въ урочище Кичкасъ лучшихъ сортовъ 15.335 пуд.

А достальное число мелкого сорта 10.286 пуд. оставлено до дальнѣйшего разсмотренія.

Августъ 1791 г.

(арк. 90).

Вѣдомость, яку надѣлав Аврамов при рапортѣ В. В. Каховському

Вѣдомость сколько с 1 сентября по 8 ноября добыто угля и мрамора и сколько стоитъ каждый пудъ.

При копкѣ надъ прудомъ добыто угля . . .	10.060 пуд.
При той же копке открыто и за наступившей неспособной погодой не поднятого, при- мѣняясь къ производимой добычѣ пола- гается по меньшей мѣрѣ до	6.600 пуд.
Мѣстнова, который въ раздѣлку не полагается	2.182 „
При копкѣ подъ большой горою добыто угля .	6.006 „
Да открытого при той же копкѣ, но за неспо- собною погодою не поднятого по меньшей мере до	26.000 „
Местного, который в раздѣлку не поступаетъ	515 „
<hr/>	
А всего кромѣ местнова: поднятого	16.066 „
Не поднятого	32.600 „
<hr/>	
Итого	48.666 „

Мрамора от $\frac{2}{4}$ арш. до 3 арш. длины и от 6 вершков до одного аршина толщиною все- го в добычѣ	1.075 штук
Да тонкихъ плитъ мраморныхъ до	300 „

Полагая находившимся у добычи оногo угля и мрамора ра-
ботникамъ по 30 коп. в день, по числу каждого рабочихъ дней
причитается платы какъ и въ именныхъ спискахъ значиться
выплатою положенною уже на добычу с 17 іюля по 1 сентября
1.352 р. 60 к., достальныхъ слѣдующихъ на нынѣшнюю добычу
2.398 р. 60 к.

Изъ оной суммы должно вычесть третью часть на добычу мрамора, которой при- читается	799 „ 53 „
Да на разработку рудныхъ приисковъ при которыхъ рабочіе люди употребляемы были изъ тѣхъ же, которые находились при добычѣ угля, четвертую часть, ко- торой причитается	399 „ 79 „

Затѣмъ дѣйствительно почитаться должно,
 что на счетъ нынѣ добытого угля . . . 1.199 „ 31 „
 Тѣмъ расходомъ каждый пудъ угля въ до-
 бычѣ стоитъ на „ 2³/₈ „

Къ сему должно приложить на инструменты и на жалованье нарядчикамъ; так и на подъемъ открытого угля по ³/₈ коп., а съ оными и составить каждый угля в добыче 2³/₄ коп.
 (арк. 26).

№ 7

Лист В. В. Каховскаго В. С. Попову

Милостивый государь Василій Степановичъ.

Находившагося по повеленію покойнаго генерала фельдмаршала князя Григорія Александровича въ Донецкомъ уѣздѣ для присковъ рудъ и каменнаго угля г-на коллежскаго ассесора Аврамова почель я за нужно отправить къ вашему превосходительству. Учиненное имъ открытіе серебряной руды заслуживаетъ вниманія и неотложнаго приступленія къ дальнѣйшему испытанію. Онъ говорилъ мнѣ что толь богатой руды нѣтъ ни въ однихъ россійскихъ заводахъ, съплавленныя имъ разныя руды, каменный уголь, мраморъ и аспидъ съ поданнымъ отъ него ко мнѣ описаніемъ имѣю честь представить чрезъ него самого, препровождая планъ дачи г-на Яковлева, на которой почти одной только сдѣлано было имъ открытіе. А какъ нѣтъ сомненія, что весь тотъ край изобилуетъ полезными минералами, то по сему приему смѣлость представить вашему превосходительству неуждно ли будетъ исходатайствовать повелѣніе возвратитъ сюда г-на Аврамова, снабдя его требуемыми имъ людьми (о коихъ записку при семъ прилагаю), дабы при открытіи весны приступитъ къ немедленному испытанію и узнанію пользы отъ открываемого металла.

При приступленіи къ начатію сего дѣла не примену я найдется на мѣстѣ, естли то зависить будетъ отъ моей воли, и осмотрѣтъ всѣ окрестности, сочинитъ онымъ карты и буди государственная польза востребуетъ донесу въ то время объ учрежденіи завода и объ отводѣ къ оному лѣсовъ и потребнаго количества рабочихъ людей.

Покупкою дачи отъ г-на Яковлева спѣшитъ такъ же не для чего, сокровище, кое откроется на оной означитъ цѣну оной.

Касательно же железныхъ рудъ, то судилъ бы я не дѣлая казенныхъ желѣзныхъ заводовъ приохотить къ онимъ частныхъ людей, оказавъ имъ отъ казны пособіе снабженіемъ людьми, упражнявшимися при желѣзныхъ заводахъ, капитальные изъ нихъ и знающіе свое ремесло могли бы итти въ части прибыли съ владѣльцами, на земляхъ коихъ устроятся заводы, судилъ бы я однако не прежде приступить.

Описаніе руднымъ приискамы, каменному углю, мрамору, асиду и плитному камнямъ, найденымъ Екатеринославскаго намѣстничества Донецкаго уѣзда помѣщика капитана Яковлева при деревняхъ Селезневкѣ и Адриановкѣ.

При деревнѣ Адрианополѣ въ 1790 году.

1) Бѣлой сухой кварцъ, лежащей на поверхности земли обросшей черной серебряною рудою и изобилующей кварцевыми хрусталами, котораго открыто каналомъ длиною на 12 сажень, шириною на $1\frac{1}{2}$ аршинъ, толщиною лежитъ онаго кварца на 8 вершковъ.

2) Черная серебряная руда по большей части въ круглыхъ шарикахъ величиной съ орѣхъ и меньше. Которой оказалось по вскрытіи дерну между землею и упомянутымъ бѣлымъ кварцомъ, и находится весьма въ довольномъ количествѣ; но за неимѣніемъ горныхъ служителей кому бы препоручить можно было разборъ, оставлена безъ добыванія. Изъ оной руды по неакуратной пробѣ, выплавлено изъ 20-ти фунтовъ серебра 1 фунтъ 16 золотниковъ.

3) Кварцъ, проникнутой и покрытой темно желтою охрою съ золотымъ нацвѣтомъ, съ частью черной серебряной руды, которой соединяется съ описанымъ подъ № 1 кварцомъ. Открыто онаго длиною на 5 сажень, толщиною $1\frac{1}{4}$ аршина, глубиною отъ поверхности земли на 1 аршинъ лежитъ между сѣрымъ пещановатомъ селитерными частицами крѣпкимъ камнемъ.

4) Подъ онимъ кварцомъ въ желтоватой глинѣ черная серебряная руда, перемешаная слоями съ глиной, толщиною въ $\frac{3}{4}$ аршина, глубиною на 5 сажень.

Найденные тамъ же въ 1791 году.

5) Разстояніемъ отъ первой въ 1790 году разработки в 400 саженьхъ на небольшомъ пригоркѣ открыто ширфами въ двухъ мѣстахъ кварцевые гнѣзда; изъ которыхъ при первомъ ширфе

лежитъ кварцу длиною на 6 сажень, толщиною на 8 вершковъ, шириною на 3 аршина.

6) При второмъ длиною на 4 сажени, толщиною $\frac{3}{4}$ аршина, шириною $1\frac{1}{2}$ аршинъ.

Вторая разработка того 1791-го года расстояніемъ отъ первой въ 300 саженьяхъ въ невысокомъ продолговатомъ пригоркѣ или хребтѣ; при которой копано четыре ширфа, в коихъ оказался кварцъ гнѣздами жъ во всемъ подобной отрытымъ въ 1790 году, именно:

7) Въ первомъ ширфе длиною на 4 сажени, толщиною $\frac{1}{4}$ аршина, шириною на 3 аршина.

Во второмъ длиною 15 сажень, толщиною $\frac{1}{4}$ аршина, шириною 1 аршинъ.

Въ третьемъ длиною на $4\frac{1}{2}$ сажений, толщиною на $\frac{1}{2}$ аршина, шириною на $1\frac{1}{2}$ аршинъ.

8) Въ четвертомъ красоватая глина перемѣшанная съ мелкимъ кварцомъ и онаго хрустальями, длиною на 4 сажени, толщиною на $\frac{1}{2}$ аршина, шириною на 6 вершковъ.

9) Всѣ упомянутые приски лежатъ гнѣздами и простираются съ востока на западъ, падая весьма полого глубиной отъ поверхности земли отъ одной половины до 3-хъ аршинъ между сѣрымъ песчановатымъ съ селитерными частицами камнемъ, котораго кусокъ прилагается здѣсь подъ № 9.

О железныхъ рудахъ, найденныхъ въ 1791 году при деревнѣ Селезневкѣ.

10) Первая на горѣ между баераковъ Перерезнова и Долгова на третей части возвышенія оной печенковая желѣзная руда съ желтой охрою; между которой находятся сталоктиты и капельники состояще изъ железной руды, открыто оной ширфами на 12 сажень глиною, отъ 4 до 8 вершковъ толщиною. Лежитъ горизонтально и простирается съ полудни на сѣверъ.

11) Вторая на той же горѣ на рогу къ баераку Перерезному ноздреватая железная руда съ частью желтой охры. Разработано оной ширфами длиною на 10 сажень, толщиною отъ 4 до 6 вершковъ.

12) Третья на скатѣ той же горы къ баераку Долгому желѣзная руда въ большихъ и малыхъ круглыхъ кускахъ лежитъ между сѣрымъ щебневатомъ камнѣ гнѣздами. Открыто оной въ двухъ ширфахъ длиною на 5 сажень, толщиною въ 4 вершка.

13) Четвертая въ вершинѣ рѣчки Утки по теченію на правой сторонѣ въ продолговатомъ пригоркѣ синеватая на магнитъ похожая четверугольнаго образованія желѣзная руда посредственнаго содержанія. Оной открыто тремя ширфами длиною на 7 сажень, толщиною въ 5 вершковъ.

14) Пятая по теченію рѣчки Селезня на правой сторонѣ между синеватымъ мелкимъ шиферомъ желтая охра въ большихъ четверугольныхъ продолговатыхъ на подобіе кирпичей кускахъ. Которой разработано въ четырехъ ширфахъ длиною на 60 сажень, толщиною отъ 3 до 6 вершковъ.

15) При деревнѣ Андріанополѣ. Разстояніемъ отъ второй кварцовой разработки къ рѣчкѣ Мечетной въ 200 саженьхъ желѣзная руда въ разсыпанныхъ неопределенной фигуры кускахъ; которой разработано каналомъ на 12 сажень толщиною на 8 вершковъ, шириной на 3 аршина.

Сверхъ того въ 1791 году съ 17-го іюля по 8-е число декабря добыто при тѣхъ же деревняхъ въ разныхъ мѣстахъ:

Крупнаго	41.687 пуд.
Мелкаго который въ расцѣнку не полагается	2.697 „
Да открыто, но за наступившею не способною погодю не поднято, примѣняясь къ про- изведенной уже добычѣ, по меньшей мѣ- рѣ до	32.600 „
	<hr/>
Всего	76.984 пуда

Из числа дѣйствительно добытаго угля отправлено въ урочище Кичкасъ состоящее на рѣкѣ ниже пороговъ, для доставления оттуда водой въ городъ Херсонъ въ вѣдомство Черноморскаго Адмиралтейства на флотъ лучшей сортъ 15.335 пуд.

А остальное количество находится на мѣстахъ. Полагая сумму денегъ, дѣйствительно на счетъ добытаго угля употребленную 1875 р. 18 к. стоитъ въ добычѣ: 25.621 пудъ, каждый въ сложности по 2 копѣйки и по пяти осмьмьхъ, — а 16.066 пудъ каждый 2 копѣйки и по три осмьмьхъ.

Къ сему должно приложить сумму потребную на инструменты и на жалованіе рабочимъ людямъ, такъ же и на подъемъ открытаго угля — примѣрно на каждый пудъ по одной копѣйки. Съ которою причтется въ сложности каждый пудъ по 2 копѣйки и по три четвѣрти.

2-е Мрамора темно-синяго добыто: длиною отъ 3-хъ четвертей аршина до 3-хъ аршинъ, толщиною отъ 6-ти и 8-ми вершковъ до одного аршина 1.575 штукъ

Да тонкихъ плитъ разной длины и около двухъ вершковъ толщины до . . . 300 „

3-е Аспида изрядной доброты и способнаго къ выдѣлкѣ досокъ, открыто вѣ длину на 4 сажени, толщиною лежитъ онаго до 3-хъ аршинъ.

4-е Плитнаго и точильнаго камня открыто въ довольномъ количествѣ. Оный весьма способенъ не только къ настилкѣ половъ и къ каменному строенію, но можно выдѣлывать его толстыми брусьями къ кладкѣ доменныхъ горновъ.

Примѣчаніе.

Благонадежность описанныхъ кварцовыхъ, серебро и частью золото содержащихъ гнѣздъ, къ открытію богатыхъ жилъ несумнительно, какъ потому, что при нынѣшней можно сказать малой еще разработкѣ толь богатяя руды открылись, лежащія въ довольной толщинѣ и ширинѣ; а при томъ и упомянутое разстояніе отъ первой въ 1790 году до последней въ 1791 году разработки на семьсотъ сажень какъ бы усыпано мелкимъ съ рудными знаками кварцомъ, и что богатая черная серебряная руда находится почти на самой поверхности между землей и кварцомъ проникнутымъ и обросшимъ оной рудой; подъ кварцомъ же оная жъ черная серебряная руда оказалась и въ красноватой глинѣ въ изрядной толщинѣ, какъ о томъ подъ № 4 изъяснено и къ изобрѣтенію настоящихъ жилъ имѣются благонадежные по близости тѣхъ кварцовыхъ гнѣздъ горы; но въ оныхъ испытанія учинить было въ нынѣшнемъ лѣтѣ невозможно единственно за немѣніемъ годныхъ служителей и потребныхъ къ тому инструментовъ. А равно и о желѣзныхъ рудахъ нѣтъ сумнѣнія, чтобы оныя не отыскались въ большемъ количествѣ, что примѣчается по тому какъ нынѣ обрѣтенные при отсыпи горы сами показались на поверхности, а при малой разработкѣ и открылись гнѣздами съ богатымъ металло-содержаніемъ; особливо жъ гдѣ находятся сталоктиты и въ гору идутъ руды толще, а по сему яко вѣрному обнадеживанію къ открытію оныхъ рудъ въ большихъ гнѣздахъ или жилахъ дѣланы были опыты ширфами на плоскости горы, но по маломъ углубленіи и не болѣе 2-хъ ар-

шинъ встрѣчалась крышка изъ сѣроватаго крѣпкого камня, между слоями котораго находились тонкими жилками желѣзные руды подобно оруденелому дереву, чѣмъ и болѣе удостовѣрило надеждой; но за крѣпкости онаго крышечнаго камня, по неимѣнію горныхъ служителей и потребныхъ къ бурванію инструментовъ осталось сіе испытаніе неоконченнымъ. Упомянутая между камнемъ лежащая тонкою жилкою руда прилагается здѣсь подъ № 24.

Что же принадлежитъ до изобилія каменного угля объ ономъ можно заключить изъ вышеупомятаго описанія, здѣсь же остается только сказать, что онаго стать можетъ, на многія годы хотя бы ежегодной добычъ оному простиралась и до значительнаго количества пудовъ, да и въ предъ во многихъ мѣстахъ, какъ примѣнить можно, отыскатся оной можетъ.

Въ заключеніе сего долгъ имѣю упомянуть и о повелѣнномъ экспедиціей о государственныхъ доходахъ къ открытію завода осмотрѣ слѣдующее: ежели желѣзные руды по разработкѣ окажутся въ большомъ количествѣ, то можно на первой случай одну доменную печь и два кирпичныхъ дляковки желѣза молота съ однимъ запаснымъ построить на помянутой рѣчкѣ Бѣлой и при мельницѣ, состоящей на той же рѣчкѣ въ 1 верствѣ въ 420 сажняхъ, гдѣ для устроенія плотины имѣется весьма способное мѣсто; а при томъ руда и уголь состоятъ будутъ при самомъ заводѣ, да и перевозка выдѣлываемыхъ при заводѣ вещей, ежели оныя отправляться будутъ до Таганрога, то сухимъ путемъ до рѣки Донца не далѣе 35 верствъ, а оттуда водой; а когда во стоящіе по Днѣпру города, то до урочища Кичкась, куда и нынѣ добываемый уголь отправлялся, и сухимъ путемъ не больше 250 верствъ. На постройку плотины необходимо нужные лѣса можно получить изъ состоящихъ по рѣкѣ Донцу дачъ, коего по оной довольно или изъ города Черкаска въ которой лѣсовъ доставляется съ Волги не малое количество ежегодно.

Самые жъ фабрики и прочее ко онымъ принадлежащее строеніе удобнѣе построить изъ камня, котораго въ здешнихъ мѣстахъ къ строенію весьма способнаго, такъ же и на сженіе извести изобильно. Для промыванія найденнаго при деревнѣ Андрианопле кварца на золото, можно устроить небольшую промываленную фабрику съ толчею при самой той деревнѣ на рѣчкѣ Мечетной, гдѣ нынѣ имѣется мельница; къ проплавкѣ жъ серебра содержащихъ рудъ плавильные печи устроить на устьѣ рѣчекъ Утки и Селезны, гдѣ тоже имѣется мельница, перестроя оныя плотины по заводскому обыкновению съ надлежащимъ возвышеніемъ (арк. 33).

№ 8

«Всеподданѣйшій рапортъ» В. В. Каховскаго (чернетка).

... Надворный совѣтникъ Аврамовъ изъяснилъ поданнымъ мнѣ рапортомъ, что къ открытію угля и рудъ необходимо потребны для копанія земли въ глубину на нѣсколько сажень и разбуриванія встрѣчающихся камней горные служителя; сколько же, а также равно и рабочихъ людей и инструментовъ потребно, приложилъ при ономъ рапортѣ въдомость съ назначениемъ по примѣрному положенію на жалованье въ годъ:

рудокопамъ	10	} по 36 рублей въ годъ
плотникамъ	1	
кузнецамъ	1	
унтеръ штейнгеру	60	
а всего	432	рубля

двадцати пяти рабочимъ по 9 р. в мѣсяць — на 7 мѣсяцевъ 1575 рублей.

Аврамову на прогоны и на покупку инструментовъ 300 р. въ годъ, а всего 2367 рублей.

1792 г., 28 октября.

(арк. 96).

№ 9

Рапорт В. В. Каховскаго графові Зубову

По случаю найденного въ Бахмутскомъ уѣздѣ въ дачахъ казенного села Вышшего при р. Донцѣ каменного угля 100.000 пудовъ Аврамовъ проситъ о высылкѣ горныхъ мастеровъ...

1793 декабря 4.

(арк. 128).

№ 10

«Примѣрная въдомость, сколько нужно денегъ на добычу угля 100.000 пудовъ», яку склавъ Аврамовъ.

Потребно рабочихъ:

55 человекъ, полагая платы по 9 рублей въ мѣсяць,

	рр. кк.
апрѣль и май:	990
на июнь, июль, августъ, сентябрь по 12 р.	2640

Плотниковъ для засѣканія столбовъ и другихъ работъ:

4 человѣка по 12 р. въ мѣсяць, за 6 мѣсяцевъ	288
Бревна на стойки 400 по 75 коп.	300
Бревна на стѣны домовъ	180

Горнымъ служителямъ:

Штейнгеру по 5 рублей въ мѣсяць	30
Рудокопамъ 10 человѣкамъ по 3 р. в мѣсяць	180
Плотникамъ по 3 р. въ мѣсяць	18
Всего на наемъ вольныхъ рабочихъ и на покупку бревенъ	5044

Означеннымъ расходомъ каждый пудъ угля стоить будетъ добычею на мѣстѣ по 5 к. съ маленькими долями, коихъ въ общей суммѣ не достааетъ 44 р. Къ тому приложить слѣдуетъ на инструменты, приблизительно 300
Жалованье Аврамову по 800 р. въ годъ 400

Да на перевозку угля къ берегу Донца, откуда оной отправляться долженъ водою — примѣрно по $\frac{1}{2}$ коп. пуд., а со. 100000 пуд. 500
Итого 277

Тымъ расходомъ каждый пудъ стоить будетъ добычею казнѣ и привозомъ $6\frac{1}{7}$ коп. без малой доли, кои составятъ на всю сумму 6 рублей.

1793 г. (числа не зазначено).

(арк. 102).

№ 11

*Листъ дѣдича Донецького повѣту Петра Штерича
В. В. Каховському*

Ваше превосходительство милостивый государь.

Государственная и общественная польза, въ коей несумнѣнно и частная многихъ членовъ онаго состоитъ, была есть и пребудеть всегда непремѣнный предметъ моихъ стараній. Побуждаемъ къ сему очевиднымъ неусыпнымъ попеченіемъ о томъ вашего превосходительства, высокопочтеннаго моего начальника.

Примѣромъ покойнаго моего родителя, достигшего, по иностранству, въ высокославной службѣ е. и. в-ва . . . къ генеральскому чину, въ коемъ на службѣ скончался скоропостижно въ Таврической области. Имѣя сверхъ того въ виду его къ отечеству не жалѣвъ большихъ издержекъ собственнаго своего капиталу,

вывелъ еще въ прежде бывшую турецкую войну, изъ заграницы, волоской и болгарской націи до пяти тысячъ душъ; для умноженій заселеній бывшихъ до того почти незаселенными, Бахмутской и Елисаветградской провинцій и другія сему подобныя государству полезныя дѣла. О коихъ имѣю подлинныя, бывшихъ тогда начальниковъ генераловъ и даже самого главнокомандующаго арміей господина генераль фельдмаршала и ковалера графа Петра Александровича Румянцева Задунайскаго данныя отцу моему атестаты.

О чемъ непроминулъ я, имѣя долгъ сыновскій, представить къ престолу сего года въ февралѣ мѣсяцѣ письмомъ, писаннымъ изъ Москвы, въ собственные руки... нашей монархинѣ и просить высочайшаго благоволенія ко мнѣ, оставшемуся единому его сиротѣ.

На что получилъ изъ устъ его превосходительства Василія Степановича Попова слѣдующій отвѣтъ: государыня изволилъ личныя заслуги награждать сіи, и болѣе еще слова Самого Спасителя нашего нескрывать талантъ свой въ землю, ободрили меня совершенно, какъ ревностнаго члена общества и усерднаго слугу государства, принять такимъ же образомъ трудъ на собственномъ своемъ иждивеніи въ дачахъ своихъ Екатеринославскаго намѣстничества Донецкаго уѣзда, сыскивать разные руды металловъ и минераловъ. Будучи болѣе къ тому поощряемъ и подлинными уже началами изысканій, больше десяти лѣтъ упражняющагося въ семъ того же уѣзда помѣщика двоюроднаго брата маіора Максима Афанасьевича Штерича, не жалѣя потерянаго немалаго капитала; благодарю Бога въ сходство показаній приличныхъ рудному дѣлу книгъ сысканы мною богатые кровяниковыя и другіе желѣзные руды надежнѣйшими жилами. Коя по находкѣ, въ короткое время, на одномъ мѣстѣ, небольшимъ числомъ людей, вырыто болѣе десяти тысячъ пудъ. За симъ всего важнейшее начальное мною открытое еще въ 1786 г. вскорѣ по пріѣздѣ моемъ изъ чужихъ земель земляного или каменнаго угля собственнымъ моимъ руководствомъ и призрѣніемъ производила въ разныхъ мѣстахъ владѣемой мною по выс. мон. милости землѣ, шахтами и отрывамаи, а нынѣ производится уже штольнями. Не удовлетворяясь единственнымъ бездѣйственнымъ изысканіемъ, принявъ въ подкрѣпленіе моихъ намѣреній выс. именной манифестъ 1782 г. и подтвержденіе онаго въ дворянской грамотѣ, обратилъ все вниманіе и стараніе приусть сіи изобретенія въ пользу общую и частную свою, чѣмъ и началъ перестроивъ хотя на первый разъ въ несовершеннымъ порядкѣ винокуранный заводъ печи на уголь, каковымъ до

сихъ поръ безъ употребленія даже малѣйшихъ дровяныхъ щепокъ, а когда нужно при началѣ только поджигаютъ соломою и то малымъ числомъ въ сверткахъ, выкурено у меня уже болѣе полутора тысячъ ведръ горѣлки; съ несравненною выгодною противу дровъ, каковыхъ въ техъ мѣстахъ какъ и въ большей части сего намѣстничества недостатокъ, для лучшаго же о силѣ огня и его дѣйствія удостовѣренія поставлены мною простыя мѣдные и желѣзные котлы, кои доселѣ въ целости состоятъ, по окончаніи же зимы и винокурения болѣе узнать можно, и по тому же опредѣлить ко употребленію желѣзные литые кубы, заводые безъ сомненія на большихъ въ государствѣ состоящихъ заводахъ желѣзныхъ по заказу получить можно или если сего уголья огонь потерпятъ мѣдные простые котлы, то навѣрно и кубы таковыя ко употребленію винной сидки годны будутъ. Въ случаѣ же первые почему либо не годятся и должно употреблять послѣдніе, кои паче чаянія отъ сильнаго огня угольнаго сгорать будутъ, должно помочь подмазкою подъ кубы. Но по нынѣшней пробѣ въ семь нужды не предвидится.

Не малое препятствіе мною потерпѣннаго не малаго убытка, при выдѣлкѣ земляного или каменного угля происходило отъ получаемого изъ онаго мелкаго уголья или мусора, каковой и я сначала по примѣру другихъ почиталъ за бесполезный, но нечаянная однако жъ счастливая для меня мысль научила меня дѣлать изъ онаго безъ примѣру чего либо на водѣ шарики или кирпичики; на примѣру длиною в четверть арш., шириною 2 вершка, толщиною въ полтора вершка; таковыхъ одинъ человекъ въ день легко можетъ сдѣлать до 500, кои по высушкѣ на солнцѣ столь же изрядны къ употребленію, какъ и самые уголья, хотя пламя огня ихъ не столь велико, но напротивъ того продолжительнѣе, винокурами моими особливо почитается, тѣми самыми людьми, в. пр-во, коихъ закоренѣлый предразсудокъ и непонятія новостей и неизвѣстности въ силу могъ я отвратить безотступнымъ моимъ присутствіемъ до учрежденія и показаніемъ имъ въ томъ совершеннаго порядку и проститекающей отъ того общей пользы и выгоды.

Симъ утруждать высокую в. пр-ва особу подано мнѣ смѣлость милостивое отношеніе в. пр. ко мнѣ, донеся о всемъ вышеписанномъ, по возможности малого еще моего о рудномъ дѣлѣ понятія дерзаю просить в. пр-во принять мой трудъ, надѣюсь, полезный государству и обществу, какъ первое сіе важное изобрѣтеніе, равно и собственно меня въ покровительство в. пр-ва.

1792 ноября 28

(арк. 114)

*Опис розроблення кам'яного вугілля в маетках Штерича,
що його склав Аврамов*

Описание руднымъ прискамъ и каменному углю свидѣтельствующихъ въ дачахъ Донецкаго уѣзда помѣщика губернскаго казенныхъ дѣлъ стряпчаго Петра Штерича, в какихъ оный (зіпсовано) состоитъ и на сколько сажень разработано, какъ толсты жилы или слои, какое положеніе имѣетъ, куда оное простирается и какой благонадежности ожидать должно.

Въ слободѣ Бѣлой.

1) расстояніемъ отъ оной слободы примѣрно въ 3 верстахъ на хребтѣ называемомъ Бѣловатомъ желѣзная руда лежитъ жилой толщиной в $\frac{3}{4}$ аршина, между желтоватой глиной падая весьма круто (зіпсовано) простирается с полудня на северъ, разработано по оной жилѣ разносомъ на 155 сажень при сей разработкѣ добыто руды разныхъ сортовъ примѣрно до 10 тысячъ пудъ;

2) При той же слободѣ расстояніемъ отъ оной примѣрно въ $3\frac{1}{2}$ верстахъ при баеракѣ, называемомъ Сухомъ, слои каменного угля толщиной 1 аршинъ, длиной открыто онаго посрединѣ разносомъ на 24, а по концамъ штольнями на 9 сажень; лежитъ весьма круто, простираясь съ полудня на северъ весьма изрядной доброты;

Въ слободѣ Петровенкѣ.

3) расстояніемъ отъ оной слободы примѣрно в 3 верстахъ по дорогѣ (не розібрано) баерака желѣзная руда лежитъ жилой толщиной въ 8 вершковъ, длиной открыто оной разносомъ на 8 сажень, простирается съ востока на западъ;

4) расстояніемъ отъ оной же слободы Петровенки примѣрно в 1 верстѣ похожая желѣзная руда лежитъ жилой толщиной въ одинъ аршинъ; длиной открыто оной разносомъ на 2 сажени, простирается съ востока на западъ;

5) расстояніемъ отъ той же слободы примѣрно въ $3\frac{1}{2}$ верстахъ при баеракѣ Васьковомъ каменного угля толщиной в $1\frac{1}{2}$ аршинъ падаетъ весьма круто, длиной открыто онаго разносомъ на 10 сажень простирается съ востока на западъ;

6) расстояніемъ отъ № 5 примѣрно въ 80 саженьхъ слой каменного угля толщиной 6 вершковъ длиной открыто онаго разносомъ только для одного признаку на одну сажень, простирается съ востока на западъ.

Въ слободѣ называемой Красный Кутъ.

7) расстояніемъ отъ оной слободы примѣрно въ 1 верстѣ по теченію рѣчки на правой сторонѣ слой каменного угля толщиной въ $1\frac{1}{2}$ аршина длиной открыто онаго разносомъ на 10 сажень; положеніе имѣетъ горизонтальное простираясь съ востока на западъ;

8) расстояніемъ отъ оной же слободы Красного Кута примѣрно въ 2 верстахъ по теченію речки Машуки (?) на лѣвой сторонѣ, слой каменного угля, толщиною въ 8 вершковъ, длиною открыто онаго расстояніемъ на 12 сажень; положеніе имѣютъ горизонтальное, простираются съ востока на западъ.

Прочихъ же мѣстъ изъ известныхъ мнѣ кварцовыхъ жилъ за нападеніемъ снѣга осмотрѣть также и должныхъ замѣчаній учинить не можно было.

Примѣчаніе:

Какъ изъ онаго описанія явствуетъ, что каменного угля открыто въ 5 мѣстахъ, между которыхъ находится и весьма хорошей доброты, особливо въ слободѣ Бѣлой, при баеракѣ называемомъ Сухой, который въ бытность мою въ Петровскомъ и для винокурения употребляемъ былъ да и впредъ къ полученію онаго въ большемъ количествѣ надежда уже имѣется, который не только приноситъ пользу помѣщику, упражняющемуся въ подобныхъ открытіяхъ, по случаю надобностей можетъ быть отправляемъ и для казны, какъ то въ крѣпости Ростовскую, Таганрогъ, и для Черноморского флота, ибо расстояніемъ отъ помянутого г. Штерича дачи до означенныхъ мѣстъ не болѣе 170 верстѣ, почему Штеричъ и заслуживаетъ достойной похвалы, какъ начинателя въ сихъ мѣстахъ посредствомъ каменного угля винокурения, что не малымъ послужитъ примѣромъ и прочимъ въ сей хлѣбородной странѣ помѣщикамъ, безъ чего за недостаткомъ иногда лѣсовъ лишающимся своихъ выгодъ и собственную оставляя пользу. Что же принадлежитъ до желѣзныхъ рудъ, то о изобиліи оныхъ судя по мѣстоположенію и горнымъ

породамъ и сдѣланнымъ имъ Штеричемъ своимъ коштомъ не малымъ открытіямъ какъ изъ описанія означенного то нѣтъ сомнѣнія отъ которыхъ впредь можетъ произойти также не малая частная и общественная польза и то многимъ послужить примѣромъ, возбуждающимъ вникать въ нѣдра земли, какъ для собственныхъ выгодъ, такъ и для пользы общей, а при томъ и руды, коихъ свойства весьма хорошія, изъ коихъ издѣлья быть можетъ самыя лучшія, какъ и по моему въ маломъ количествѣ учиненному опыту доказываетъ. Не могу также умолчать и о недостаткахъ отъ незнанія случившихся при разработкѣ угля и крѣпленія штольной (не касаясь до винокуренія яко не къ моей професіи принадлежащего), но сіе произошло не отъ чего иного такъ по неимѣнію у Штерича знающихъ горную науку людей, да и имѣть оныхъ по отдаленности заводовъ весьма трудно, а черезъ то и болѣе доказываетъ его усердіе и о дѣлѣ собственные труды имъ къ тому прилагаемые, за что по справедливости заслуживаетъ сей Штеричъ уважительнаго вниманія, недостатки же со временемъ знающими людьми поправлены быть могутъ. Аврамовъ.

(арк. 117).

№ 13.

Листъ Карла Гаскойна Грибовсѣкому

Милостивый государь мой,

Увѣдомляясь о кончинѣ вашего губернатора принужденнымъ я себя нашель препроводить на ваше попеченіе всѣ данныя мнѣ письма и бумаги по части моего отпращиванія графомъ Зубовымъ и соображаясь съ настоящими обстоятельства я почелъ за излишнее завести всѣхъ своихъ людей и инструментъ въ Екатеринославъ, почему и рѣшилъ ѣхать прямо въ Бахмутъ, надѣясь получить тамъ всю нужную мнѣ помощь согласно съ предписаніями его сіятельства.

5 іюля 1794

(арк. 131).

№ 14.

*Листъ Петра Штерича (адресата не назначено,
возможно це В. Попов)*

Ваше превосходительства милостивый государь.

Имѣю честь у сего поднести по приказанію вашего превосходительства рапортъ о новонайденномъ каменномъ углѣ. Сіе

столь полезное открытіе прошу покорнѣйше принять плодомъ вашего о горной части попеченія, и милостивого ко мнѣ расположенія; равнымъ образомъ и со стороны моей, примите знакомъ отличнаго моего къ особе вашей усердія и преданности.

Позвольте ваше превосходительство вамъ, яко справедливому начальнику, доложить слѣдующее: въ началѣ 1794 года благоудно было его сіятельству графу Платону Александровичу поручить мнѣ особенную комиссію по коей 1-е исполнилъ я тогда же все нужное, съ присланнымъ въ Донецкій и Бахмутскій уѣзды господиномъ статскимъ совѣтникомъ и кавалеромъ Гасконіемъ, къ положенію и устроенію завода; о чемъ какъ отъ меня, такъ и отъ его господина Гасконія донесено его сіятельству. 2-е Въ прошломъ же году, по особливой довѣренности Черноморскаго Адмиралтейства, всходство извѣстно уменьшенныхъ мною для казны поставлено стараніемъ моимъ къ порту Таганрогскому болѣе 40 тысячъ пудъ каменнаго угля, в чемъ и квитанцію получилъ.

3-е Сего уже лѣта отъ меня къ порту же Таганрогскому весь до селѣ ископанный уголь, болѣе 20 тысячъ пудъ, за что отъ господина генеральмаіора Баскакова, сверхъ квитанціи и письменная благодарность за усердіе получена.

4-е Въ началѣ 1794 года бывшими депутатами — маіоромъ Георгіемъ Ивановичемъ Шевичемъ и мною, подано въ собраніе дворянства письменное представленіе о хлѣбѣ; каковое въ копіи препровождено отъ меня его сіятельству, а также и вашему превосходительству поднесено. Слѣдствіе онаго былъ ревностнѣйшій подвигъ Екатеринославскаго дворянства, получившаго за то высокомонаршее благоволеніе; и точное по тому выполнение нѣкоторыхъ уѣздовъ, въ томъ числѣ и Донецкаго, коего помѣщики и мы находимся.

5-е Извѣстно вамъ мое прокормленіе сей земли, вмѣстѣ съ земскимъ исправникомъ Донецкаго уѣзда маіоромъ Милютиничемъ.

6-е Глубокою уже осенью прошлаго года, по повелѣнію вашего превосходительства, нещадя трудовъ, открылъ я валяльную глину, необходимо нужную для казенной суконной фабрики, за что удостоенъ признательностью господина генераль-губернатора. А наконецъ нынѣ докладывая о учиненномъ мною по предписанію и наставленію вашего превосходительства о 7-мъ моемъ подвигѣ и рвеніи при новомъ открытѣемъ каменнаго угля въ Павлоградскомъ уѣздѣ, столь полезномъ найпаче для государственныхъ надобностей.

Пріемлю дерзновеніе беспокоить васъ, моего милостивца, всепокорнейшею просьбою: принять всѣ сіи мои ревностные деянія, подъ собственную защиту вашу и подобно прочимъ воспользовавшимся награжденіями, осчастливить и меня хотя при семь важномъ случаѣ, за всѣ мои подвиги черезъ предстательство ваше у его сіятельства, исходатайствованіемъ мнѣ монаршихъ милостей; по статуту, за новые открытія — перемѣною ордена, а за прочіи службы награжденіемъ чина надворного совѣтника.

Поручая себе совершенно справедливой особѣ вашего превосходительства, ожидая милостивого рѣшенія, которое единственно, можетъ оставаться для меня побужденіемъ къ подобнымъ дальнѣйшимъ предпріятіямъ въ пользу государственную и общественную. Я же почту себѣ обязанностью усерднѣйшего подчиненнаго, при всякомъ случаѣ усугубить труды мои къ прославленію имени моихъ начальниковъ.

Съ отличнымъ высокопочитаніемъ и глубочайшею преданностію честь имѣю быть.

Милостивый государь вашего превосходительства.
всепокорнѣйшій слуга Петръ Штеричъ.

10 іюля 1795.

(арк. 144).

№ 15

Рапорт Петра Штерича И. И. Хорватові.

Его превосходительству

Господину генераль маіору правителю Екатеринославскаго Намѣстничества и разныхъ орденовъ кавалеру Іосифу Ивановичу Хорвату.

Находящагося при особопорученной комиссіи, Губернскаго стряпчаго Коллежскаго Ассессора и кавалера Штерича.

Р а п о р т ь .

Извѣстная польза, проистекающая отъ учиненныхъ открытій каменнаго угля въ Донецкомъ уѣздѣ и окружностяхъ онаго, обратила еще въ прошедшемъ 1793 году благосклонное вниманіе попечительнѣйшаго сей губерніи верховнаго начальника, его сіятельства господина генераль-фельдъцейгмейстера, генераль губернатора и разныхъ орденовъ кавалера, графа Платона Александровича Зубова. Его сіятельство в началѣ 1794 года повелѣтъ мнѣ изволилъ исполнять особо порученную комиссію. Сверхъ

того, по представлению находившегося тогда въ Санктъ-Петербургѣ, его высокопревосходительства господина вице-адмирала главно-командующаго Черноморскимъ флотомъ председательствующаго въ Черноморскомъ Адмиралтейскомъ Правленіи и разныхъ орденовъ кавалера Николая Семеновича Мордвинова, поручено мнѣ же отъ стороны коронной, по учиненнымъ мною цѣнамъ продолженіе сухопутной поставки каменного угля до порта Таганрогскаго, разстояніемъ съ разныхъ угольныхъ ямъ, отъ 130-ти до 200-тъ верстъ. Въ Таганрогѣ каменной уголь нагружается на суда, и провозится водою чрезъ Азовское и Черное моря, до впаденія лимановъ рѣкъ Буга и Днѣпра, а по симъ въ верхъ, до портовъ Николаевскаго и Херсонскаго, къ нужному употребленію въ Черноморскомъ Адмиралтействѣ. При столь дальнемъ водяномъ проходѣ, сопряжены величайшіе невыгоды, по причинѣ поврежденія, а иногда и совершеннаго разбитія транспортныхъ судовъ; чего ради его высокопревосходительство господинъ вице-адмиралъ предлагать мнѣ изволилъ: о сухопутной поставкѣ до рѣки Днѣпра; но по учиненному мною донесенію о дорогихъ цѣнахъ фурщикамъ, сіе оставлено, и надежда къ полученію желаемаго успѣха совершенно исчезала.

Доколѣ ваше превосходительство при начальномъ вступленіи въ управленіе губерніи Екатеринославской обратить изволили начальственной свой взоръ и на горную часть; ибо во исполненіе повелѣнія и наставленія вашего еще прошедшей осени, открыта мною преползная валяльная земля, столь необходимо нужная для казенныхъ суконныхъ фабрикъ; за что и удостоенъ благосклонною признательностью его сіятельства господина генералъ губернатора; таковое благоволеніе начальниковъ, было для меня вящее побужденіе къ выполнению даннаго мнѣ отъ вашего превосходительства предписанія: о рачительнѣйшемъ изслѣдованіи сей весны и лѣта, мѣстоположеній уѣздовъ, лежащихъ по ближе къ лѣвому берегу рѣки Днѣпра: великіе степи и равнины отнимали такъ же вѣроятность; однакожь наконецъ при всеусердномъ моемъ желаніи, для достиженія цѣли вашихъ предположеній, относящихся къ пользѣ государственной; отправился я Павлоградскаго уѣзда въ казенное село Градовку, где по прилежномъ испытаніи тамъ находящихся слоевыхъ горъ, оказалось, что и тутъ нѣдро земное не могло скрытъ богатства своего отъ прозорливости вашего превосходительства: близъ самаго села и окружности онаго, найденъ мною каменный уголь въ четырехъ мѣстахъ, а именно: 1) на рѣчкѣ Журавкѣ, 2) на балкѣ Куцой 3-й и 4-й на вершинахъ рѣки Волчей, гдѣ и желѣзныя руды открываются. — Хотя слои сихъ каменныхъ уго-

льевъ еще не очень толсты, но сіе обыкновенно бываетъ при всѣхъ неуглубившихся еще копанкахъ. Разстояніе же отъ сихъ мѣстъ до рѣки Днѣпра, то есть до мѣстечка Кичкаса по ниже пороговъ, только около 160 верстъ. Слѣдственно поставка каменного угля прямо до Днѣпра будетъ наравнѣ съ нынешнею до Таганрога; а Днѣпромъ, непроходя уже никакихъ опасностей морскихъ, достигнетъ къ портамъ адмиралтейству поспѣшнѣе.

Доложа о всемъ вышеписанномъ, имѣю честь поднести у сего вашему превосходительству куски новонайденнаго каменнаго угля, для усмотрѣнія о поверхностной его добротѣ; которая конечно будетъ еще лучше, при углубленіи правильными работами. Увѣренъ, что ваше превосходительство принять изволите въ полной мѣрѣ, сіе совсѣмъ въ особенной отъ прежнихъ мѣстъ странѣ столь важное, непремѣнно нужное, и выгодное какъ для надобностей казенныхъ, такъ и для обитателей тѣхъ степныхъ уѣздовъ новое открытѣ каменныхъ угольевъ и потому представительствомъ вашимъ у его сіятельства господина генераль-губернатора, за такое мое усердіе и рвеніе къ службѣ государственной и общественной удостойте меня къ достиженію новыхъ знаковъ высокомонаршего благоволенія.

Юля 10 дня 1795 года.

(арк. 143).

№ 16

Квитанція, яку одержав Штерич

Квитанція (копія) изъ конторы Таганрогскаго порта, въ томъ, что по особливому его усердію къ сохраненію казеннаго интереса по извѣстно уменьшеннымъ цѣнамъ, на собственныхъ Штерича подводахъ доставлено въ портъ Таганрогскій, къ отправленію въ адмиралтейство Николаевское, каменного угля: изъ заготовленнаго Аврамовымъ и Лебединскимъ въ 3-ей ротѣ и слободѣ Уткиной казенными служителями в 794 г. и къ комиссарству надъ желѣзною работою принято третьеротского разстояніемъ отъ Таганрога въ 203 версти 14 520 пуд. 15 фунт.; Уткинскаго разстояніемъ отъ Таганрога 140 верстъ — 25 971 пуд., а всего 40 491 п. 15 фунтовъ, за каковую того угля перевозку Штеричъ деньгами удовольствованъ, а имено за третьеротское по 10, а за уткинское по 7 коп. за пуд, 3 269 р. 97 к., такъ какъ и по требованію его за комиссію за каждый пудъ по 2 коп. 809 р. 82 к., а всего 4 079 р. 79 коп.

(підпис)

28 сентября 1795 г.

(арк. 10).

Квитанція, яку одержав Штерич

Квитанція (копія) доставлена Штеричемъ изъ заготовленно-го Аврамовымъ и Лебединскимъ Екатеринославского намѣстничества въ третьей ротѣ и Донецкаго уѣзда изъ собственныхъ Штерича дачъ и самимъ имъ открытой каменной угольной ломки, состоящей по теченію на правомъ берегу р. Крепинькой, противу хутора Платова, казенными служителями сего 795 года генваря съ 1 по 27 сент. и къ комисарству надъ желѣзною работою принято третьеротского разстояніемъ отъ Таганрога въ 264 в. 20 785 пуд., Крепиньского разстояніемъ отъ Таганрога въ 130 верст 32 974 п., да особо подданными Штерича добытого и доставленного на 20 подводахъ 790 пуд., а всего 54 549 пуд. За каковую угля перевозку полагаю за третьеротский и подданными его, Штерича, добытое — по 10 коп., а прочее по 6 коп., съ пуда, принадлежитъ къ выдачѣ ему включительно и положенныя ему адмираломъ Мордвиновымъ за комисію по 2 коп. за каждый пудъ, 5 225 р. 94 к. въ число коихъ выдано 4 778 р. 4 коп.

(підпис)

Сент. 28 1795.

(арк. 151)

ПІВДЕННА УКРАЇНА ПІСЛЯ ЗРУЙНУВАННЯ СІЧІ

Передмова

Стаття, що друкується нижче, є автореферат моєї великої праці—I-ої частини II-го тому «Історії заселення Південної України в II-й половині XVIII ст.» Доля цієї праці мені невідома. Року 1941 її вивезено з Києва разом з іншими рукописами Інституту Історії України Академії Наук УРСР. Разом із нею вивезено теж і три томи «Джерел до історії заселення Південної України в XVIII ст.», два томи докладної бібліографії історії Південної України XVIII ст. та велику кількість тек із копіями архівних матеріалів (біля 100 тек). Матеріяли ці були здобуті мною під час архівних розшуків, що я їх провадила з 1914-го року в архівах Києва, Одеси, Дніпропетровського, Симферополя, Харкова і Москви. Чимало самих джерел загинуло під час революції (наприклад, була пожежа в Архіві Міністерства Державного майна в Симферополі). Праця мала охопити історію заселення Південної України від середини XVIII ст. (чужинецьких колоній — Нової Сербії та Слов'яносербії) до кінця XVIII ст., себто до перетворення Південної України на звичайну губернію Російської імперії. Двічі надрукований I-ий том: „The settlement of the Southern Ukraine (1750-1775). The Annals of the Ukrainian Academy, v. IV-V, New York 1955 та «Заселення Південної України» — (УВУ, Мюнхен, 1960) — мав служити так би мовити вступом до основного, II-го тому. II-ий том поділявся на дві частини: 1-а — розподіл землі, колонізація, будування міст, а 2-га — промисловість та торгівля Південної України.

Я не маю тут нічого з II-го тому, крім кількох статей, які друкуються в цьому збірнику і які були фрагментами II-го тому: вони й допомогли мені написати цей автореферат.

Довгий час я була переконана, що праця 25-ти років мого життя загинула, але останніми часами, коли серед советських істориків спостерігається пробудження інтересу до Південної України, у творах деякого з них я помічаю ознаки знайомства

їх з моїми працями (імени мого, із зрозумілих причин, не згадується), а також із моїми матеріалами. Не маючи жодної надії на те, що ці матеріали можуть опинитися в моїх руках, я мушу висловити щиру радість, що праця моя не пропала і що матеріали мої будуть використані для української історіографії.

*

Кучук-Кайнарджійський мир між Російською імперією та Туреччиною було складено літом 1774 року. Територіяльні придбання Росії не були великі: трикутник між Дніпром та Богом на заході та другий трикутник між устям Дону та річкою Єя на сході. Проте ці придбання мали величезне значення для України. На підставі Кучук-Кайнарджійського договору, ворожий осередок, з яким вела боротьбу Україна, — Татарське ханство, оголошено незалежним від Туреччини. Таким чином припинилася загроза з півдня.

Наслідком Кучук-Кайнарджійського миру було те, що Запоріжжя втратило своє значення захисту від татарських нападів. У війні 1769-1774 рр. запорожці виявили багато сміливості, відваги і дістали від Російського уряду нагороди. Обіцяно було їм ще більше нагород по закінченні війни. Несподівано для запорожців, 4 червня 1775 року, на Зелені Свята, Запорозька Січ була оточена російськими військами: вони розташувалися по всьому Запоріжжі. Запорожці без спротиву здалися. Старшину було заарештовано й заслано: кошового Калнишевського — на Соловки, суддю Головатого та писаря Глобу — до сибірських монастирів. Арештовано теж і декого з інших старшин.¹ Саму Січ знищено, а архів та цінності з церкви — вивезено.² Майно старшини та заможних козаків конфісковано.³

Значна частина запорозької «сіроми» (козаків, що не мали господарства, ні будь-якої власності) ближчими днями подалися на Тилигул, на риболовство і не повернулися, а перейшли до Туреччини. Тяжко сказати, скільки втекло запорожців. Значно більша частина запорожців залишилася на своїх землях. Рядо-

¹ Н. Полонська-Василенко. Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей. Запоріжжя т. I, «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1965.

² Ї ж: Останній кошовий отаман Запорізької Січі П. Калнишевський. «Вісник ООЧСУ», Нью-Йорк, 1954, ч. 2-3.

³ Ї ж: Зруйнування Запорізької Січі. Там же, 1955, ч. 7-8.

³ Ї ж: Майно запорізької старшини як джерело соціально-економічної історії Запоріжжя. Запоріжжя т. I, «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1965.

ві козаки були записані до скарбових поселенців; запорозька старшина ввійшла до складу місцевих дідичів.⁴

Запорозькі «вольності» були поділені між Новоросійською губернією та новою, Озівською, разом з новими придбаннями за Кучук-Кайнарджійським миром; була утворена адміністративна територія, що простягалася від Бога до Еї, і площа її була значно більша ніж колишня Гетьманщина: в ній було біля 15 мільйонів десятин. Територія Південної України — Новоросійської та Озівської губернії — перевищувала кожен з сьогочасних територій Іспанії, Франції або Італії.

На чолі цієї колосальної території стояв від 1774 року військовий командир, пізніше генерал-губернатор, а з 1784 року — царський намісник Г. О. Потьомкін, згодом — найсвітліший князь Потьомкін-Таврійський. Це був один із яскравих представників другої половини XVIII ст. Походив він з родини незможних дідичів Смоленщини, де населення було білоруське (кривичі-радичі). Від початків своєї історії Смоленщина була тісно зв'язана з Україною. Це відбивалося на її культурі, літературі. Тільки Андрусівський договір року 1667 передав Смоленщину Москві, але й після того зв'язки її з Києвом не припинялися. Смоленська шляхта завжди була «під підозрою» в Москві і гетьманам наказувалося стежити, щоб не було шлюбів між українською старшиною та смоленською шляхтою. Потьомкін учився в Московському університеті і там привернув до себе увагу професорів своїми здібностями. Але університету він не скінчив і вступив до гвардії. Він брав участь зі своїм полком у палацовому перевороті, який дав Катерині II-ій російський трон і з того часу став відомий цариці. Після того він служив у Синоді, був секретарем Комісії для складання нових законів. Він був тоді добре освічений, мав ерудицію, користався репутацією непересячного щодо освіти чоловіка. На початку 1770-их років він став генерал-ад'ютантом Катерини II-ої: цей титул мали її фаворити. «Фавор» тривав три роки, але Потьомкін зберіг на все життя пошану Катерини та її повне довір'я. Це забезпечило йому виняткове становище в державі. У 1774 році він був призначений на посаду Головного Командира Новоросійської губернії; під його владу перейшли Озівська губернія та Запоріжжя. Року 1784 було приєднано Кримське ханство і теж передано під управу Потьомкіна. Під його управління перейшло Військо Донське. З 1774 року, до смерті, Потьомкін залишався єдиним, безкон-

⁴ Н. Полонська-Василенко. Південна Україна 1787 р. Запоріжжя т. II, «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1967, стор. 90.

трольним, необмеженим правителем території від Бога до Волги. Ігнорувати Потьомкіна, розглядаючи історію Південної України, не можна, бо все життя, добре та зле, залежало тільки від його волі, і ніхто — ні сама цариця, ні органи центральної адміністрації (Сенат та Колегії) не втручався в те, що робилося в його «державі». В той же час безперечним був його вплив і в зовнішній Росії.

Тільки з 30-их років XIX ст. в російській історіографії почали звертати увагу на діяльність Потьомкіна в Південній Україні, або в «Новоросії», як у XIX ст. стали її називати. Цьому сприяла поява праць А. Скальковського⁵ та Ішимової,⁶ а головне — документи публіковані в «Записках Одесского Общества»⁷ та в інших виданнях.⁸

Ці документи — «ордера» (накази), підписані Потьомкіном, а часто й власноручно ним написані — торкалися всіх питань управління та заселення Південної України. Поява їх викликала тим, що Потьомкін часто бував у Петербурзі, а в адміністрованому ним краї перебував то в Кременчуці, то в Херсоні, Катеринославі, Миколаєві тощо. Він не мав постійної резиденції і все переїздив з місця на місце. Багато ордерів було написано під час Турецької війни з 1787 року до смерті Потьомкіна в р. 1791.

Потьомкін не мав біля себе ради, а мав тільки технічну канцелярію та секретаря, яким багато років був В. П. Попов. На чолі губерній стояли губернатори, на чолі провінцій — віце-губернатори, повітів — земські «исправники». Це був той апарат, за допомогою якого правив Потьомкін. Головними помічниками його були: І. Т. Тутолмін, І. М. Синельников. В. В. Каховський, М. Л. Фалеев. Остання особа дуже цікава: гжатський купець, М. Л. Фалеев, приїхав до Південної України і захопився її будівництвом. Він став одним із ближчих помічників Потьомкіна. Фалеев був ініціатором розчистки Дніпрових порогів і

⁵ А. А. Скальковский. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Одеса, I-II, 1836—1838; Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. I-II. Одеса, 1850—1853.

⁶ А. О. Ишимова. Князь Потемкин-Таврический. «Современник», 1838, т. X.

⁷ «Записки Одесского Общества истории и древностей», Одесса, тт. III—XX.

⁸ «Бумаги кн. Г. Потемкина-Таврического», СПб., 1893. «Сборник военно-исторических материалов», т. VI.

«Летопись Екатеринослав. уч. архив. ком.», вып. I-X.

«Сборник Императорского Исторического Общества», тт. 140-141, СПб., та інші.

проведення там каналу. М. Л. Фалеев дістав офіцерську рангу прем'єр-майора і шляхетство.

Всі ці помічники, з яких названо тут тільки небагатох, мали спільну рису: вони належали до середнього шару суспільства, були старшинами російської армії чи запорозького війська і мали середні ранги. Було серед них чимало «різничинців» — людей нешляхетського походження, які вийшли з купецтва або духовенства. Представників вищого шару суспільства, старшин вищих рангів та аристократії тут не було. Це дуже характерне: син незаможного смоленського дідича був чужим при «дворі» Катерини II-ої серед високої аристократії; не брала ця аристократія участі в будіванні Південної України, з ненавистю дивилася на Потьомкіна й різко засуджувала його за те, що він надавав шляхетство «демократам». Цю ненависть до Потьомкіна, як до «парвеню», як до «фаворита» Катерини II-ої, перенесено на нього і як на адміністратора Південної України, і вона відбилася й на історичній літературі, пам'яттю чого залишилася безглузда легенда про «Потьомкинські села», яка, «разсудку вопреки», існує до наших часів. Середній інтелігент не знає і не хоче знати про казковий розвиток Південної України кінця XVIII ст., але знає про «Потьомкинські села», які нібито будував, чи то малював Потьомкін, щоб дурити Катерину II-гу під час її подорожі по Південній Україні, і читач — безкритично приймає злісний наклеп ворогів.

Після деяких змін, територія Південної України була поділена на дві губернії: на правому боці Дніпра була Новоросійська, на лівому — Озівська губернія. Запорозькі «вольності» поділено поміж ними. Осередком Новоросійської губернії був Кременчук; там були й загальні губернські установи; осередком Озівської — фортеця Білевська, згодом Константиноград. Обидві губернії поділялися на провінції: в Новоросійській були Єлисаветградська та Херсонська, а в Озівській — Слов'янська, Бахмутська та Озівська. Провінції поділялися на повіти. Року 1784 ці губернії були об'єднані в Катеринославське намісництво — з 15-ти повітами і центром у Катеринославі, над Дніпром. Року 1791, за Яським трактатом, до Російської імперії було прислано смугу землі між Богом та Дністром; її приділено до Катеринославського намісництва.⁹

⁹ Н. Полонська. Заселення Південної України, ч. II. «Український Морський Інститут», Женева, 1947, стор. 36-38.

ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

У час формування Новоросійської та Озівської губерній населення було там дуже мало. Звичайно, дуже тяжко, навіть приблизно, встановити, скільки людей мешкало на Запорізьких вольностях. Ми маємо розбіжні цифри. Генерал Текелі, року 1776, склав реєстр людности, що мешкала в Запорізьких вольностях. Згідно з тим реєстром було 59.637 д. об. ст.¹⁰ А Скальковський рахував 100.000 д. об. ст., припускаючи, що до реєстру Текелі не внесено селян.¹¹ В Новоросійській губернії в 1774 році, себто до приєднання Запоріжжя, було за відомостями А. Скальковського, 155.097 д. об. ст.¹² Сам Потьомкин, у рапорті Катерині II-ій про наслідки заселення країни, показав, що в 1774 році застав 150.000 мешканців.¹³ Таким чином, в цілому можна вважати, що в 1775 році, після приєднання Запоріжжя, в Південній Україні було біля 250.000 мешканців об. ст., які заселявали площу понад 13.000.000 (13.914.270) десятин.¹⁴

Потьомкин хотів поставити раціонально роздачу земель. Він вирядив багато геодезистів, межовщиків, землемірів, які мали завданням дослідити природні властивості країни (грунт, багнища, річки) і складати мапи різних характерів: фізичні, геометричні, генеральні, повітові тощо. Із геодезистів найкращі були — майор Арапов та Ісленев. Мапи, складені в 1778-их роках, залишилися найкращими.¹⁵

Територія на повітових мапах була поділена на «дачі» — ділянки, що всі були понумеровані. З того часу, як були виготовлені ці мапи, Потьомкин сам роздавав земельні ділянки, зазначаючи номер ділянки.¹⁶

В основу роздачі землі Потьомкин поклав «План о заселении Новороссийской губернии» 1764 року. Цей План був єдиним дію-

¹⁰ А. Богумил. Из истории управления Новороссиею. «Летопись Екатериносл. Уч. Ком.», в. II, стор. 117-134.

¹¹ А. Скальковский. Хронологич. обзор. Новорос. края. Одеса, ч. I, стор. 120.

¹² А. Скальковский. Там же, стор. 95-96.

¹³ «Записки Одес. Об-ва», т. VIII, стор. 113.

¹⁴ Н. Полонська-Василенко. Південна Україна 1787 р., Запоріжжя т. II, «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1967, стор. 90.

¹⁵ Н. Полонська. Заселення Південної України. «Морський Інститут, Женева 1947, стор. 36. (Мапу Новоросійської губернії надрукував Д. Эварницький: Вольности Запорожья, СПб. 1890. Мапу Озівської губернії — В. Кордт: Матеріяли до української картографії, Київ 1927).

¹⁶ Зразок такої мапи — Н. Полонська-Василенко. Південна Україна...

чим правом за весь час існування Катеринославського намісництва та був поширений на всю територію його (спочатку він був призначений тільки для Єлисаветградської провінції). Вся територія, за Пляном, поділялася на дільниці по 26 або 30 десятин, залежно від якості землі. Головна ознака цього Пляну в тому, що дільниця залишається завжди неподільною. Це, за думкою авторів, забезпечувало назавжди відбування військової служби та оплати податків: власник дільниці забезпечений був від зубожіння, чого не було б, якщо вона ділилася б між братами. Дільниця в цілості переходила до одного спадкоємця. Вся територія поділялася на дві частини: одну призначалося поміщикам, другу — скарбовим селянам; з одних дільниць господарі несли військову службу, з інших платили податки з землі, по закінченні пільгових років. «Всякого звання люди» мали право одержати землю — не більше 1440 десятин — і заселити її так, щоб на кожну дільницю припадав один селянський двір. Ті, що не залюднюють землі за 3 роки, втрачають її. Ті, що засадять ліс, заснують завод, знайдуть копалини тощо, дістають землю у власність. Стисло такими були умови «Пляну» 1764 року.¹⁷

Потьомкин цілком використав «Плян» 1764 року, але до нього були внесені істотні зміни: дільниця збільшена з 26 або 30 десятин до 60. Для поміщика введено норму не 1440 десятин, а мінімально 1500 і максимально 12.000. Бували випадки, коли давали й більше. Термін заселення збільшено до 10-ти років, з обов'язком оселити селянський двір на дільниці в 60 десятин. Той, що не спромігся заселити половини належної кількості поселенців, мусів повернути землю скарбові. Власники млинів діставали 120 десятин землі та пільги. Дуже важливою була зміна пункту «Пляну», яким вимагалось, щоб дідич мешкав в межах губернії; тепер це не було обов'язковим; друга зміна полягала в тому, що в 1764 році дозволялося давати землю не дворянам; тепер це заборонялося.¹⁸ Таким чином, всі три новелі зроблені на користь дідицькому землеволодінню.

Збереглося кілька повітових мап, на яких було зазначено роздані землі, але найбільше значення має «Атлас Катеринославського наместничества, составленный из одной губернской генеральной карты и 15 уездных, с означением каждого владения дач.

¹⁷ Докладніше: Н. Полонська-Василенко. До історії першої Новоросійської губернії. «Науковий Збірник УВУ». Мюнхен 1956, т. VI.

¹⁸ Н. Полонська-Василенко. Заселення Південної України. «Український Морск. Інститут», Женева 1947, стор. 38-39.

Е. Н. Дружинина. Северное Причерноморье, Москва 1959, стор. 64.

к коим присоединены подобные изъяснения, и купно 15 уездных, двух приписных и одного портового городов планов». «Сочинен в городе Кременчуге 1787 году».¹⁹ По всіх ознаках, досконалості виконання, красі оксамитової малинового кольору палітурки, з вишитою золотом назвою, можна вважати, що це є той самий атлас, що Потьомкин року 1787 підніс його цариці, під час подорожі її до Криму. Атлас, крім докладних мап, на яких зазначено під номером кожен клаптик землі, має докладні статистичні дані: хто володіє певною дільницею, скільки має землі, придатної та непридатної («удобной» і «неудобной»), скільки поселян, які господарські заклади: садок, ліс, млин, завод тощо. Таким чином, Атлас 1787 року є першорядним, унікальним джерелом для історії заселення країни. Треба нагадати: 1787 р. почалася війна з Туреччиною, і природно, за час війни — до 1791 року — заселювання краю якщо не припинилося, то пішло іншими темпами. Треба було мати на увазі ще важливий факт: 1796 р. наказом Павла на Південну Україну поширено було кріпацтво, і тоді не тільки припинився приплив населення, а почалася втеча селян до Війська Донського, до Кубані. Таким чином, 1787-й рік можна вважати за кульмінаційний в історії заселення Південної України. Близько підходить до Атласу 1787-го року «Описание Катеринославского наместничества» року 1793. В ньому не дано мап, але є докладний реєстр дільниць за номерами Атласу 1787-го року.²⁰

Землі Катеринославського намісництва (а раніш — Новоросійської та Озівської губерній) роздавали по трьох категоріях: дідичам (48,2⁰/о всієї території), селянам різних найменувань (26,6⁰/о) та містам (2,0⁰/о).

¹⁹ Атлас переховувався в «Древнехранилище» в Москві, був занесений до каталогу «Военно-Ученого Архива Главного Штаба», в V, 1893, ч. 196. Року 1904 Атлас був на виставці XII Археологічного З'їзду в Харкові. Не зважаючи на це, до 1930-го року в історичній літературі не було використано Атласу (крім побіжної згадки у статті В. Дена «Население России по пятой ревизии». [«Уч. Зап. Моск. Университета. Юридич. Факульт.», вып. 21, М., 1902]). Року 1930 Атласові була присвячена розвідка Н. Василенко-Полонської: «Південна Україна р. 1787». «Записки Істор.-Філ. Від. ВУАН», кн. XXIV. Року 1959 Е. І. Дружинина, в монографії «Северное Причорноморье в 1775—1800 гг.» (Акад. Наук СССР) у значній мірі використала Атлас.

²⁰ Переховувалось в «Древнехранилище» в Москві, використано частково:

Н. Полонська-Василенко. Південна Україна в 1787 р., Запоріжжя, т. II, стор. 90.

Е. Дружинина. Там же, стор. 12.

а) Поміщицька колонізація

Поміщицьке замлеволодіння, відповідно до Пляну 1764 року, поділялося на дві групи: тимчасове (рангове) та повне; рангові землі давали особам відповідно до їх рангів під умовою, що коли хто переходить на іншу посаду, або йде на димісію, то він утрачає ту землю. У випадку, коли дана особа заселила свою ділянку належною кількістю селян, вона могла просити про передачу їй рангової землі у власність. Якщо особа діставала вищий ранг, тоді їй належала додаткова площа. Діти і вдови не мали права на рангові землі, якщо сини не мали ранги, рівної тій, яку мав батько, або, коли вдова чи донька одружувалися з кимсь, хто не мав такого ж рангу. Ця система виявилася дуже ненадійною: люди не хотіли відмовлятися від рангових земель, коли втрачали права на них. Багато рангових земель перейшло у власність. Наслідком цього бувало часто так, що для нових урядовців не вистачало вільних рангових земель і що тоді вони мусіли їх десь вишукувати.

Землі у власність давали в більших розмірах, ніж було означено Плянком 1764 року: давали не менше 1500 і не більше 12.000 десятин на особу. Тому, що збільшено було селянську ділянку з 26 та 30 десятин до 60, то це відбивалося на обов'язках поміщиків щодо залюднення своїх земель: вони повинні були оселити на 1500 десятинах тільки 25 селянських дворів. Впроваджено полегшення в термінах заселення: збільшено термін до 10-ти років; протягом 5-ти років поміщик повинен був оселити половину належної кількості дворів.²¹

Атлас 1787 року докладними реєстрами розмірів замлеволодіння дає підстави для дуже цікавих висновків. Виявляється, що в цілому намісництві переважало дрібне (порівнюючи) замлеволодіння: маєтків до 1000 десятин було 57,7%; такі маєтки були переважно в Олександрійському, Бахмутському, Єлисаветградському та Новомиргородському повітах. Це ті повіти, де раніш були рангові землі, де раніш були поселені полки. Велике ж замлеволодіння було мало поширене: лятифундії — понад встановлену міру (понад 12.000 десятин) — зайняли тільки 1,1% на все намісництво. Вони були переважно в Катеринославському, Херсонському та Донецькому повітах, які лежали на території запорізьких вольностей. Взагалі великі маєтки — понад 3.000 десятин — дали лише 10% загальної площі поміщицького замлеволодіння, або 3,0% всієї площі ужиткованої зем-

²¹ Н. Полонська. Там же, стор. 90.

лі намісництва.²² Таким чином, іменний список осіб, що дістали землі, спростовує легенду про те, що велике землеволодіння переважало в Південній Україні.

Персональні реєстри дають можливість встановити, з кого складалася поміщицька верства Південної України. На все намісництво було 2.143 дідичів. «Вельмож» — представників вищої аристократії — було на все намісництво 28 осіб, себто 1,3%. Російських військових старшин — 1461 особа, себто 68,2%. В цій групі переважали старшини середніх рангів — від «прапорщика» до «капітана». Вони переважали в повітах, де були поселені полки. Далі йшла група російських цивільних урядовців, серед яких теж переважали люди з середніми рангами. Їх було 286 осіб, себто 13,4%.²³

Окрему групу складають українські старшини і цивільні урядовці. Тут маємо — бунчукових та військових товаришів, полкових осавулів, хорунжих, сотників, суддів, возних, «райців». Вони були переважно в Полтавському, Олександрійському, Кременчуцькому повітах. Всього на все намісництво було українських старшин 224 особи, себто 10,5% всього числа дідичів.²⁴ Треба додати, що досить значною була кількість колишньої запорозької старшини, але вона здебільшого дістала вже російські ранги і її тяжко вирізнити.²⁵

Нарешті, треба згадати ще про дуже невеликі групи: 1) священників — 47 на все намісництво, або 2,1%; тут ідеться тільки про тих, хто дістав землю, переважно по 100 десятин; 2) купців та міщан — ще менша група (35 осіб, себто 1,6%); 3) далі йде неясна своїм складом група осіб, що «не мають рангів» — 39 осіб, або 1,8%. Найцікавіша цифра чужинців: на все намісництво було 23 чужинці, себто 1,0%. Так розвіюється друга легенда — про маси чужинців, які дістали землі. Їх буде більше в іншому розділі — про селянську колонізацію.

Підводячи підсумки поміщицько-шляхетській колонізації, треба сказати: серед неї переважали росіяни — із 2143 поміщиків було тільки 224 українці, себто 10,5%, але з тієї кількості 164 були в українських повітах, штучно приєднаних до Катеринославського намісництва (Полтавському, Олександрійському, Кременчуцькому повітах). Знайомство з прізвищами нових дідичів

²² Н. Полонська. Південна Україна..., стор. 90.

²³ Н. Полонська. Там же, табл. ч. 13.

²⁴ Н. Полонська. Там же, стор. 90.

²⁵ Н. Полонська-Василенко. Майно запорізької старшини, як джерело до соц. ек. іст. України. Запоріжжя т. I, «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1965, стор. 186.

виявляє цікаву рису: серед них багато імен колишніх сербських і болгарських старшин, а також службовців місцевих канцелярій. На це явище звернув увагу ще академік Д. Багалій, який писав, що «Новоросія стала якимсь золотим дном для всіх майорів, регістраторів, архіварів».²⁶

Проте оце «золоте дно» здавалося таким з точки погляду людини XIX століття, коли кожен клапоть землі можна було зробити таким «дном». У умовах XVIII ст. в Південній Україні великі маєтки давали мало прибутку. Умова — оселити один двір селян на 60-ти десятинах була дуже тяжка, бо селян було замало. На великих просторах хлібородних земель з великими труднощами селили людей. На 12.500 десятинах села Широкого, Катеринославського повіту, яким володів генерал-майор Сінельников — правитель намісництва, найближчий помічник Потьомкіна, було тільки 18 чоловіків та 14 жінок. У генерал-майора Архарова — в Херсонському повіті — на 11.400 десятинах було оселено 26 чоловіків та 11 жінок; у полковника Мерліна — там же — на 17.000 десятинах жили 32 чоловіки та 27 жінок.²⁷ Бувало і ще менше.

Поміщики зверталися до агентів-вербувальників, які закликали селян з Польщі, без обмеження приймали втікачів з України, охоче переманювали селян у сусідів, навіть силою перехоплювали селян, що їхали кудись, словом — вживали всіх засобів, дозволених і недозволених. Кожен селянин, що оселявся на поміщицькій землі, гарантував поміщикові володіння 60-тю десятинами. А при першому незадоволенні цей селянин міг перейти куди хотів і знав, що там його охоче приймуть. Наслідком таких умов було багато випадків, коли землі залишалися незалюдненими і поверталися до скарбу. Ліпше було з маленькими маєтками, де не треба було великої маси селян. Не задовольняючись вільними втікачами, поміщики купували «на вивід» кріпаків без землі; так — до Південної України переходили росіяни, головню з центральних губерній.²⁸ Але це не забезпечувало поміщиків робочою силою; дуже часто приведені з Росії кріпаки теж втікали й оселялися на землях іншого дідича. З другого боку нерідко бували випадки, коли дідичі намагалися закріпачити вільних селян.²⁹

²⁶ Д. Багалій. Заселення Південної України. Харків, 1900, стор. 72.

²⁷ Н. Полонська-Василенко. Південна Україна..., Запоріжжя т. II, «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1967, стор. 90.

²⁸ Ф. Щербина. Беглые и крепостные в Черноморіі. «Киев. Стар.», 1883, кн. 6, стор. 233-248.

²⁹ Е. Дружинина. Там же, стор. 168-170.

Ролю кріпаків та вільних поміщицьких «підвладних» показують цифри року 1787: поміщицьких «підданих» було в намісництві 150.068 чоловіків; кріпаків — тільки 5.653 чоловіки.³⁰

б) Сільська колонізація

Основну масу населення намісництва давали вільні селяни. Вони були різних категорій: скарбові, державні, військові, економічні.³¹ До них можна долучити невелику групу відставних солдатів та «однодворців» (так називали в Росії групу людей особисто вільних, які були зобов'язані військовою службою; вони були нижчою групою шляхетства і мали право володіти кріпаками; здебільшого однодворці охороняли фортеці, кордони тощо; в Південній Україні їх оселили по Українській лінії біля фортець). В цілому селян було 200.323 д. чол. ст. Серед них було небагато росіян: «однодворці», відставні солдати — 23.158 д. Крім того бували переселення економічних та скарбових селян із різних губерній Росії, але безперечною є перевага українського селянства.

Це була та частина населення намісництва, на яку покладалося найбільше надій в справі залюднення країни. Оці казенні та скарбові поселення, разом із підданими поміщиків, виключаючи росіян, складали біля 300.000 українського населення країни.

Запоріжжя завжди мало славу, що воно не видає кріпаків. Один із перших ордерів Потьомкіна був таємний наказ 1776 року: «втікачів не повертати».³² Цей наказ зберігав свою силу до смерті Потьомкіна, і в ньому була головна причина швидкого заселення Південної України.

Втікачі йшли з різних частин України: з Гетьманщини та Слобожанщини, де процес закріпачення швидко розгортався і де танули лави вільних посполитих: в 1735 році тільки 35% посполитих залишалися вільними. Тікали й козаки, яких примушували тяжко працювати на каналах, при будівництві фортець тощо. На початку XVIII ст. було біля 100.000 зареєстрованого рядового козацтва; в 1735 році залишилося біля 20.000.³³ Значна частина козаків та посполитих тікала на Запоріжжя, і Потьомкин закріпив за втікачами «право азилу» в Південній Україні. Дійсно, люди сунули безперервною лавиною, поодинокі, родинами, з худобою, майном; бувало чимало випадків, коли ціле село здійсалося і йшло на Південну Україну.

³⁰ Н. Полонська-Василенко. Там же.

³¹ Н. Полонська-Василенко. Там же.

Е. Дружинина. Там же, стор. 158.

³² Н. Полонська-Василенко. Там же.

³³ І. Холмський. Історія України. Мюнхен, 1949, стор. 283, 284.

Архіви Катеринослава, Києва, Одеси зберігають сотні скарг псмщників, які іноді вислали довірених людей до Потьомкіна та губернаторів і вимагали повороту «їхніх» кріпаків; часто підкріпляли вони свої домагання вказівками — де і хто з утікачів мешкає; часто бувало, що втікачі змінювали імена, навіть родинний стан: мінялися жінками, приймали чужих людей за синів, мали різні прізвища з рідними дітьми, щоб «замести сліди». Але охороняв їх таємний наказ Потьомкіна, який твердо виконували губернатори. Цікаве мотивування заборони повертати втікачів: року 1787, мабуть, з приводу збільшення скарг та прохань про повернення селян, Потьомкин в листі до Катерини II-ої писав: «противно было б пользе государственной запретить принятие здесь беглецов. Тогда Польша всеми бы ими воспользовалась».³⁴

Ще цікавий такий випадок: проф. В. В. Дубровський надрукував дуже цікаві скарги чернігівських дідачів, подані їх губернському маршалкові, на переховування їхніх утеклих кріпаків, здається, в Херсонському повіті.³⁵ У збірці документів «Одеського Товариства історії» збереглася відповідь на ці домагання. Потьомкин подавав уже інший аргумент: «Чому, — питав він, — втекли ці люди? Тут вони стали корисними для суспільства та держави робітниками і нічого злого не роблять. Вина власників, які своєю жорстокістю примушували людей тікати, кидати свої хати, рідних».³⁶ Цей елемент гуманності відрізняв Потьомкіна від кіл іншої аристократії і, можливо, був причиною того, що Потьомкин був такий чужий в цих колах і всіма тут ненавидимий. Важливе те, що в часи зміцнення кріпацтва високий адміністратор висловлював такі думки.

Потьомкин вживав усіх заходів для притягнення до Південної України селян із Польщі. Ціла армія «закликувачів»-вербувальників їздила до Польщі й закликала селян; за це, як колишні осадчі, діставали вербувальники офіцерські ранги, шляхетство та землі. Недалеко від польського кордону, проти польського села Нерубай, навіть засновано слободу «для вербування поселян». Не зважаючи на перешкоди з боку польського уряду, українці масами переходили до Південної України й оселялися в скарбових селах, або на поміщицьких землях.³⁷

Таким чином більша частина селян скарбових та поміщицьких підданих були українці. Не можна забувати, що до них влилося багато запорозьких козаків та посполитих; вони стали пе-

³⁴ Е. Дружинина. Там же, стор. 156.

³⁵ Чернігів та Північне Лівобережжя, К., 1926.

³⁶ Н. Полонська-Василенко. Втікачі на Південній Україні. Полуднева Україна. «Збірник за ред. М. Грушевського». (Знищений).

³⁷ Е. Дружинина. Там же, стор. 157.

реважно скарбовими селянами, а менша частина їх опинилася на поміщицьких землях.

Крім українців у Південній Україні було чимало чужинців. Перше місце, звичайно, належить росіянам; це були, як зазначалося, «однодворці» зо своїми поселянами — разом 23.158 д.; відставні солдати — 1.796 д.; економічні — приблизно 25.400 д. Року 1779 російський уряд наказав виселити з Криму християн; виселено було вірменів, для яких збудовано місто Нахичеван на Дону; року 1787 вірменів було 4.058 д. чол. ст. Це були переважно ремісники та купці. Поселення вірменів-католиків на р. Солоній було дуже невдале. Того ж року виселено греків і оселено їх в Маріюполі, при усті Калміюса. Крім того була досить значна грецька колонія в Єлисаветграді. В 1787 році греків було 5.870.³⁸ У степах Маріюпільського повіту жили у своїх таборах кімлики (калмики), яких року 1787 було 459 душ. Була група грузинів: у 1787 році було їх 295. В 1782 році приїхала група шведів із Естляндії; оселено їх на березі Дніпра в Кизикермені, що був переіменований в 1784 році на Берислав. Вони були незадоволені умовами життя і група зменшувалася: з 880, як було на початку, в 1787 році залишилося 423 чол. ст.³⁹ Всього чужинців у 1787 році було, разом із кімликами, 11.103 д. чол. ст., себто 2,0% загальної людности. У відомості 1784 року зазначено більше чужинців: 726 циганів, 130 корсиканців, 125 євреїв, 81 албанець, 27 поляків. Всі вони зникли через три роки, може приєдналися до інших колоністів.⁴⁰

Більше значення мала німецька колонізація: в 1785 році російський уряд видав маніфест, в якому пропонував чужинцям переселятися до Росії: їм обіцяно великі пільги, допомогу, землю. На цю пропозицію в 1785 році прибуло 755 чоловіків німців з Гданську (Данцігу); оселено їх в Катеринославському намісництві та Таврійській області; це були переважно селяни. Року 1787 прибула друга партія німців — менонітів (анабаптистів). Німці так само діставали по 65 десятин землі на родину, інвентар та допомогу.⁴¹

Із цих коротких відомостей видно, що чужинців було небагато. У 1784 році зазначено було 11.826 д. чолов., а в 1788 тільки 11.613, і вони творили тільки 2% загальної кількості населення. З того видно, що твердження про велике місце чужинців у заселенні Південної України — така ж легенда, як і оповідання про

³⁸ Н. Полонська-Василенко. Заселення Півд. України. Запоріжжя т. II, «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1967, стор. 7.

Е. Дружинина. Там же, стор. 159.

³⁹ Е. Дружинина. Там же, стор. 68, 155, 159.

⁴⁰ Е. Дружинина. Там же, стор. 159.

⁴¹ Е. Дружинина. Там же, стор. 158-160.

роздачу «аристократам», «російським вельможам» запорозьких земель. Як ми бачили — переважали українці.

Дуже важливим явищем в історії Південної України був документ — «Порядок», що його введено в скарбових селах в 1787 році: «Встановлення порядку в скарбових селах Катеринославського намісництва», що підлягали директорові «домоводства». Це була система виборного правління. У містах, містечках та селах вибирали старшину, старостів, «виборних» та збирачів податків. Перша мета була — стежити за сільським господарством, відзначати тих, хто добре працює і карати ледарів. Вищою карою була здача в рекрути. Повноваження цього виборного правління були великі: воно повинно було стежити за мораллю, за працею, вживати заходи проти пожеж, перешкоджати втечам тощо. Цей «порядок» дуже цікавий, це перша спроба ввести саморядування в сільські поселення, і дуже цікаво, що найперше введено було такий порядок в Катеринославському намісництві. В 1790 році «порядок» стали вводити в інших губерніях.⁴²

в) Міста та міська колонізація

В історії заселення Південної України окреме місце належить містам. До 1774 року міст було дуже мало, і з заснуванням II-ої Новоросійської та Озівської губерній почалося швидке будівництво міст. Спочатку міста були пов'язані переважно з фортецями: ще під час війни в 1789 році було поновлене укріплення Озова та Таганрогу. У 1782 році в Таганрозі було засновано «верфь» (корабельню) та порт. На форштадті було біля 300 будинків; були ярмарки, засновано було дві мануфактури. Одночасно будували укріплення Керчі та Енікале; швидко збільшувалося населення цих міст; люди приїжджали з Кафи, з Архіпелагу, з Ніжена, з Росії; це були росіяни, греки, вірмени, албанці, грузини.

Для 21 повіту обох губерній потрібні були повітові міста; в Новоросійській губернії були старі міста: Кременчук, Крюків, Єлисаветград; в Озівській губернії — Бахмут, містечко Царичанка, яку зробили містом. Проєктовано й нові міста: Інгульське, Саксагань, Кизикермен, Новопавловське, але ці міста не були засновані.⁴³ Проте деякі з нових міст швидко стали великими осередками адміністративними, а головне — торговельно-промисловими. Серед цих нових міст головне значення мав Катеринослав — на Дніпрі, на місці запорозької оселі Половиця. Катеринослав став адміністративним центром Новоросійської губернії, а після

⁴² Е. Дружинина. Там же, стор. 171.

⁴³ Н. Полонська. Заселення Півд. України. Запоріжжя т. II, «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1967, стор. 7.

заснування намісництва — центром намісництва. З Катеринослава Потьомкин хотів зробити величний осередок не тільки Південної України, а навіть суперника Петербургу. Тут були запроєктовані «пропілеї», величезні адміністративні установи, палац Потьомкина, «торгові ряди» з крамницями, університет, консерваторія, величезний храм — базиліка на зразок Римської базиліки Св. Павла («поза стінами міста» — „fuori le mura”) — ще більша ніж римська.⁴⁴ Більша частина цих споруд не була здійснена й залишилася на папері, але самі проекти свідчать про те, яким грандіозним передбачав Потьомкин Катеринослав.⁴⁵

Дуже показова історія Херсону: місто було засноване в 1778 році, на лимані Дніпра, насупроти Олешок. Тут збудовано «верфь» і, у зв'язку з цим, масу робітників різних фахів переселено з України та центральної Росії. У 1782 році в Херсоні працювало 7.000 робітників. У 1787 році в Херсоні мешкало 1588 д. об. ст. Головне значення Херсону полягало в тому, що він став головним осередком чорноморської торгівлі; російським господарям, продуцентам пшениці, потрібний був порт на Чорному морі. З перших років у Херсоні діє польська торговельна компанія з графом Протом Потоцьким на чолі. У 1781 році до Херсону прибув французький комерсант Антуан і організував у широкому масштабі торговельну компанію для експорту «руської» (української) пшениці до Марселі. У 1782 році налагоджував торговельні зв'язки Херсону з Австрією негоціант О. Віллестофен.⁴⁶

З казковою швидкістю зростає Маріюпіль, над устям Калміюса: засновано було це місто в 1779 році для греків, що їх виведено було з Криму; в 1782 році в ньому було вже 1149 ремісників. В околицях Маріюполя засновано села, яким дано кримські назви: Гурзуф, Алушта. Року 1787 в Маріюполі було вже 3.977 душ об. ст., і він став одним із більших міст Катеринославського намісництва.⁴⁷

Ще швидше розквітає Нахичеван, при гирлі Дону. До вірменів, яких було виведено з Криму, приєдналися вірмени з Кавказу. Року 1782 в Нахичевані було вже 1040 д. об. ст., а року 1787 Нахичеван стояв на першому місці серед Катеринославського намісництва: в Нахичевані було 9.974 д. об. ст., було 4 фабрики, багато крамниць.⁴⁸

⁴⁴ Н. Полонська-Василенко. Нездійснений архітектурний проєкт (до історії Катеринослава). Запоріжжя т. II, «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1967, стор. 7.

⁴⁵ Н. Полонська. Там же.

⁴⁶ Е. Дружинина. Там же, стор. 88-90.

⁴⁷ Н. Полонська. Там же.

⁴⁸ Полонська-Василенко. Там же.

Реорганізація Південної України року 1783, перетворення її на Катеринославське намісництво відбилася на заснуванні міст.

Територія Намісництва, до якої приєднано територію Полтавщини з Хоролом і Миргородом до течії Сули та верхів'я річок Хорола та Голтви, була поділена на 15 повітів з новими кордонами. Деякі з повітів не мали міст-осередків: так було в повітах — Слов'янському (повітовим центром зробили Тор, а згодом змінили його назву на Слов'янське), в Олександрійському повіті — повітовий центр був у містечку Нефороща; в Олександрійському — в селі Беча; в повітах Олександрійському, Новомосковському збудовано нові повітові осередки.⁴⁹

Населення міст яке напочатку мало відрізнялося від сільського і головним заняттям якого було хліборобство, швидко міняло своє обличчя. Серед цього міського населення вже є чимало купців, міщан, ремісників, частина яких належить до цехів. У цілому намісництві купці, міщани й цехові 1784-го року склали 1,9% загальної кількості населення. За тих часів це був значний відсоток населення. Про населення міст Катеринославського намісництва та кількість будинків свідчить відомість 1787 року:

Назва міста	Мешканців об. стат.	Будинків казенних та приватних	Церков	Фабрик
1. Нахичеван	9.974	2.777	5	7
2. Полтава	8.863	1.622	7	—
3. Єлисаветград	4.746	1.062	5	3
4. Кременчук	4.567	737	2	3
5. Маріюпіль	3.977	602	2	—
6. Бахмут	3.305	578	4	—
7. Слов'янське	3.137	550	2	—
8. Новомиргород	2.994	895	3	1
9. Олександрійське (кол. Нефороща)	2.675	450	3	—
10. Новомосковське	2.474	393	5	—
11. Павлоград (кол. Луганське)	1.906	414	—	—
12. Херсон	1.588	228	—	—
13. Олександрія	797	364	1	—
14. Донецьке	695	106	1	—
15. Берислав	627	120	1	—
16. Костянтинівград	623	127	2	—
17. Таганрог	596	374	5	—
18. Катеринослав (відомостей не подано).				

⁴⁹ Е. Дружинина. Там же, стор. 150.

Відомості, з яких взято ці цифри, подають цікавий матеріал про характер цих міст. Будували їх за певним пляном, з рівними широкими вулицями, майданами; але здебільшого будинки були дерев'яні, іноді мазанки, вкриті соломом та очеретом. Тільки головні міста — Кременчук, Катеринослав, Херсон — мали гарні будинки, як от палаци Потьомкіна, урядові будинки, церкви. Для будування їх приїжджали зі столиць відомі архітекти, серед яких був Старов.⁵⁰

Не все було вдале з новими містами. Катеринослав примушені були перенести з започаткованого місця на р. Самарі, бо не передбачили весняних поводей, що заливали це місце. Херсон, як виявилось, також був заснований невдало: морські кораблі не могли доходити до порту, і тому доводилося перевантажувати крам на менші судна. Тому, з початком другої російсько-турецької війни, року 1787 спішно почали будувати місто Миколаїв, над устям Інгула. Там були «адміралтійство» та «верфі» для будування військової фльоти. Року 1790 вже були побудовані в Миколаєві нові кораблі.⁵¹

Цифра людности міст змінялася, але в цілому — зростала. За різними відомостями маємо таку картину міської людности:⁵²

	1774	1786	1787	1789
Купців	1.692	2.088	1.950	2.236
Цехових	2.054	14.008	14.718	16.149
Разом:	3.746	16.096	16.668	18.385

З цих відомостей видно, що за 15 років — з 1774 до 1789 року — людність міст збільшилася приблизно у п'ятеро. Точніший підрахунок тяжко зробити; у всякому разі цифри 1786 та 1789 років заслуговують на увагу, бо територія в той час майже не змінялася.

Великий інтерес викликає людність міст з іншого погляду: вище вже була мова про те, що сільське населення було переважно українське. Людність міст, навпаки, була дуже строката з національного погляду. Частина міст була заселена переважно українцями: Полтава Кременчук, Олександрія, Павлоград, Костянтинівград; але інші носили космополітичний характер. В Єлисаветграді переважали росіяни та греки; в Маріуполі та Таганрозі — греки, в Нахичевані — вірмени, в Херсоні, крім українців, були

⁵⁰ Н. Полонська-Василенко. Там же, стор. 7.

Ці ж: Заселення Півд. України. «Україн. Морс. Інст.», стор. 84.

⁵¹ Н. Полонська-Василенко. Там же, стор. 36, 37.

⁵² Н. Полонська-Василенко. Півд. Україна. Запоріжжя т. II. «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1967, стор. 90.

росіяни, французи, греки, італійці, поляки.⁵³ Цікаве й таке явище в Катеринославському намісництві взагалі жінок було значно менше ніж чоловіків. Це пояснюється головним чином характером заселення: тікати було зручніше без родини, головно — без дітей. Тому дуже багато чоловіків приходили або самі, або сходилися з новими жінками. Це призвело до того, що Катеринославську та Херсонську губернії люди називали «невінчаними». В деяких містах диспропорція між обома статтями була дуже велика: в м. Станиславі, Херсонського повіту, було жінок 3,5%; у Херсоні — 4,0%, в Бериславі — 17%. Такі співвідношення виникали тому, що більша частина людности складалася з тимчасових робітників різних фахів, які приходили на заробітки, та з військових, чужинців і т. і.⁵⁴

ПІДСУМКИ ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ 1774-1792 РР.

Треба наперед зауважити, що статистичні дані XVIII ст. дуже непевні і тому всі цифри мають тільки приблизний характер. Цифри ці приблизно такі — чоловіків було:⁵⁵

1774	1782	1786	1787	1792
107,108	278,901	388,896	390,232	419,849

Цифри ці, не зважаючи на неабсолютну правдивість їх, свідчать, що населення збільшувалося постійно. За 18 років — 1774-1792 — населення збільшилося бл. на 300.000 чоловік, в 4 рази.

Людність розподілялася по окремих повітах намісництва неоднаково. У старих повітах було населення більше, в новоприєднаних — менше. В Полтавському повіті припадало на квадратovu верству чоловіків та жінок 33,7; в Кременчуцькому — 27,2; у Слов'янському, Донецькому й Єлисаветградському — по 7,6; в Маріупольському — 1,2; а в Херсонському — 0,8⁵⁶ Цим цифрам людности відповідала кількість залюднених пунктів: в Полтавському повіті було 284 залюднених пунктів — міст, сіл, містечок; в Олександрівському — 269, але в Катеринославському — тільки 166, в Херсонському — 105, в Павлоградському — 71, а в Маріупольському — 68.⁵⁷

⁵³ Н. Полонська. Там же.

⁵⁴ Н. Полонська-Василенко. Південна Україна. 1787 р. Запоріжжя т. II. Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1967, стор. 90.

⁵⁵ Там же, стор. 90.

⁵⁶ Там же, стор. 90.

⁵⁷ Там же, стор. 90.

Дуже цікава порівняльна картина залюднення міст Катеринославського намісництва 1787 року та 1797: населення Таганрогу збільшилося в 86,8 разів, Херсону — в 43,5 разів; таке зростання пояснюється тією торговельною ролею, яку відігравали ці міста; група міст — Єлисаветград, Кременчук, Олександрія, Берислав, Костянтинograd — зросли в 10-19 разів, що теж пояснюється промисловою та торговельною ролею цих міст; навпаки низка міст, як Нахичеван, Бахмут, Новомиргород, Новомосковське, Павлоград, Донецьке, збільшилися в 3-8 разів і залишилися маленькими провінційними містами, не зайнявши значного місця в економічному житті країни.⁵⁸

КОЗАЦТВО

Серед маси зайшого люду, переважно українців, залишилися в значній мірі старі господарі земель Південної України — запорожці. Частина їх покинула степи й подалася на Тилигул під претекстом рибальства, а звідти далі — за Дунай, до турецьких володінь. Не можна сказати, скільки саме козаків втекло; сучасники припускали, що було їх біля 5.000 душ, але більша частина залишилася: серед них було чимало козаків заможних, статечних, з високими рангами: полковники — Великий, Вірменко, Цабодрига, Яблуновський, Малий, Рубан, Гараджа, Розколупа, Рудь, Василенко, Яковлів, Перехрест та інші; отамани: Вершацький, Шиян, Чорний, Пекельний, Додаток та інші; полкові осавули: Оболонський та інші, — та десятки полкової старшини. Всі ці імена та багато інших, відомі з ордерів Потьомкіна про роздачу земель: за особами з запорозької старшини залишали їхні землі з зимовниками й додавали «до норми», ще стільки, скільки треба було, щоб припадало по 1.500 десятин на особу. Чимало старшин дістали більші ділянки: полковник Строць на Токмаківці — 14.636 десятин; полковий осавул Пишмич — 12.490 десятин на Камишеватій Сурі; отаман Кирпак — 11.912 десятин на Токмаківці; старшина С. Білий — 9.000 на Ингульці; отаман Вершацький — 7.950 десятин на Дніпрі; полковник Красовський — 6.985 десятин на Токмаківці; полковий старшина Андрюска — 6.200 десятин на Дніпрі і т. д.; разом по одному реестру дано було 120.068 десятин. Але цим реестром не обмежувалася кількість запорозької старшини, яка дістала землю за нормами «Пляну» і злилася з новими поміщиками. У дальшому, серед реєстрів ді-

⁵⁸ Там же, стор. 90.

дичів, які відігравали роль в житті країни, ми зустрічаємо багато запорожців, що мали ранги російської старшини й різні посади. Вони були не тільки урядовцями, але й обраними на різні пости в шляхетському самоурядуванні, як от повітові маршалки. Це свідчить про те, що вони асимілювалися з новим шляхетством. Дійсно, відомі факти посвоячення старої запорозької та нової еліти.⁵⁹

Треба мати на увазі, що запорозька старшина перед зруйнуванням Січі швидко перетворювалася на вищий шар суспільства, здобуваючи значні маєтки, провадячи великого розміру сільське господарство. Запорозька старшина мала табуни коней, отари овець. Кошовий отаман Калнишевський продав 14.000 овець по 2 карб. за кожну; крім того він мав у 1775 році 13.006 овець та кіз, 639 коней, 107 корів та волів. Писар Глоба мав 13.774 голови різної худоби; полковник Гараджа мав 2.910 голів худоби, старшина Нагай — 2.551, суддя Головатий — 1.601 голову худоби. У своїх маєтках старшина мала скирти хліба. Писар Глоба в 1775 році продав 1.000 четверт. борошна. У зимовниках старшини працювали наймити-робітники, управителі, які діставали значну платню.⁶⁰ Старшина мала великі суми грошей різною валютою: у Калнишевського в 1775 році було конфісковано різних монет на 42.520 карб. та боргових розписок на суму понад 7.000 карб.; у Глоби було 27.648 карб. та боргових розписок на 5.618 карб., у полковника Колпака — 1.000 карб. і т. д.⁶¹ Старшина жила «попанськи», мала в зимовниках будинки зо шкляними вікнами, гарні речі та пишній одяг. Подібно до старшини Гетьманщини, запорозька старшина давала щедрі офіри на Церкву: Калнишевський на власні кошти поставив три церкви — в Лохвиці, в Межигір'ї під Києвом та в Ромнах. Крім того він надсилав коштовні пожертви до церкви в Єрусалимі. Глоба розпочав будувати церкву в с. Гупалівці, але заслання перешкодило закінчити її; Головатий подарував церкві в Батурині коштовну Євангелію в срібній шаті.⁶²

Зрозуміло, що коли запорозька старшина влилася в коло нових дідичів Південної України, вона з повним правом дістала по-

⁵⁹ Н. Полонська-Василенко. Південна Україна. Запоріжжя т. II. «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1967, стор. 90.

⁶⁰ Н. Полонська-Василенко. Майно запорізької старшини..., Запоріжжя т. I. «Дніпрова Хвиля» Мюнхен 1965, стор. 186.

⁶¹ Там же.

⁶² А. Богумил. К истории управления Новороссиєю Потемкиным. «Летоп. Екатерин. Учен. Архивн. Ком.», в. II, стор. 36.

Н. Полонська-Василенко. Заселення Півд. України, УВУ, т. II, стор. 156-159.

важне місце серед нових поміщиків, всіх цих регістраторів, архіваріюсів, «прапорщиків» та поручників, які всіма засобами, правними чи неправними, намагалися заселити свої нові придбання, щоб не втратити їх.

Ще більше було рядових козаків, що залишилися на території «Вольностей». Кількість їх можна рахувати тисячами. Були серед них заможні, що жили в паланках, а не в самій Січі, що мали свої господарства, худобу, гроші, заробляли добре чумакуванням та іншими промислами, ганяли гурти коней і т. п.⁶³ У 1775 році, коли було конфісковано майно також у «неблагонадійних» козаків, разом з старшиною потерпіли невисокі рангою козаки: у козака Смоли конфісковано 587 коней, у Жуцого — 457, у Ялового — 225 і т. д. Козак Караванець позичив у кошового Калнишевського 2.400 карб. і дав йому вексель («облік»); козак Смола мав 2.000 карб. готівкою, Тягун — 550, Потапенко — 4.400; Великий, вирушаючи в похід в 1787 році, залишив попаді Акулині 2.000 карб., щоб вона давала їх у позику під проценти.⁶⁴

Спочатку залишили запорожців жити в їхніх зимовниках, що розкинуті були далеко один від одного, в степу, але в 1776 році почали переселяти їх до великих слобід. Зроблено це було поперше, щоб полегшити догляд за ними, а подруге — для ліпшої організації господарства. У цих слободах засновано ярмарки. Для переселенців зроблено всякі полегші: їм на два роки давали пільги щодо податків та виконання повинностей; давали ліс для будування хат, хмиз тощо. Всі вони робилися вільними скарбовими селянами. Вони мали право приписатися до міщан, або до купецтва. Гірше було становище тих козаків, які опинилися на землях, що відведені були поміщикам; спочатку вони були їх «підданими», зобов'язаними лише виконувати певні роботи, але згодом втратили волю й були закріпачені. У 1776 році Потьомкин закликав запорожців записуватися добровільно до пікінерських полків, що розташовані були в Південній Україні. Ці полки організовано замість козацьких, і ця реформа викликала багато незадоволення серед козацтва і навіть ряд збройних повстань, як то було в Дніпровському та Донецькому полках в 1767-1770 роках.⁶⁵ До пікінерів козаки йшли неохоче.

⁶³ М. Слабченко. Паланкова організація запорозьких вольностей. «Праці Комісії для вивчення Західньо-руського та Українського права», в. VI, Київ 1929.

⁶⁴ Н. Полонська-Василенко. Майно запорізі. старшини. Запоріжжя т. I, стор. 186.

І ж: Заселення Півд. України. УВУ, т. II, стор. 159.

⁶⁵ Н. Полонська-Василенко. Заселення Півд. України. УВУ, т. II, стор. 130-132.

Проте Потьомкин не кидав думки поновити в якійсь формі Запорозьке військо, що вславилося своєю організацією та бойовими подвигами у війні з Туреччиною в 1769-1774 роках, але він хотів зробити це військо покірним знаряддям у своїх руках. З цією метою в 1783 році розпочав Потьомкин переговори з запорозькою старшиною: Сидором Білим, Легкоступом та Чапігою про організацію нового Запорозького війська. Для нового війська, яке дістало назву «Рійсько Чорноморських козаків», відведено землю над р. Богом. Поновлюючи під новою назвою Запорозьке військо, Потьомкин мав на увазі дві мети: мати добре військо, обізнане з умовами війни в степу, і привабити до повороту на колишнє Запоріжжя тих запорожців, що перейшли були до Туреччини, на правий берег Дунаю.⁶⁶

Року 1787 почалася війна між Російською імперією та Туреччиною. Знову постало питання оборони Південної України на випадок нападу турків. Чорноморське військо дістало назву «Військо вірних Чорноморських козаків», а Потьомкин був призначений його Гетьманом. В районі Олешок, над Дніпром, заснований був новий «Кіш» Чорноморського війська. Там зібралось 12.000 козаків під командою кошового отамана Сидора Білого. Цей новий «Кіш» відрізнявся від старих запорозьких кошів тим, що в ньому всіх представників влади не обирали, а призначав їх Потьомкин; але за тих часів таке зреформоване козацьке військо все ж притягало багато бажаючих служити в ньому. Йшли колишні запорожці, українці з різних слобід та поміщицьких земель. Військо було організоване за зразком Донського війська і з Дону викликано інструкторів.⁶⁷

Були спроби приєднати до запорожців російських переселенців: «однодворців», заштатних церковників, міщан, греків, вірменів. Але ці спроби не дали добрих наслідків, бо ці люди не виявляли ні духу військового, ні завзяття. Більш ефективною була інша спроба Потьомкина скуповувати маєтки з кріпаками, звільняти їх і приєднувати до війська. Ще в 1783 році Потьомкин просив дозволу Катерини II-ої купувати у поміщиків Херсонського та Єлисаветградського повітів села по Бозі та Інгульцу і робити ці села військовими слободами. Потьомкин висловлював певність, що до таких слобід будуть охоче переходити селяни з

⁶⁶ Н. Полонська-Василенко. Українське козацтво. «Українська дійсність». Прага, 1944, ч. 34.

⁶⁷ Н. Полонська-Василенко. Україн. козацтво. «Українська дійсність». Прага, 1944, ч. 34.

Польщі. Діставши дозвіл цариці, Потьомкин продав і власні маєтки біля лісів Чути та Чорного, а селян записав у козаки.⁶⁸

Звичайно, головною масою, з якої формувалося козацьке військо, були селяни, переважно поміщицькі, які тікали з усіх частин України. Велике значення мало те, що в козацькому війську термін служби був 15-літній у той час, як у регулярних військах служба тривала 25 років.⁶⁹ Козацьке військо під час війни 1787-1791 років складалося з Чорноморських вірних козаків, Катеринославських козаків та Албанського Грецького війська. В цілому в ньому було 42.000 чоловік.⁷⁰

Року 1790 почалося переселення Чорноморського війська на відведену йому територію між Дністром та Богом, що перейшла від Туреччини. Там протягом двох років було оселено 25 слобід та біля 9.500 чоловік — з жінками та дітьми; самих козаків було 5.068. Козаки мали орні поля, млини, пасовиська, пасіки. До нового коша охоче йшли колишні запорожці, а також селяни. Почалася боротьба з поміщиками, від яких повтікали селяни; вимоги повертати втікачів Потьомкин безапеляційно відкидав, а кошове начальство свідчило, що втікачі були раніш запорожцями. Становище змінилося після смерти Потьомкина в 1791 році; тоді збільшилася кількість вимог поміщиків повертати селян. Але традиція ще довгий час жила: ще в 1793 році Кіш відповідав, що в коші не мають часу розглядати такі вимоги.⁷¹

Смерть Потьомкина внесла багато змін у життя Південної України. Змінилися й плани щодо Чорноморських козаків. Після смерти Потьомкина Чорноморських козаків було переміщено на Тамань, а після довгих їх клопотань, перемістили їх з Тамані на Кубань. Там Чорноморські козаки дістали назву «Кубанське козацьке Військо».

Козаки йшли під проводом старшин: Антона Головатого, Захара Чепіги, Сави Білого та інших. Всього перейшло 25.000 козаків. Вони заснували там 42 курені та місто Катеринодар; мали вони свою виборну старшину; царський уряд дозволив козакам взяти деякі запорозькі реліквії.⁷² Царський уряд, зацікавлений в заселенні земель на Кубані, дозволив вступати до Кубанського війська всім, хто служив раніш у війську Запорозькому. Наслід-

⁶⁸ А. Скальковскій. Хронологическое обозрение, I, стор. 202. Е. Загоровскій. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. Одеса, 1913, стор. 13-14.

⁶⁹ Е. Дружинина. Там же, стор. 189.

⁷⁰ Е. Дружинина. Там же, стор. 191.

⁷¹ Е. Загоровскій. Там же, стор. 24.

⁷² Н. Полонська-Василенко. Заселення Півд. України, Запоріжжя т. II, «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1967, стор. 7.

ком цього дозволу було масове переселення на Кубань з Південної України селян, які ніколи запорожцями не були, але скористалися з цього дозволу й неможливості перевірити, чи справді вони були на Запоріжжі, чи ні. На початку XIX ст. на Кубань перейшло 500 запорожців із Задунайської Січі, що її засновано в 1775 році.

Кубанське Військо зберегло традиції Запоріжжя, українську мову, пісні, перекази, побут. Протягом XIX ст. Кубанські козаки залишилися правдивими спадкоємцями запорожців, хоч царський уряд вживав постійно заходів для русифікації їх. Час від часу до Кубанських козаків приєднувалися нові втікачі з України. В середині XIX ст. на Кубані було 3 міста та біля 3.000 хуторів.⁷³

ПІВДЕННА УКРАЇНА В 90-Х РОКАХ XVIII СТ.

Смерть Потьомкіна в 1791 році змінила положення Катеринославського намісництва. Наступник Потьомкіна граф Платон Зубов зробив 1795 року реформу: Катеринославське намісництво поділено, і до ново утвореного Вознесенського намісництва відійшли: територія Єлисаветградського, Новомиргородського та Херсонського повітів, новоприєднані від Туреччини землі між Богом та Дністром та значна частина земель, що їх дістала Росія після третього розбору Польщі (до лінії Черкас на півночі). Осередком намісництва став Вознесенськ, збудований на місці містечка Сокіл. Ця реформа була шкідлива для Південної України: розривали її на дві частини і значну частину прив'язано було до Правобережної України.

Проте ця реформа не була тривка. Року 1796, 6 листопада померла Катерина II-га, а 12 грудня того ж року Павло I-й скасував намісництва і замінив їх губерніями. Засновано величезну Новоросійську губернію, до якої відійшли Катеринославське та Вознесенське намісництва та Таврійська область. У Новоросійській губернії було 12 повітів, а адміністративним осередком її знову став Катеринослав, перейменований на Новоросійськ. Так поволі штучна назва «Новоросія» поширилася на всю територію Південної України. У процесі творення нової губернії сталися значні зміни: Полтавський та Кременчуцький повіти та більша частина Слов'янського, Олександрівського й Костянтинівського

⁷³ Н. Полонська-Василенко. Українське козацтво. «Українська дійсність», 1944, стор. 34.

го були приєднані до Чернігівської губернії, частини Слов'янського та Костянтинградського повітів — до Харківської, а правобережні землі — до Київської.⁷⁴

Зміна кордонів Південної України робить майже неможливим встановити кількість людности. Всі підрахунки утруднюються тим, що тільки для центральної частини Південної України адміністративний поділ залишався майже той самий, що був і раніш, але й там межі нових повітів не відповідали старим, наприклад, до Єлисаветградського повіту приєднано Олександрійський.

У зв'язку з поширенням територій засновані були нові міста в Очаківській області: Нові Дубосари, Тираспіль, Овідіопіль, та Григоріопіль. Тільки Григоріопіль, заселений вірменами, мав 4.052 д. об. ст. Решта міст у XVIII ст. мало відрізнялася від сіл. Залюднили їх греки, молдавани та вірмени, які переходили туди з Туреччини. Року 1793 запроєктовано було нове місто біля лиману Гаджібей, яке згодом дістало назву «Одеса». Місту приділено 30.700 десятин землі. Одеса в XIX ст. стала видатним торговельним містом з космополітичним населенням, одним із найбільших міст України. У XVIII ст. це була маленька оселя з 10 мешканцями (8 чоловіків та 2 жінки).⁷⁵

Останнє десятиліття XVIII ст. має величезне значення для історії Південної України. Не раз зверталось увагу на значення для Південної України таємного наказу Потьомкіна року 1775, яким заборонялося повертати втікачів. Цей наказ зберігав свою силу протягом всього правління Потьомкіна. Жодних домагань дідичів не брано до уваги, і втікачі залишалися в Південній Україні. Після смерті Потьомкіна збільшилася кількість скарг поміщиків, але деякий час вони не давали наслідків. Тоді дідичі різних губерній почали подавати колективні прохання своїм маршалкам та губернаторам, домагаючись, щоб російський уряд заборонив Війську Чорноморському, Катеринославському намісництву, Війську Донському та Таврійській області приймати селян-втікачів. Прохання ці спрямовувано до центральних установ — до Сенату та до адміністрації країн, про які йшла мова.

Можливо, що в наслідок цих прохань новий цар, Павло I-й, дав 12 грудня 1796 року наказ, який започаткував нову добу в історії Південної України.⁷⁶ Наказ цей такий важливий, що я хочу привести його зміст: він забороняв селянам переходити самовільно з місця на місце в Катеринославській та Вознесенській губерніях, у Таврійській області, на Дону і на Таманському пів-

⁷⁴ Е. Дружинина. Там же, стор. 201-202.

⁷⁵ Е. Дружинина. Там же, стор. 200-201.

⁷⁶ П. С. З., т. XXIV, ч. 17.638.

острові. Разом із тим наказ цей забороняв селянам інших губерній переходити до згаданих вище тому, що завдяки їх утечам багато дідичів позбавлялося всіх селян. Кожен дідич, що знайде своїх селян на землях іншого дідича, мав право дістати за кожною душою чолов. ст. по 50 карб., або мав право вимагати повернення втікача. Поміщицькі селяни, які були знайдені в скарбових селах, не поверталися, а зараховувалось їх поміщикам за рекрутів (кожен дідич повинен був давати державі певну кількість рекрутів для армії). Якщо селянин утік ще перед оголошенням наказу, але знайдено його після оголошення, його не повертали.

Наказ 12 грудня 1796 року викликав різні тлумачення дослідників: одні вважали його за поширення кріпацтва на Південну Україну, інші — за свого роду компроміс між вимогами панів повертати втікачів та побажанням дідичів Південної України не виконувати ці вимоги. Звичайно, повного закріпачення втікачів не було, бо особа селянина ще не робилася власністю дідича: він не міг ні продати селянина, ні заставити його; не застерігав наказ і права суду дідича над селянином. Проте наказ цей поклав початок кріпацтву. Так зрозуміли наказ цей і селяни різних найменувань. З 1796 року починається стихійний «відплив» населення з поміщицьких та скарбових слобід. Втеча селян набувала стихійного характеру: як раніш нестримною хвилею з України, з Польщі йшли втікачі до Запоріжжя, до Катеринославського намісництва, так, після наказу 12 грудня 1796 року, такі ж лави селян кидали «другу батьківщину» і йшли шукати щастя світозаочі, йшли на Дін, на Кубань, на Кавказ, до Туреччини. Не питали вони правників, чи повне закріпачення жде їх, чи не повне; для них було ясно, що те, що у свій час почала Катерина II-га, руйнуючи Запоріжжя, закінчив її син, Павло I-ий: «степ широкий, край веселий та й занапастили»...

Втеча селян викликала велику тривогу серед дідичів та адміністрації Новоросійської губернії. На шляхах до Дону були поставлені військові загони, які мусіли арештовувати втікачів. Але надто широкий був кордон, і патрулі не могли зупинити всіх. Місцева адміністрація визнала свою безпомічність, вона стала скаржитись до Сенату. З Петербургу приїздили ревізори, сенатори, робили ревізії і визнавали факт втечі.⁷⁷

Проте, констатацій сенатських ревізій було замало, а боротися проти втеч селян у Південній Україні було ще тяжче, ніж у Гетьманщині чи Слобожанщині, бо, як показано вище, селян було мало, а реальних можливостей поставити варту по всіх кор-

⁷⁷ Рукописний Відділ Бібліотеки ВУАН, Київ, Ф. Судієнка.

донах не було. У кінці XVIII ст., наприклад, у великих маєтках не вистачало сільських робітників: з 1345 десятин землі с. Андріївки, поручика Байдака, орали тільки 30; в с. Івангороді, генерал-майора Гжицького, орали 150 — з 5,574 десятин; у с. Аврамівці, секунд-майора Коростовцева, з 3.183 десятин орали 160. Було ще показове явище: тоді, як в інших місцях України селяни здебільшого орали на пана приблизно стільки ж, як на себе, в Південній Україні орали більше на себе. В с. Івангороді, з 150 десятин, на поміщика селяни орали тільки 50, а 100 десятин — на себе; в с. Аврамівці, з 160 десятин, на поміщика селяни орали 30, а 130 — на себе; в с. Тритузному, сенатор Й. А. Безбородька, на поміщика селяни обробляли лише 1/11 частину орної землі.⁷⁸ Всі ці приклади показують, якою страшною катастрофою для поміщиків була втеча селян. Щоб припинити її, адміністрація почала вживати заходів: не так рішуче виконувати наказ 12 грудня 1796 року, а допускати компроміс між вимогами дідичів поза Південною Україною та інтересами дідичів Південної України. Але все це носило тимчасовий характер, і загроза кріпацтва стояла перед селянами.

Так у XVIII столітті, з 1750-1800 Україна пережила величезну еволюцію в галузі соціальної, економічної, політичної. Країна, що була Запорозькими Вольностями, де в широких безкраїх ланах дійсно знаходили «вольності» втікачі, в останнє десятиліття XVIII століття перетворена була на звичайну російську губернію, з її кріпацтвом. І знову спостерігаємо явище, яке характеризувало історію України з XVIII-го століття: український свободолюбний народ, який свою волю цінив вище, ніж спокій, кидав свої хати, часто — родину, і йшов туди, де міг знайти свободу. Прагнучи волі, будував він Запоріжжя, залюднював Запорозькі степи. Прагнучи волі, залюднював тисячі «слобід» Південної України. І знову — прагнучи волі — кидав ці степи, що перестали бути «вольностями». Замкнулося коло, і запорозькі «вольності» перетворилися на свою протилежність...

⁷⁸ Е. Дружинина. Там же.

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Абрамович Зелік**, купець, 85
Абрамович Лейба, купець, 87
Абрамович Мошко, кравець, 78
Авраменко, старш., 40
Аврамов, радник, 178—186, 188, 189, 195, 196, 199, 201, 205, 206
Акулина, попадя, 228
Алексісв Ларивон, губ. сов., 59, 72
Алезієв Микола, капіт., 88
Алимов, полк., 43, 44
Аматі, італієць, 139
Анна, цариця, 14
Андрієвський О., автор, 8, 30
Андрюско, зап. старш., 91, 226
Антонович Вол., Б., історик, автор, 8, 49
Антуан, барон, комерсант, 222
Арапов, геодезист, прем. майор, 95, 212
Аронович Рувім, купець, 59, 86
Арсеній, архиманд, автор, 8, 40
Архаров М., генерал, 155, 217
- Бабич**, пор., 101
Багалій Дмитро І., автор, 10, 92, 97, 127, 135, 148, 156, 162, 172, 178, 179, 217
Байдак, пор., 40, 234
Валицький, зап. старш., 91
Бамбергер Давид, купець, 38
Бамбергер Лев, купець, 38
Банієвич Гершко, 56, 57, 58, 68
Барбура, полк. старш., 91
Баскаков, генерал, 202
Баторій Стефан, король, 13
Безбородько І. А., сенатор, 234
Безбородько, канцлер, 137
Бенисович Перец, 78
Березлій, серб. старш., 23
Бережков М., автор, 97
Беркович Гаврило, купець, 87
Берт'є-Делагард, автор, 174, 176, 177
- Біднов В.**, автор, 11, 90, 92
Білий Мирон, зап. коз., 91
Білий Сава, зап. коз., 226, 229, 230
Білий Сидір, зап. старш., 91, 226, 229
Більфельд, автор, 34
Богданов, серб. старш., 40
Богумил О., автор, 92, 95, 97, 166, 212, 227
Богуцький Е., автор, 180
Болхович Давид, шинкар, 80
Боровий С., автор, 52, 54
Борхович Йос, кравець, 78
Брана, зап. старш., 91
Брандт фон, генерал, 33
Бродський Д., автор, 89
Браманте, архітект, 172, 173
Брікнер О., автор, 171
Брокгауз, автор, 111
Бузескул, серб. старш., 23
Булгаков, кап., 102
Бурхович Йосем, 60
Бутовський, сек-майор, 88
- Валєвич Янкель**, 67, 68, 69
Варавкин, сек. майор, 116
Васильєв, священик, 102
Василенко, зап. полк., 91, 226
Восичан, зап. старш., 91
Великий, зап. полк., 91, 226, 228
Вейсбах фон, Київськ. генер. губ., 14
Верлан, гайдамака, 42
Верман К., автор, 172
Вершацький Яків, отаман, 91, 226
Вірменко Дем'ян, зап. полк., 2, 46, 47, 91, 226, 238
Владимиров М., автор, 92, 105, 148, 172
Воейков Ф., Київ. губерн., 21, 22, 23, 26, 34, 43, 105, 107
Волян, мандрівник, 182
Вольфович Йось, купець, 83

- Волошин, зап. старш., 91
 Вяземський О. О., князь, 29, 32,
 136, 137, 180, 185
- Гавриїл** (Розанов), архиеп., автор,
 7
- Гараджа, зап. полк., 91, 226, 227
 Георгіїв, серб., старш., 40
 Гедилевич Мотя, 60
 Гелман Шеменович, кравець, 78
 Геруа, архітект, 174—176
 Гершкович Берко, 75
 Гершкович Виддер, гарбар, 77
 Гершкович Абрам, гафтар, 76
 Гершкович Ізраїл, гафтар, 76
 Гершкович Мошко, купець, 88
 Гершкович Сата, 54
 Гершкович Хаїм, 75
 Гессен Ю., автор, 38
 Гільденштедт Й. А., автор, 10, 23,
 26, 30, 47, 48
 Гладкий, автор, 174—176
 Глоба Іван, запор. писар, 208, 227
 Глоба Максим, зап. старш., 91
 Головатий Антон, зап. старш., 230
 Головатий Павло, зап. суддя, 208,
 227
 Гонорій, цісар, 172
 Гонга Іван, гайдамака, 43, 45
 Гордієнко, зап. старш., 91
 Гошар Яків, купець, 82
 Гошеров Ісаак, купець, 82
 Гошарович Лейба, купець, 83
 Грабар Ігор, автор, 173
 Грачов, сек. майор, 67
 Греков В., автор, 11
 Греченко, купець, 102
 Грибовський, секретар, 183, 201
 Григор'єв В., автор, 128
 Гродескул, серб. старш., 23
 Грушевський М. автор, 219
 Гуслистий К., автор, 11, 30, 44, 46,
 47
- Гаскойн Карл, статськ. радник,
 179, 180, 183, 184, 201, 202
 Гегело, сот. Слоб. полку, 18
 Голцін, кн., генерал, 136, 139
- Давидович Берко, срібник, 76
 Давидович Файбиш, купець, 85
 Двигубський, дідич Слобож., 49
 Дебрединій, землемір, підпор., 95,
 96
 Ден В., автор, 94, 142, 149, 214
 Денисов, знач. тов., 26, 44
 Депрерадович, серб. полк., 8, 14,
 15, 31
 Дик, сот., 40
 Добичев, пор., 102
 Добрашевич Софроній, архиманд.
 8, 40
 Доброхотов М., автор, 178, 181, 182
 Додаток, зап. полк., 91, 226
 Долгоруков, кн., генер., 27
 Домашний, зап. старш., 91
 Домонтович, зап. старш., 91
 Донець-Захаржевський, дідич
 Слобож., 49
 Дружинина Е., автор, 213 214,
 217—223, 230 232, 234
 Дукович, пор., 59
 Дубровський В., автор, 219
 Дяченко, зап. старш., 91
- Еварницький Д.** (Яворницький),
 автор, 9, 10, 48
 Евелевич Янкель, купець, 84
 Едович Давид, кравець, 80
 Едович Мошко, кравець, 80
 Ексевич Лайзер, 88
 Ерделі, серб. старш., 40
 Ефрон, автор, 111
 Ешович Мошко, 59
- Жуковський А.**, мгр., передмова
- Забелін І., автор, 173
 Завірюха, підпор., 102
 Завізіон, зап. старш., 91
 Загоровський С., автор, 11, 93, 230
 Зайковський, бунчук., тов., 41
 Залізник Максим, гайдамака, 43,
 45
 Зелманович Лайзер, 55, 56, 58, 62,
 65, 68
 Зєрваницький, пор., 48

Зимович Янкель, 80
Зоммер, гофхірургіус, 138
Зоннефельс, автор, 34
Зубов Плат., граф, генер., губр.,
178, 181, 195, 201, 202, 203, 231
Зуев В., автор, 179

Іванов, серб. старш., 40
Іванов, зап. старш., 91
Іванов П., автор, 38, 53, 90
Іжицький, генерал, 234
Ізраїл, син Єлизера, 89
Ізраїл, син Мордехая, 89
Ількович Шмуль, 71, 73, 166
Ісаков Мовша, купець, 83
Ісленьєв, геодезист, 95, 212
Іцкович Хаїм, 54—56, 58, 60, 65
Іцкович Ос., срібник, 79
Ішимов А., автор, 210

Йосилевич Абрам, 60
Йосип II, цісар Австр., 52, 173
Йосип, син Боруха, 89
Йосиф, син Єлизера, 89
Йосиф, син Іхиль-Михеля, 89
Йосиф, син Мордехая, 89

Калнишевський Петро, кош.
отам., 11, 33, 208, 227, 228
Камерон, ерхіт., 173
Копилович Іцко, шинкар, 81
Каплун, зап. коз., 91
Капустянський, дідич Слоб., 49
Караванець, зап. старш., 91, 228
Карачан І, кап., 57, 61, 62, 66
Касинов В., кап., 19, 81
Катерина П., імператр., 29, 32, 34,
37, 38, 44, 49, 92, 95, 97, 101, 136,
171, 173, 175, 176, 181, 209, 211,
212, 214, 219, 229, 231, 233
Каховський В., губерн., 71, 175,
176, 180—186, 188, 189, 195, 196,
201, 210
Качалов, зап. полк., 91
Качконог, пікінер, 26, 44
Кдалевич Велф, 88
Килелевич Еся, 89

Кірпак, зап. отам., 91, 226
Ковалевський Е., автор, 178, 180
Кожешников, капіт., 180
Колпак, полк., 227
Комбурлей, Волинськ. губер., 24
Кондаков Н., автор, 175
Константинов, серб. старш., 40
Кордт В., автор, 212
Кореневський, зап. старш., 91
Коростовець, сек. майор, 234
Костомаров Н., автор, 39
Корчмарик Б., д-р, передмова
Костянтин Вел., цісар, 172
Кочубей, генерал обозн., 41
Кошовенко, сотн. Слоб. п., 23
Красноглазов, откупщик, 67
Краснокутський, дідич Слоб., 49
Красовський, зап. полк., 91, 226
Крижановський, пор., 66
Курінний П., проф., передмова
Кутузов-Голенищев М., генерал,
139
Куций, зап. коз., 228

Львівський Пилип, заступник
кош. отам., 33
Лебединський, 205, 206
Лейбович Анзел, 79
Лейбович Гершко, купець, 88
Лейбович Давид, 71, 72
Лейбович Маркес, кравець, 77
Лейбович Хаїм, купець, 55, 57, 58,
72, 87
Лейбович Анзел, кравець, 79
Лейзерович Сруль, 89
Лейзерович Шмуль, купець, 86
Левагідов, генер. Харк. губ., 137
Легкоступ, зап. старш., 229
Леонтєв М., генерал, 34
Леонтєв Сергій, поруч. 88
Леонтович Павло, генерал писар,
88
Ліванов, проф. агрономії, 179, 180
Лещинський Леонтій, канцаляр.,
88
Лопухин-Демідов, кн., 168
Ляхманович Ізраїль, 78
Любомирський, кн., бригад., 138

Маєрович Лейба, 70
Макаревський (Феодосій), автор,
8
Максимович Г., автор, 30, 44, 45
Малий, зап. полк., 91, 226
Мафжура Ів., автор, 44, 135, 162
Майрович Веніамин, 54
Мартинович, пор., 102
Мартхович Доль, купець, 84
Маслеников, купець, 23, 25
Маяковський, писар (Вірменко),
46
Меєрович Абрам, золотар, 79
Маєрович Беніамин, 55
Меєрович Міхель, 56
Меєрович Мошко, 56, 65
Мельгунов О., генерал, 33, 34, 37,
38, 43, 44
Мелихович Нафтул, 75
Мендлович Меєр, золотар, 77
Мендлович Мошко, золотар, 79
Мерлін, підпор., 139, 155, 217
Милютинович, майор, 202
Миргородський, зап. старш., 91
Міллер Д., автор, 10, 30, 32, 43
Мінстер, генерал, 41
Мордвінкін, землемір пор., 95, 96
Мордвинов М., адмір., 204, 206
Мордкович Сухар, 89
Моретті, архіт., 176, 177
Моринець, пік., депут. комісії,
1767 р., 26, 44
Мороз, сел., 26, 44
Морткевич Йосько, 60
Мортхович Сруль, купець, 87
Мєшкович Давид, Рецьик печаток,
76, 77
Мура'єв, коменд., 18
Мурзакевич М., автор, 111
Муромцев М., Новор. губ., 54—56,
58—61, 66
Неїжмак, зап. старш., 91
Нелюбов, надв. радн., 67
Неплюев, тайн. радн., 138
Нерулкович Сруль, кравець, 77
Нехамович Михал, купець, 83
Николайчик Ф., автор, 32, 109

Новицький Я., автор, 33
Нагай, зап. старш., 227
Норов, генерал, 138
Нусимович Абрам, кухар, 79
Оболонський, зап. полк. осав. 91,
Обрезков, посл. в Царгороді, 25
Оглоблин О., автор, 51
Одобаш М., полк., 24, 41, 44
Оксман Е., автор, 174
Олександров, земськ. ком. кап., 70
Онїкієв, полн., 67
Осипов Ісаак, 72
Осипович Арон, купець, 68, 87
Осипович Іцко, купець, 68, 87
Осипович Янкель, купець, 84
Остерман, віце-канцлер, 138
Отрович Ісаак, 68
Павло, імперат., 214, 231—233
Павло, апостол, 171—174, 222
Панінін, гр., 46
Пантазії, серб. старш., 40
Пашутін, купець, 19, 23, 25
Пекельний, зап. отам., 91, 226
Перехрест, запор. старш., 91, 226
Петро, апостол, 171—174
Петерсен, генерал, 70
Пилипей (Федоров?), кош. отам.,
91
Пишмич, зап. полк. осавул, 91,
226
Пишчевич С., автор, 8, 16, 23, 48
Плакида, полк. старш., 91
Платен, фон дер, голанд., 182
Плещесв, прем. майор, 138
Пловецький, серб. полк., 40
Полетика Г., гром. діяч, 44
Попов В., правит. канц. Потьомкіна,
180—183, 189, 197, 201, 210
Попович, серб. старш., 40
Поталенко, зап. старш., 91, 228
Потьомкін Г., намісник, 24, 34, 39,
47, 50, 51, 54, 66, 67, 69, 71, 92—96,
101, 134, 136, 137, 148, 155, 159—
161, 166 171—177, 179—181, 184,
185, 189, 209—214, 217—219, 222,
226—232

- Потоцький Прото, гр., негоц., 222
 Пресняков А., автор, 49
 Продом, гусар, 48
 Прозоровський, князь, генерал,
 72, 134, 137
- Рафаїлович Шмуль, срібник, 77**
 Репнинський, полк., 69
 Рігельман А., автор, 48
 Родзянко, старш. Слоб. полку, 40
 Розанов Гавриїл, архiep., 7
 Розколупа, зап. полк., 226
 Розумовський Кирило, граф,
 гетьман, 39, 137
 Рубан, зап. полк., 91, 226, 227
 Рудь Федір, зап. старш., 91, 226
 Руденко, зап. старш., 91
 Руєнкович Верко, кравець, 78
 Румянцев П., граф, генер. губ., 9
 26, 27, 43, 54—56, 136, 137, 139,
 197
 Руновський, генер. обозний, 22, 41
 Русов О., автор, 12, 142, 166, 167
 Рябінін-Скляревський О., автор,
 11
- Самойлов А., автор, 171**
 Сангушка, князь, маршалок, 55
 Семеновський В., автор, 136
 Семенов-Кяньшанський В., автор,
 108, 111
 Сенковський, купець, 19
 Сербулов, пор., 101, 102
 Серезлій, серб. старш., 40
 Серенко І., сотник, 18, 23, 40
 Синегуб, ротм., 43, 44
 Сінельніков І., правит. Катерини
 нам., 138, 149, 155, 180, 210, 217
 Скавронський, граф, 137
 Скальковський А., автор, 7, 32, 34,
 37, 38, 41, 70, 73, 74, 92, 93, 95, 97,
 128, 129, 148, 160, 164, 171, 176,
 178, 210, 212, 230
 Скаржинська основоположниця,
 музею в Лубнях, 72
 Скоряк (Скорняков), капіт., 180
 Слабченко М., автор, 11, 91, 177,
 228
- Смола, зап. козак, 228
 Сокальський В., архиманд., 11
 Соколов, полк., коменд. форт. св.
 Єлисавети, 60
 Соколовський, зап. старш., 91
 Соловійов С., автор, 7, 34
 Срулевич Еся, 89
 Срулович Мошка, купець, 87
 Срулевич Янкель, купець, 85
 Станиславський С., автор, 38, 53—
 56, 62, 72
 Старов, архітект, 173, 175, 176, 224
 Стогов, капіт., 58, 60
 Строць, зап. полк., 91, 226
 Судієнко Ф., автор, 233
 Сушина, коз. отаман, 38, 39
 Сушилін, купець, 23
- Татарчевський, автор, 9**
 Твердохлібов А., автор, 9, 47
 Терновський М., автор, 11, 30, 33,
 34, 36
 Текелі, генерал, 92, 212
 Тимець, купець, 19
 Тищенко М., автор, 31
 Тібекін І., віце-губерн., 134, 185
 Тітов, сек. м., 67
 Ткаченко М., автор, 11
 Ткаченко, пікінер, 46
 Толстой Ф., генерал, 72, 139
 Де-Тотт, барон, автор, 9, 41
 Тройницький Н., автор, 141
 Трофімов, откупн., 65
 Трубецький, кн., 138
 Тутолмін І., правит. Катерин.
 намісн., 96, 148, 180, 185, 210
 Тягун, зап. козак, 228
- Увалов, полк., 23**
 Уляницький В., автор, 9
 Устинович, старш. Слоб. п., 40
 Устинов, пор., 101
 Ушакова, «девица», 136
- Фабр А., Катерин. губ., 174**
 Фалеев М., купець, сек. майор, 67,
 180, 185, 186, 210, 211
 Федоров, зап. старш., 91

- Феодосій (Макаревський) архисп.
 автор, 8, 30, 37, 41, 90, 92, 93,
 105, 107, 109
- Ферстер мандр. голанд., 182
- Фишелевич Шевиль, купець, 86
- Фишелевич Шлома, шинкар, 86
- Фліверк, тайн. сов. восвода Бахм.
 повіту, 37
- Флоровський В., автор, 10, 30, 40
- Флоровський, сотн., 44
- Фомин П., автор, 178, 180, 181
- Хаїмович** Лейба, купець, 88
- Хижняківський, зап. старш., 91
- Хмельницький Богдан, гетьман,
 13
- Холмський І., автор, 218
- Хорват І., генерал, 8, 14, 16, 19, 23,
 31, 32, 71, 147
- Хорват Й., губерн., 176, 184, 203
- Цабодрига**, зап. полк., 91, 226
- Цветінович, серб. полк., 40
- Ціглер І., архіт., 176, 177
- Ціглер, генер., 41
- Чаликов** Мусія, 54
- Чапіга Захар, зап. старш., 229, 230
- Черний, зап. отам., 91, 226
- Чернишов, віце-през. воєн. кол.,
 138
- Чернов С., автор, 174
- Чернявський, зап. старш., 91
- Чертков В., ген-пор., 23, 54, 134,
 136, 138, 155, 166
- Чертков, 71
- Черткова, «девица», 136
- Чечель, старш. Слоб. полку, 40
- Чорба, серб. старш., 40, 134
- Шавич** Мошка Монес, мідник, 79
- Шалвашович Шая, гарбар, 81
- Шаїн, срібляр, 77
- Шапаренко, зап. старш., 91
- Шапшанович Лейзер, купець, 84
- Шафонський А., автор, 97
- Шевич Георгій, майор, 202
- Шевіч І., генерал, 8, 14, 16, 31, 41
- Шевахович Гершко, кравець, 78
- Шиманов А., автор, 9, 48, 49
- Ширков, генерал, 55—57
- Шіян, зап. отам., 91 226
- Шльсмович Вультап, «визива-
 тель», 71
- Шліснович Давид, срібляр, 76
- Шльомович Янкель, 60
- Шмітова, полковниця, 70
- Шмулевич Абрам, кравець, 80
- Шмулевич Марахай, 59
- Шмулевич Сумер, кухар, 79
- Шпилевський М., автор, 34
- Шрейдер Д., автор, 179
- Штакельберг, барон, 55, 56
- Штеріч, серб. старш., 41
- Штеріч Максим, майор, 197
- Штеріч Петро, кол. асес. дідич
 Донецьк. повіту, 178, 183, 206
- Штофельн, генерал, 22, 41
- Шулевич Давид, кравець, 77
- Щебальський**, автор, 92
- Шекін, зап. старш., 91
- Щербатов, кн., 40
- Щербина Ф., автор, 156, 217
- Щербінін, Харк. губерн., 49
- Яблуновський**, зап. полк., 91, 226
- Яворницький (Эварницький) Д.,
 автор, 9, 10, 30, 34, 47, 48, 62, 90,
 95, 212
- Язиков Н. М., губернатор, 54, 60,
 61, 76—70, 82, 89, 149
- Яковлев В., автор, 70
- Яковлев, зап. полк., 91, 226
- Яковлев, капит. 178, 186, 189
- Якубович Шейн, «содержатель
 кинбурського шпиталя», 69
- Яловий, зап. коз., 228
- Янкелевич Абрам, купець, 82
- Янкелевич Давид, 84
- Янкслевич Сруль, купець, 85
- Ястребов В., автор, 9, 30, 37
- Яценко-Зеленевський, автор, 10
- Юзбаш**, серб. старш., 41
- Юр'єв, серб. старш., 40
- Юст, автор, 34

ПОКАЗНИК ТОПОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Аврамівка, село, 234
 Австрія, 16, 222
 Австро-Угорщина, 14
 Аджамка, слобода, 24
 Адобашевка (Одобашевка), слоб., 102
 Адріановка (Адріанопіль), слоб., 190, 192, 194
 Азов (Озів),
 Азовська губ. (Озівська)
 Азовське море (Озівське)
 Александрія (Олександрія)
 Александрійський пов. (Олександрійський)
 Александрівка, село, 102
 Алексопіль (Олексопіль)
 Алексопільський пов. (Олексопільський)
 Алушта, с., 222
 Ананіївський повіт, 141
 Андріївка, с., 234
 Андрусовка, с., 13
 Архіпелаг, 221

Бабичівка, с., 101
 Базавлук, р., 91
 Балта, м., 25, 54, 55
 Барвиностинківська паланка, 27, 48
 Батурин, м., 227
 Бахмут, м., 99, 110, 111, 113, 114, 180, 183, 185, 201, 221, 223, 226
 Бахмут, р., 14
 Бахмутська провінція, 197, 211
 Бахмутський повіт, 19, 22, 32—37, 41, 42, 50, 99, 101, 103, 104, 106, 108, 115, 117, 118, 120—123, 125, 127, 129—131, 133, 137, 141, 144, 146—149, 151—154, 158, 161, 164—166, 178—181, 183—186, 195, 202, 215
 Бахмутщина, 182

 Беловатський хребет, 199
 Бендери, м., 25
 Берда, р., 27, 98, 182
 Бердянка, р., 180
 Берислав, м., 110, 113, 114, 220, 223, 225, 226
 Беча (Олександрія), с., 223
 Біла, р., 182
 Біла, слоб., 183, 199, 200
 Біла Церква, м., 83
 Білевська фортеця (Костянтиноград), 110, 211
 Білики, с., 107
 Білорусь, 55, 65
 Біляки, сотня, 32
 Бог, р., 13, 50, 56—59, 62, 69, 73, 74, 98, 102, 179, 204, 208—211, 229—231
 Богородицьк (Старо Самарський ретраншемент, Новомосковськ), 110
 Босфор, 9
 Брацлавщина, 42, 43
 Брянськ, 25
 Будище, с., 109

Василівка, с., 157
 Васьків, байрак, 199
 Беликоросія, 148
 Верблюжка, слоб., 48
 Герхньодніпровський повіт, 115, 140, 141
 Виска, слоб., 24
 Више, с., 182, 183, 195
 Вінницька губ., 69
 Владимир, м., 10, 30
 Власівка, сотня, 32, 44
 Водолаги, містечко, 99, 107, 117, 147, 148
 Водолаги Нові, 147
 Водолаги Старі, 147
 Вознесенськ, м., 231

Вознесенська губ., 232
Вознесенське намісн., 231, 232
Волга, р., 194, 210
Волинь, 42
Волча, р., 98, 194, 204, 210
Воронізька губ., 32, 41
Воронізьке намісн., 102
Ворскла, р., 98

Гаврилівка, с., 157
Гаджібей (Хаджібей), 232
Гетьманщина, 17, 31, 32, 39, 41, 42,
103—105, 116, 117, 127, 135, 136,
209, 218, 227, 233
Голтва, р., 223
Градівка, слоб., 184, 204
Григоріївка, с., 157
Григоріопіль, м., 232
Громокля, р., 69
Гулев, м., 187
Гупалівка, с., 227
Гурзуф, с., 222

Гданськ (Данціг), 220

Дарданели, 9
Диканька, с., 148
Диківка, слоб., 24
Диковський шанець, 88
св. Димитрія фортеця, 102
Дін (Дон), р., 98, 102, 127, 208, 220,
222, 229, 232, 233
Дінець (Донець), р., 13, 33, 98, 102,
179, 182, 183, 194—196
Дмитрівка, слоб., 24, 69, 157
Дмитровський шанець, 55, 61, 69,
89
Дніпро, р., 12, 14, 27, 32, 56, 57, 62,
63, 65, 69, 73, 74, 91, 98, 102, 168,
175, 194, 204, 205, 209, 211, 220—
222, 226, 229
Дніпрові пороги, 10, 210
Дніпровська лінія, 27
Дніпропетровськ, м., 10, 110, 179,
207
Дніпропетровська округа, 170
Дністер, р., 50, 211, 230, 231
Добичевка, с., 102

Долгов, байрак, 191
Донбас, 178—181, 184
Донецьк, м. (б. Підгорне, пізн.
Слов'янoserбськ) 110, 111, 113,
114, 166, 223, 226
Донецький повіт, 101, 103, 104,
106, 108, 114, 115, 117, 118, 120—
122, 125, 127, 129, 131, 133, 138,
141, 145, 146, 148, 149, 151—154,
165, 178, 181—183, 185, 186, 189,
196, 197, 199, 203, 206, 209, 213,
215, 225
Донеччина, 178
Донське Військо, 98, 102, 114, 115,
141, 142, 180, 209, 214, 232
Дубно, м., 55
Дубосари Нові, 232
Дунай, р., 226, 229

Європа, 27, 34, 92, 173
Єкатеринослав, м. (Катеринослав)
Єкатериненське (Катериненське)
Єнікале, 221
Еспанія, 209
Естляндія, 220

Єя, р., 98, 103, 127, 208, 209
св. Єлисавети фортеця, 9, 16, 18,
19, 23, 32, 60, 68, 80, 109
Єлисаветград, м. (Кировоград), 24,
25, 32, 37, 54, 60, 61, 64—66, 68—
70, 99, 110, 111, 113, 220, 221, 223,
224, 226
Єлисаветградська провінція, 9, 19,
22, 24, 26, 33, 41, 44, 47, 54, 57,
65, 68, 70, 197, 211, 213
Єлисаветградський повіт, 9, 101,
103, 104, 106, 108, 115, 116, 118,
120, 122, 123, 127, 131, 132, 136,
137, 141, 142, 145, 147, 151—154,
165, 197, 213, 215, 225, 229, 231,
232
Єрусалим, м., 227

Женева, 211, 212, 213
Жовта, слоб., 47
Жовтенька, р., 91
Жуки, с., 148
Журавка, р., 204

- Запоріжжя, 9—13, 17, 19, 23, 26—28, 38, 39, 42, 43, 45, 47, 49, 91, 103, 107, 127, 134, 155, 208, 209, 212—214, 216, 218, 220, 222, 224, 226—231, 233, 234
- Запорізька Січ, 7, 11, 28, 30, 48, 49, 60, 74, 90, 92, 93, 126, 134, 156, 170, 207, 208, 226—228, 231
- Військо Запорізьке, 10
- Запорізькі Вольності, 10, 11, 31, 42, 50—52, 93, 95, 209, 212, 219, 234
- Запорізькі землі, 36, 92
- Запорозький край, 11, 36
- Збурівський ретраншемент, 70
- Зелена, слоб., 47, 48
- Івангород, с., 234
- Іванівка, с., 157
- Інгул, р., 32, 57, 58, 69, 73, 98, 179, 221, 224
- Інгулець, р., 91, 226, 229
- Інгульськ, м., 69, 221
- Інгульський повіт, 153
- Італія, 209
- Кавказ, 222, 233
- Кавказьке намісництво, 103
- Кальміус, р., 102, 182, 220, 222
- Калуга, 25
- Калузька губ., 38
- Камишевата Сура, р., 91, 226
- Кам'янка, слоб., 47
- Кам'янка, р., 91
- Караванське, с., 147
- Катеринодар, м. 230
- Катериненська провінція, 22, 24, 26, 33, 41, 42, 47, 67
- Катериненськ, 58, 69, 89
- Катериненський шанець, 33, 56, 58—62, 68
- Катеринослав, м., 10, 11, 30, 36, 92, 101, 110, 113, 114, 148, 153, 170—176, 178, 183, 201, 210, 211, 217, 219—224, 231
- Катеринославська губернія, 114, 160, 164, 204, 213, 231, 232
- Катеринославська ровінція, 19
- Катеринославське намісн., 93, 95, 97, 100—104, 128—130, 134, 135, 138, 141, 175, 180, 181, 183, 190, 197, 200, 206, 211, 213—216, 220—223, 225, 226, 231—233
- Катеринославський повіт, 101, 103, 104, 106—109, 115, 118, 120—123, 126—129, 131, 132, 134, 135, 137—139, 141, 142, 144—147, 149, 151—155, 161, 165, 166, 213, 217, 225
- Катеринославщина, 135, 165, 172
- Кафа, м., 221
- Келеберда, сотня, 32, 44
- Керч, м., 221
- Київ, м., 8, 11, 31, 207, 209, 212, 219, 227, 233
- Київська губ., 232
- Київське намісництво, 102
- Київщина, 43
- Кизикермен, м., 220, 221
- Кинбурн, м., 69
- Кіровоград (Слисаветград), 32
- Китайгород, сотня, 32
- Кичкас, 186, 187, 194, 205
- Кишеньки, сотня, 32
- Княжа слоб., 55
- Кобеляки, сотня, 32, 107
- Кодак, слоб., 68, 69, 153
- Комісарівка, с., 48
- Конська, р., 98, 102
- Корсунь, м., 168
- Костянтиноград, б. Білевська, форт, 99—111, 113, 211, 223, 224, 226
- Костянтиноградський повіт, 101, 103, 104, 106—108, 115—118, 120—122, 125, 126, 129, 131, 133, 137, 138, 141, 145, 147—152, 165, 231, 232
- Константинопіль, м., 19, 24, 25
- Краснокам'янка, слоб., 48
- Кременчук, м., 25, 32, 44, 54, 55, 70, 75—78, 94, 96, 99, 109—111, 113, 210, 211, 214, 221, 223, 224, 226
- Кременчуцький повіт, 101, 103, 104, 106—108, 115—118, 120—122, 133, 135, 140, 141, 145, 147, 150—152, 165, 213, 216, 225, 231

Вознесенська губ., 232
Вознесенське намісн., 231, 232
Волга, р., 194, 210
Волинь, 42
Волча, р., 98, 194, 204, 210
Воронізька губ., 32, 41
Воронізьке намісн., 102
Ворскла, р., 98

Гаврилівка, с., 157
Гаджібей (Хаджібей), 232
Гетьманщина, 17, 31, 32, 39, 41, 42,
103—105, 116, 117, 127, 135, 136,
209, 218, 227, 233
Голтва, р., 223
Градовка, слоб., 184, 204
Григоріївка, с., 157
Григоріопіль, м., 232
Громокля, р., 69
Гулев, м., 187
Гупалівка, с., 227
Гурзуф, с., 222

Гданськ (Данціг), 220

Дарданели, 9
Диканька, с., 148
Диківка, слоб., 24
Диковський шанець, 88
св. Димитрія фортеця, 102
Дін (Дон), р., 98, 102, 127, 208, 220,
222, 229, 232, 233
Дінець (Донець), р., 13, 33, 98, 102,
179, 182, 183, 194—196
Дмитрівка, слоб., 24, 69, 157
Дмитровський шанець, 55, 61, 69,
89
Дніпро, р., 12, 14, 27, 32, 56, 57, 62,
63, 65, 69, 73, 74, 91, 98, 102, 168,
175, 194, 204, 205, 209, 211, 220—
222, 226, 229
Дніпрові пороги, 10, 210
Дніпровська лінія, 27
Дніпропетровськ, м., 10, 110, 179,
207
Дніпропетровська округа, 170
Дністер, р., 50, 211, 230, 231
Добичевка, с., 102

Долгов, байрак, 191
Донбас, 178—181, 184
Донецьк, м. (б. Підгорне, пізн.
Слов'яносербськ) 110, 111, 113,
114, 166, 223, 226
Донецький повіт, 101, 103, 104,
106, 108, 114, 115, 117, 118, 120—
122, 125, 127, 129, 131, 133, 138,
141, 145, 146, 148, 149, 151—154,
165, 178, 181—183, 185, 186, 189,
196, 197, 199, 203, 206, 209, 213,
215, 225
Донеччина, 178
Донське Військо, 98, 102, 114, 115,
141, 142, 180, 209, 214, 232
Дубно, м., 55
Дубосари Нові, 232
Дунай, р., 226, 229

Європа, 27, 34, 92, 173
Єкатеринослав, м. (Єкатеринослав)
Єкатеринославське (Єкатеринославське)
Єнікале, 221
Еспанія, 209
Естляндія, 220

Єя, р., 98, 103, 127, 208, 209
св. Єлисавети фортеця, 9, 16, 18,
19, 23, 32, 60, 68, 80, 109
Єлисаветград, м. (Кировоград), 24,
25, 32, 37, 54, 60, 61, 64—66, 68—
70, 99, 110, 111, 113, 220, 221, 223,
224, 226
Єлисаветградська провінція, 9, 19,
22, 24, 26, 33, 41, 44, 47, 54, 57,
65, 68, 70, 197, 211, 213
Єлисаветградський повіт, 9, 101,
103, 104, 106, 108, 115, 116, 118,
120, 122, 123, 127, 131, 132, 136,
137, 141, 142, 145, 147, 151—154,
165, 197, 213, 215, 225, 229, 231,
232
Єрусалим, м., 227

Женева, 211, 212, 213
Жовта, слоб., 47
Жовтенька, р., 91
Жуки, с., 148
Журавка, р., 204

- Запоріжжя, 9—13, 17, 19, 23, 26—
 28, 38, 39, 42, 43, 45, 47, 49,
 91, 103, 107, 127, 134, 155, 208,
 209, 212—214, 216, 218, 220, 222,
 224, 226—231, 233, 234
 Запорізька Січ, 7, 11, 28, 30, 48,
 49, 60, 74, 90, 92, 93, 126, 134, 156,
 170, 207, 208, 226—228, 231
 Військо Запорізьке, 10
 Запорізькі Вольності, 10, 11, 31,
 42, 50—52, 93, 95, 209, 212, 219,
 234
 Запорізькі землі, 36, 92
 Запорозький край, 11, 36
 Збурівський ретраншемент, 70
 Зелена, слоб., 47, 48
 Івангород, с., 234
 Іванівка, с., 157
 Інгул, р., 32, 57, 58, 69, 73, 98, 179,
 221, 224
 Інгулець, р., 91, 226, 229
 Інгульськ, м., 69, 221
 Інгульський повіт, 153
 Італія, 209
 Кавказ, 222, 233
 Кавказьке намісництво, 103
 Кальміус, р., 102, 182, 220, 222
 Калуга, 25
 Калузька губ., 38
 Камишевата Сура, р., 91, 226
 Кам'янка, слоб., 47
 Кам'янка, р., 91
 Караванське, с., 147
 Катеринодар, м. 230
 Катериненська провінція, 22, 24,
 26, 33, 41, 42, 47, 67
 Катериненськ, 58, 69, 89
 Катериненський шанець, 33, 56,
 58—62, 68
 Катеринослав, м., 10, 11, 30, 36,
 92, 101, 110, 113, 114, 148, 153,
 170—176, 178, 183, 201, 210, 211,
 217, 219—224, 231
 Катеринославська губернія, 114,
 160, 164, 204, 213, 231, 232
 Катеринославська ровніція, 19
 Катеринославське намісн., 93, 95,
 97, 100—104, 128—130, 134, 135,
 138, 141, 175, 180, 181, 183, 190,
 197, 200, 206, 211, 213—216, 220—
 223, 225, 226, 231—233
 Катеринославський повіт, 101, 103,
 104, 106—109, 115, 118, 120—123,
 126—129, 131, 132, 134, 135, 137—
 139, 141, 142, 144—147, 149, 151—
 155, 161, 165, 166, 213, 217, 225
 Катеринославщина, 135, 165, 172
 Кафа, м., 221
 Келеберда, сотня, 32, 44
 Керч, м., 221
 Київ, м., 8, 11, 31, 207, 209, 212,
 219, 227, 233
 Київська губ., 232
 Київське намісництво, 102
 Київщина, 43
 Кизикермен, м., 220, 221
 Кинбурн, м., 69
 Кіровоград (Єлисаветград), 32
 Китайгород, сотня, 32
 Кичкас, 186, 187, 194, 205
 Кишеньки, сотня, 32
 Княжа слоб., 55
 Кобеляки, сотня, 32, 107
 Кодак, слоб., 68, 69, 153
 Комісарівка, с., 48
 Конська, р., 98, 102
 Корсунь, м., 168
 Костянтиноград, б. Білевська,
 форт., 99—111, 113, 211, 223, 224,
 226
 Костянтиноградський повіт, 101,
 103, 104, 106—108, 115—118, 120—
 122, 125, 126, 129, 131, 133, 137,
 138, 141, 145, 147—152, 165, 231,
 232
 Константинопіль, м., 19, 24, 25
 Краснокам'янка, слоб., 48
 Кременчук, м., 25, 32, 44, 54, 55,
 70, 75—78, 94, 96, 99, 109—111,
 113, 210, 211, 214, 221, 223, 224,
 226
 Кременчуцький повіт, 101, 103,
 104, 106—108, 115—118, 120—122,
 133, 135, 140, 141, 145, 147, 150—
 152, 165, 213, 216, 225, 231

Крепінська, р., 183, 206
Кривий ріг, 179
Криві Луки, с., 157
Криворіжжя, 179
Крилов, м., 13
Крим, 18, 19, 24, 107, 109, 123, 126, 150, 162, 163, 214, 220, 222
Кримське ханство, 8, 209
Крюков, м., 33, 60, 69, 70, 73, 77, 82—88, 221
Крюковський шанець, 55, 59, 60, 62, 68
Кубянь, р., 214, 230, 231, 233
Курськ, м., 25
Куца балка, 204
Кучук Кайнарджі, м., 27
Львів, м., 11
Левант, 27
Ленінград, м., 31
Лиса-Гора, слоб., 24
Лисичий, байрак, 182
Литва, 52
Лівобережжя, 29, 31, 33, 48, 50, 105, 125, 219
Лівобережна Україна, 13, 16, 24, 39
Ліфляндія, 29
Лозовенька, р., 157
Лохвиця, м., 227
Лубен, м., 72
Лубенський полк, 32, 41
Лугань, р., 14, 33, 110
Луганськ, м., 178, 179, 181
Макарів, м., 82, 83
Макарівська паланка, 48
Македонія, 24
Малоросія, 30, 44, 45, 162, 163
Маріюпіль, м., 100, 105, 109—111, 113, 114, 144, 157, 170, 220, 222—224
Маріюпільський повіт, 100, 101, 103, 104, 106—109, 114, 115, 117, 118, 120—123, 125—127, 131, 133, 140—146, 148—154, 165, 166, 213, 220
Марсель, м., 222, 225
Мортонош, с., 77

Машука, р., 200
Маяки, с., 32, 107
Межигір'я, манаст., 227
Мелова, с., 157
Мечетна, р., 192, 194
Микитин, (Слов'янськ), м., 69
Миколаїв (Николаєв), м., 171, 204, 205, 210, 224
Миргород, м., 223
Миргородський полк, 12, 13, 17, 22, 32, 41
Михайлівка, с., 157
Мишурин-ріг, слоб., 13
Мінос, р., 102, 103, 182
Могилів, м., 54
Москва, м., 26, 31, 52, 94, 176, 197, 207, 209, 214
Московщина, 51
Мурзинка, слоб., 46
Мюнхен, м., 207—209, 213, 216

Нахичевань, м., 102, 107, 109, 110, 113, 115, 144, 157, 180, 220, 222—224, 226
Ненасигецький ретраншмент, 13
Нерубай, с., 219
Нестеровський шанець, 55
Нефороща (Олексопіль), 110, 223
Николаєвка, с., 116, 157
Ніжен, м., 97, 221
Нікопіль, м., 105, 166, 170
Нікопільський повіт, 129, 130
Нова Сербія, 8—11, 14, 16—20, 26, 29, 31, 32, 37, 93, 103, 109, 121, 123, 135, 207
Новгородсіверщина, 51
Нові Млини, с., 148
Новомиргород, м. (Трисяги), 19, 25, 33, 59, 69, 71—73, 75, 99, 109—111, 113, 223, 226, 231
Новомиргород. шанець, 55, 68, 75
Новомиргородський повіт, 101, 103, 104, 106, 108, 109, 115, 116, 118, 120—123, 127, 131, 132, 141, 145—147, 150—154, 165, 215, 231
Новомосковськ м. (Катеринослав I), 99, 105, 106, 109—111, 113, 114, 170, 226

- Південна Україна, 7—12, 19, 21,
 23, 25, 29, 46, 52, 53, 71, 72, 90,
 92, 135, 136, 156, 162, 166, 168,
 177—179, 207, 209—214, 216, 218,
 219—223, 227—234
 Північне Лівобережжя, 219
 Підгорне (Донецьк), 110
 Платова хутір, 206
 Поділля, 42, 43
 Покровська слоб., м., 48, 60, 62, 69,
 157
 Покровський шанець, 68, 69
 Половиця (оселя), 221
 Полтава, м., 99, 107, 109—111, 113,
 114, 147, 223, 224, 231
 Полтавська губ., 114, 141
 Полтавський повіт, 101, 103, 104,
 106—108, 114—118, 120—122, 132,
 135, 140, 141, 144—147, 150—152,
 165, 216, 225, 231
 Полтавський полк, 12, 13, 22, 32,
 41
 Полтавщина, 223
 Полуднева Україна, 219
 Польця, 18, 19, 36, 38, 40, 42, 52,
 53, 55—58, 60, 61, 63—68, 71, 72,
 75—82, 86, 89, 102, 109, 163, 165,
 166, 217, 219, 230, 231, 233
 Порта, 32, 102
 Правобережжя, 29, 31, 33, 105
 Правобережна Україна, 13, 16, 18
 —20, 24, 25, 27, 32, 36, 38, 42, 43,
 45, 49, 231
 Причорномор'я 213, 214
 Прут, р., 12, 32
 Псіол, р., 98
 Радянська Україна, 184
 Решетилівка, м-чко, 107
 Рим, м., 171—174
 Ромни, м., 227
 Росія, 7, 11, 14, 18, 20, 21, 25, 27,
 34, 49, 53, 54, 63, 69, 92—94, 102,
 103, 108, 111, 126, 148, 156, 162,
 165, 166, 171, 173—175, 178, 182,
 202, 208, 211, 214, 216—218, 220—
 222, 231
 Російська імперія, 12, 19, 20, 22,
 27, 41, 94, 141, 207, 208, 211, 229
 Ростов, в., 113
 Ростовська фортеця, 200
 Ростовський повіт, 115
 Саксагань, м., 105, 170, 221
 Саксагань, р., 91
 Самара, р., 13, 31, 98, 126, 224
 Самарський монастир, 126, 150
 Селезень, р., 192, 194
 Селезнезка, с., 186, 190, 191
 Семлецький шанець, 56, 57, 61, 68,
 69,
 Санжари Нові, 32, 107
 Санжари Старі, 32, 107
 Сербія, 14
 Сербуловка, с., 102
 Серебрянка, слоб., 182
 Сибір, 26, 46, 105
 Симферополь, м., 31, 51, 71, 72,
 167, 207
 Синюха, р., 13, 14, 31, 98, 102
 Синюхино-бродська слоб., 24
 Сіверський Дінець р. (Дінець
 Сіверський), 98
 Сівськ, м., 25
 Сівська провінція, 158
 Січ (Запор. Січ), 207, 226—228
 Скалевий шанець, 61, 89
 Слобідська губ., 32
 Слобідська Україна, 10, 13, 19,
 45, 49
 Слобідський полк., 9, 17, 18, 103
 Слобожанщина, 49, 103, 105, 218,
 233
 Слов'янське на Лисій Горі, 170
 Слов'янськ (Микитин), 69
 Слов'янськ (б. Нікополя, на Пра-
 вобережжі), 105
 Слов'янськ, б. Тор м., 99, 110 111,
 113, 223
 Слов'янська провінція, 62, 68, 211
 Слов'янський повіт, 101, 103, 104,
 106—108, 115, 118, 120—123, 125—
 127, 131, 132, 136, 141, 144—146,
 149, 151—154, 157, 165, 223, 225,
 231, 232
 Слов'яносербськ (б. Донецька),
 113

- Слов'яносербія, 10, 14, 16, 17, 19, 26, 29, 31, 32, 36, 37, 93, 103, 121, 123, 135, 166, 207
- Смоленщина, 209
- Сокіл, м., 231
- Соколка, м-ко, сотня, 32, 46, 107
- Соколівка, м., Вінницької губ., 69
- Соловки, остр., 208
- Солона, р., 91, 220
- Спаська слоб., 48
- Старосамарський ретраншемент (Новомосковський), 13, 110
- Станислав, м., 166, 225
- Степова Україна, 10, 11, 30, 44, 93, 94, 105, 126, 156, 166—169
- Сула, р., 223
- Сура, р., 91
- Сура Камишевата, 91, 226
- Сухий байрак, 199, 200
- Таврійська область**, 71, 73, 102, 221, 231, 232
- Таганрог, м., 25, 99, 102, 110, 113, 115, 144, 157, 166, 180, 184, 194, 200, 202, 205, 206, 220, 221, 223, 224, 226
- Тамань, 230, 232
- Татарське ханство, 208
- Тираспіль, м., 232
- Тишковка, с., 24
- Тилигул, 28, 208, 226
- Томаківка, с., 91, 226
- Тор, м., (Слов'янське) 110, 111, 223
- Трисяга (Новомиргород), м., 110
- Тритузне, с., 91 234
- Тула, м., 25
- Туреччина, 16, 19, 24, 25, 27, 32, 45, 46, 49, 71, 72, 208, 214, 229, 233
- Тясмин, р., 12—14, 31, 98
- Україна**, 7, 9, 23, 25, 29, 31, 32, 42, 45, 49—51, 165, 170, 175, 177, 208, 209, 217, 218, 222, 230—232, 234
- Українська лінія, 13, 38, 218
- Умань (Гумань), м., 83
- Усівка, слоб., 110
- Устинівка, с., 101, 102
- Усть-Самара, 13
- Утка, р., 192, 194
- Уткинська слоб., 183, 205
- Фінляндія**, 29
- Франція, 174, 209
- Хаджібей** (Гаджібей), 25, 70, 232
- Харків, м., 10, 93, 97, 135, 178, 180, 207, 214, 217
- Харківська губ., 232
- Харківське намісництво, 97, 102
- Херсон, м., 70, 99—111, 113, 114, 131, 166, 167, 170, 192, 204, 210, 213, 222—226
- Херсонська губ., 9, 74, 114, 116, 131, 135, 141, 142, 148, 156, 164, 166, 167, 213.
- Херсонська округа, 170
- Херсонська провінція, 211
- Херсонський повіт, 101, 103, 104, 106, 108, 109, 115, 116, 118, 120—123, 125—127, 129, 131, 132, 134, 136—142, 144—147, 149—155, 165, 166, 213, 215, 217, 219, 225, 229, 231
- Херсонщина, 165, 171
- Хорол, р., 223
- Хортиця, острів, 9
- Царичанка**, м., 32, 99, 221
- Царичанський пов., 129, 130
- Царське село, 173
- Цибулев, с., 13
- Червоний** (Красний) Кут, слоб., 183, 200
- Черкаси, м., 231
- Черкаськ, м., 194
- Чернігів, м., 219
- Чернігівська губ., 41, 232
- Чернігівське намісництво, 97, 102
- Чернігівщина, 39
- Чорномор'я, 156, 217
- Чортомлик, р., 91
- Чорне море, 27, 50, 177, 204, 222
- Чорний ліс, 230
- Чута ліс, 230
- Щироке**, с., 155, 217
- Ямпіль**, с., 157
- Яси, м., 25

З М І С Т

Передмова	5
Заселення Південної України в середині XVIII ст.; («Чорноморський Збірник», Варшава, 1944 р., стор. 1-27)	7
До історії першої Новоросійської губернії (1764-1774); («Науковий Збірник Українського Вільного Університету», т. VI, Мюнхен, 1956, стор. 28-55)	29
Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні (зо студій над історією колонізації); («Праці Єврейської Археографічної Комісії ВУАН», т. II, Київ, 1930, стор. 56-88)	52
Південна Україна року 1787 (зо студій з історії колонізації); («Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН», кн. XXIV, Київ, 1929, стор. 89-156)	90
Нездійснений архітектурний проєкт. (До історії Катеринослава); («Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН», кн. XXV, Київ, 1930 р., стор. 157-164)	170
Матеріяли до історії гірничої промисловости Донбасу. («Праці Комісії для вивчення соціально-економічної історії України», т. I, 1931 р., стор. 165-188)	178
Південна Україна після зруйнування Січі. («Наукові Записки Українського Вільного Університету», ч. 7, Мюнхен, 1965, стор. 189-216)	207
Показник імен	235
Показник топографічних назв	241